

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**1908-1912 Meclis-i Mebusanında Demokratikleşme
Tartışmaları: Hükümdar, Halk Ve Meclis Arasında Siyasal
Dengenin Söylem Yoluyla İnşası**

Doktora Tezi

Abdullah Said Arı

Temmuz 2025

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**1908-1912 Meclis-i Mebusanında Demokratikleşme
Tartışmaları: Hükümdar, Halk Ve Meclis Arasında Siyasal
Dengenin Söylem Yoluyla İnşası**

Doktora Tezi

Abdullah Said Arı

Danışman

Prof. Dr. İdil Tunçer Kılavuz

Temmuz 2025

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Abdullah Said Arı tarafından hazırlanan "1908-1912 Meclis-i Mebusanında Demokratikleşme Tartışmaları: Hükümdar, Halk Ve Meclis Arasında Siyasal Dengenin Söylem Yoluyla İnşası" başlıklı bu Doktora Tezi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. İdil Tunçer Kılavuz
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Alim Yılmaz
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet Nohutçu
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Prof. Dr. Nurullah Ardiç
İstanbul Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üy. Muhammet Erdal Okutan
Marmara Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 30/07/2025

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun Chicago kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. İdil Tunçer Kılavuz

Etik İlkeler Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Abdullah Said Arı

ÖZET

1908-1912 Meclis-i Mebusanında Demokratikleşme Tartışmaları: Hükümdar, Halk Ve Meclis Arasında Siyasal Dengenin Söylem Yoluyla İnşası

Arı, Abdullah Said

Doktora Tezi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. İdil Tunçer Kılavuz

Temmuz 2025

1908-1912 yılları arasında faaliyet gösteren II. Meşrutiyet döneminin ilk Meclis-i Mebusanı dönemin şartları içerisinde yönetim sisteminin demokratikleşmesine yönelik bir dizi düzenleme gerçekleştirmiştir. Çoğunlukla anayasa değişiklikleri ile gerçekleştirilen bu düzenlemeler ile Osmanlı Devleti'nin yönetim sistemine meclisin katılması ile oluşan yeni düzenin kuralları ve nasıl işleyeceği belirlenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada 1908-1912 yılları arasında Meclis-i Mebusan üyelerinin yeni meşruti düzene dair ortaya koydukları söylem demokrasi ve demokratikleşme kavramları çerçevesinde incelenmiştir. Bu incelemede eleştirel söylem analizi yöntemi kullanılmış, mebusların söylemleri söylem stratejileri, söylem teknikleri ve argümanlar kategorik tasnifi çerçevesinde incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda mebusların siyasal düzenin genel yapısı ve siyasal aktörlerin bu düzen içerisindeki konumlarına dair iki tema çerçevesinde söylem geliştirdikleri tespit edilmiştir. Mebusların bu temalar kapsamında geliştirdikleri söylem strateji ve teknikleri incelendiğinde, yeni siyasal sistemin meşruiyetini sağlamaya yönelik olarak Osmanlı'nın kendi bilgi birikimi ve tecrübesi ile siyaset alanına dair çağdaş müktesebatı intibak perspektifiyle bir arada değerlendiren bir yaklaşım ortaya konduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca milletin bir siyasal aktör olarak öne çıkarıldığı, meclisin milletle ilişkisinin yeni siyasal sistemdeki yerini sağlamlaştıracak şekilde kurgulandığı, hükümdar ve hükümet karşısında millet ve temsilcisi olan meclisin güçlü bir pozisyonda konumlandırılmaya çalışıldığı ve siyasal sistemde bir denge arayışına yönelik bazı kuralların belirlenmeye çalışıldığı tespit edilmiştir. Hakimiyet-i milliye anlayışının bir sonucu olarak milletin siyasal düzen için nasıl bir merkezi noktada konumlandırıldığı ve bu merkezîliğin siyasal alanda fail aktör olan meclis üzerindeki yansımaları analiz edilmiştir. Meclis tartışmalarında ortaya konan söylemin Osmanlı-Türk siyasal modernleşmesi sürecinde demokratikleşme olgusunun daha iyi anlaşılmasına yönelik bir imkân sunduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Meclis-i Mebusan, II. Meşrutiyet, Demokratikleşme, Eleştirel Söylem Analizi, Söylem Stratejisi

ABSTRACT

Debates on Democratization in the Meclis-i Mebusan (1908-1912): The Discursive Construction of Political Balance Between the Sovereign, the People, and the Parliament

Arı, Abdullah Said

Ph. D. Thesis, Department of Political Science and Public Administration

Supervisor: Prof. Dr. İdil Tunçer Kılavuz

July 2025

The first Meclis-i Mebusan of the Second Constitutional Period, active between 1908 and 1912, undertook a series of legislative regulations aimed at democratizing the administrative framework within the prevailing conditions of the period. Through these regulations, primarily focused on constitutional amendments, an attempt was made to define the parameters and operational procedures of the new political order, which emerged through the integration of parliament in the administrative system of the Ottoman Empire. In this study, the discourse articulated by the members of the Meclis-i Mebusan regarding the new constitutional order during the 1908-1912 period is examined within the conceptual framework of democracy and democratization. Utilizing the method of Critical Discourse Analysis (CDA), the deputies' discourses were analyzed through the categorical classification of discourse strategies, discourse techniques, and arguments. The analysis reveals that the deputies developed discourses centered around two main themes: the general structure of the political order and the positions of political actors within this order. An examination of the discourse strategies and techniques developed within the scope of these themes leads to the conclusion that, to ensure the legitimacy of the new political system, an approach was adopted that evaluates Ottoman indigenous knowledge and experience in conjunction with the contemporary political acquis through a perspective of accommodation. Furthermore, it was determined that the "nation" was highlighted as a political actor; the relationship between the parliament and the nation was constructed to consolidate the parliament's position within the new political system; the parliament, as the representative of the nation, was positioned strongly against the monarch and the government; and attempts were made to establish rules aimed at seeking a balance within the political system. The study analyzes how, based on the concept of national sovereignty (hakimiyet-i milliye), the nation was positioned as the central focal point of the political order, and the reflections of this centrality on the parliament, which served as the active agent in the political sphere. It is determined that the discourse emerging from parliamentary debates offers a significant opportunity for a better understanding of the phenomenon of democratization during the process of Ottoman-Turkish political modernization.

Keywords: Meclis-i Mebusan, II. Constitutional Period, Democratization, Critical Discourse Analysis, Discourse Strategy

ÖNSÖZ

Doktora çalışması bir insanın etrafından yardım ve destek almadan bitirmesi neredeyse imkânsız olan ve inişi çıkışı bol bir süreç. Bu süreçte hayatın farklı gaileleri, çalışmanın ritmini geri dönülmesi zor olacak bir şekilde etkileyebiliyor. Ancak bu zorlukları çekilebilir kılan ve insana düştüğü yerden kalkması için destek olan hoca, dost ve yakınları bir şükür vesilesidir.

Tezin danışmanlığını üstlenen İdil Tunçer Kılavuz'a tez süreci boyunca gösterdiği anlayış ve destek için teşekkürlerimi sunuyorum. Süreç boyunca eleştiri ve önerileri ile yol gösterici oldu. Tez izleme jürisinde bulunan Alim Yılmaz ve Nurullah Ardıç'a teşvik edici ve öğretici yaklaşımları için müteşekkirim. Nurullah Ardıç hocaya tezin yöntemsel çerçevesini oluşturmamda sağladığı kıymetli katkılar için ayrıca minnettarım. Savunmamda yer alarak değerlendirmeleri ile tezin daha iyi bir şekil almasını sağlayan Ahmet Nohutçu ve Muhammet Erdal Okutan hocalara da teşekkür ediyorum.

Akademik hikayemin başlangıç noktasından beri birlikte olduğumuz, iş hayatının ve akademik süreçlerin zorluklarına beraber göğüs gerdiğimiz Muhammet Habib Saçmal ve Erol Fırtın'a dostlukları için özellikle teşekkür etmek isterim. Bölümdeki çalışma arkadaşlarıma da tezin sıkışık zamanlarında gösterdikleri anlayış ve destek için minnettarım.

İslam Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM) Araştırmacı Yetiştirme Projesi (AYP) kapsamında sunduğu maddi ve ilmi destek bu çalışmanın ortaya çıkmasında oldukça önemli bir yere sahip. AYP kapsamında aylık ilim dalı toplantılarında çeşitli akademik metinleri tartıştığımız oturumlar, bana son derece faydalı ve öğretici bir ortam sundu. Bu toplantıların katılımcıları olan Abdurrahman Nur, Erdal Kurğan ve Esra Sözalma Tiryaki'ye tezle ilgili eleştirileri ve önerileri için teşekkür ederim. Tez destek grubumuzda hem ürettiğimiz metinleri hem de tıkanıp durduğumuz noktaları paylaştığımız M. Tahir Büyükkörükçü'ye bu süreçteki desteği için ayrıca minnettarım.

Eğitim hayatımın ilk gününden beri her an arkamda olduğunu bildiğim, ilmi çabalarımı her türlü maddi ve manevi imkân ile destekleyen, akademiye girmemde kendilerinden gördüğüm örnekliğin yol gösterici olduğu aileme sonsuz şükranlarımı sunuyorum. Bu çalışmanın her anında yanımda olan, muayyen vakitleri olmayan bir mesaiye tabi olduğum bu meşgalede, huzurlu bir şekilde çalışabilmem için kendi rahat ve keyiflerinden ödün vermekten geri durmayan; teze çalışmadığım anlarda dahi tasasından dolayı keyfimin kaçık olmasına tahammül gösteren kıymetli eşim ve sevgili oğluma ise teşekkürümü ifade edebilmek benim için imkânsız.

Gayret bizden tevfik Allah'tandır.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	1
<i>Yöntem.....</i>	<i>13</i>
1. BÖLÜM: DEMOKRASİ VE 19. YÜZYIL DEMOKRATİKLEŞME DALGASI	17
1.1. <i>Demokrasinin Mahiyeti</i>	<i>17</i>
1.1.1. <i>Özü İtibariyle Tartışmalı Bir Kavram Olarak Demokrasi.....</i>	<i>17</i>
1.1.2. <i>Demokrasi Tanımları</i>	<i>20</i>
1.1.3. <i>19. Yüzyıl Sonuna Uygun Bir Tanım Bulmak</i>	<i>38</i>
1.2. <i>Demokratikleşmenin Yolları</i>	<i>41</i>
19. Yüzyıl Demokratikleşme Dalgası	46
2. BÖLÜM: MEBUSANIN MEŞRUTİYET SÖYLEMİ	49
2.1. <i>II. Meşrutiyetin Kısa Hikayesi</i>	<i>49</i>
2.2. <i>Mebusların Meşrutiyet Söylemi.....</i>	<i>59</i>
3. BÖLÜM: MEŞRUTİ SİYASAL DÜZENİN MEŞRUIYETİ	66
3.1. <i>Siyasal Düzenin Kaynakları.....</i>	<i>66</i>
3.2. <i>Meşrutiyeti Olumluyarak Meşrulaştırmak.....</i>	<i>85</i>
3.3. <i>Meşrutiyeti Tarihselleştirmek.....</i>	<i>94</i>
4. BÖLÜM: MEŞRUTİ SİYASAL DÜZENİN AKTÖRLERİ.....	106
4.1. <i>Milletin Siyasal Denkleme Dahil Edilmesi.....</i>	<i>106</i>
4.2. <i>Meclisi Sultanın Karşısında Konumlandırmak.....</i>	<i>128</i>
4.3. <i>Meclisi Hükümete Hâkim Kılmak</i>	<i>142</i>
4.4. <i>Siyasal Düzeni Dengelemek</i>	<i>158</i>
SONUÇ	170
EKLER.....	178
KAYNAKÇA.....	188

“E‘âzım-ı siyasiyyûndan birinin dediği gibi, kanun-ı esâsî verilmez alınır. Evet hak ihsan olunmaz, irtiyad ile eda edilir; verilmez alınır. İhsanda verilmek, hakta alınmak gözetilir. Bir millete kanun-ı esâsî ihsan edenler, hukuk-ı milleti lisanen mu‘terif olsalar da, kalben tasdikde sebat edemeyecekleri gibi, nimet külfet mukabili olduğundan, belki o millet de onun kadrini bilemez. Mert odur ki hukukunu bilmeli, başka elde görünce almalıdır. Bizim hukukumuz bizimdir; elbette bizim malımızı kimse bize ihsan edemez. O hukukun Cenâb-ı Rabbü’-âlemîn’den başka muhsini yoktur. Belki delâlet ve kefâlet edeni vardır. Kanun-ı esâsî de bu hukukun hükümetçe tanınmasından, taht-ı ta‘ahhüd ve zamâna alınmasının vesikasından başka bir şey değildir.” (Kanun-ı Esasî’nin Tadil Olunan Maddeleri Hakkında Encümen Layihası)

GİRİŞ

1908'in Temmuz ayında irad edilen bir hatt-ı hümayunla Kanun-ı Esasî'nin yürürlükte olduğunun teyit edilmesi ve Meclis-i Mebusanın tekrar toplantıya çağırılması, Osmanlı İmparatorluğu'nda kritik bir eşiğin işaretçisi olmuştur. Bu tarihten itibaren Osmanlı yıkılana kadar meşrutî bir rejimle idare edilmiş, bu dönem içerisinde de kamusal alan yeni rejimin nasıl olması gerektiği hakkında tartışmalara sahne olmuştur. Bu tartışmalar hem hükümetin eylemlerini hem de meşrutiyetin ne olduğu ve ne getirdiğine dair teorik çerçeveyi kapsayan bir şekilde gerçekleşmiştir. Yaklaşık 32 yıl önce ilan edilen ve daha da eskiye dayanan bir sürecin meyvesi olarak görülebilecek bir rejim tipinin mahiyetine ve işlevlerine dair üzerinde ittifak edilmiş bir perspektifin kamusal alanda kabul görmüş olması beklenebilir. Böyle bir kabulün olmaması, hem siyasi dönüşümlerin hemen her zaman doğurduğu ihtilaflar hem de Osmanlı'nın kendine has şartları dikkate alındığında makul karşılanabilecek bir durumdur.

Osmanlı Devleti 19. yüzyıl boyunca siyasi-idari düzen alanında gerçekleştirdiği değişiklikler çerçevesinde bu alanın temel dinamiklerinin dönüşüme uğradığı bir süreç geçirmiştir. Yüzyılın başında siyasi-idari düzene dair tanzim edici bir metin olarak ortaya çıkan Hüccet-i Şeriyeye ile başlayan, sonrasında Sened-i İttifak'la bu düzenin aktörleri arasındaki ilişki ve dengeyi daha detaylı bir şekilde ele alan Osmanlı, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile halkı doğrudan ilgilendiren meseleleri de yazılı bir belge ile kamusal alanda bağlayıcı bir çerçeveye oturtmuştur. 1876'da ilan edilen Kanun-ı Esasî ile de toplumsal düzenin yöneten ve yönetilen bütün unsurlarını tarif ve tanzim etmeyi hedefleyen, hem yönetim yapısının hem de yöneten-yönetilen ilişkisinin dinamiklerini ve kurallarını belirlemeyi amaçlayan bir girişimde bulunulmuştur. Fakat bu girişim kısa bir süre sonra akamete uğramış, iptal edilmese de yürürlükte olduğuna dair uygulamada pek bir emare kalmamıştır. Dolayısı ile II. Meşrutiyet dönemi, toplumsal düzeni kurgulayan bu girişimin pratikte uygulamaya döküldüğü ve uygulamada kalabildiği esas dönemdir.

Bir açıdan bakıldığında belli bir geçmişi olan ama farklı bir noktadan ise çok yeni görülen bu çaba, mevcut düzeni ve bu düzenin fikri çerçevesini sarsan bir etkiye yol açmıştır. Meşrutî bir rejimin ilkelerinin ne olacağı ve bu ilkelerin nasıl uygulamaya geçirileceği çözülmesi gereken temel sorular olmuştur. Çünkü hem ilk teşebbüs üzerinden geçen zaman zihin dünyalarının değişmesine sebep olacak kadar bir tecrübeye yol açmış

hem de bu teşebbüsün akamete uğraması meselenin daha esaslı bir şekilde ele alınma ihtiyacını hissettirmiştir. Bölüm girişinde yapılan alıntıda da görüldüğü üzere zihinlerde siyasi düzenin nasıl kurulduğu, aktörleri ve bu aktörlerin birbirlerine göre konumları gibi hususlarda bir cevap arayışı bu dönemdeki tartışmalarda izlenebilmektedir.

Araştırmada odaklanacağımız temel soru şudur: II. Meşrutiyet'in ilanını takiben bir araya gelen Meclis-i Mebusandaki tartışmalar ele alındığında mebusların nasıl bir meşrutî/demokratik rejim tahayyülü vardır? Bu soru inceleyeceğimiz temel soru olmakla beraber iki alt soruyu da doğurmaktadır. Bu soruları şu şekilde sıralayabiliriz. Mebusların tahayyül ettiği meşrutî/demokratik rejimin kaynakları neler olarak görülmektedir? Bu meşrutî/demokratik rejimin toplumsal ve siyasi-idari düzeni nasıl kurgulanmaktadır? Kaynaklar meselesi meşrutiyet rejimini mebusların nasıl meşrulaştırdığı, meşrutiyetin ne olduğuna dair tahayyüllerini hangi kaynaklara dayandırdıkları ile ilgilidir. Düzen konusu ise toplumsal yapının unsurları olarak devlet ve halk ile siyasi-idari yapının unsurları olarak sultan, hükümet (ve idari yapı) ve meclis arasındaki ilişkilere dair sorulara işaret eder. Bu iki alt sorudan doğan diğer araştırma sorularını şu şekilde tatad edebiliriz. Meşrutiyet Osmanlı için yabancı bir kaynaktan neşet eden bir rejim tipi midir? Yoksa kökeni hem dini hem de örfi devlet tecrübesinde bulunabilir mi? Osmanlı meşrutiyetinin çağdaşı meşrutî rejimlerle ilişkisi nasıl kurgulanmaktadır? Meşrutiyet Osmanlı için ne anlama gelir ve hangi faydaları tahsil imkânı sunar? Bu meşrutî rejimde sultanın diğer devlet erklerine nazaran konumu, yetki ve sorumlulukları nasıl tasavvur edilmiştir? Sultanın halkla ilişkisi nasıl tasvir edilmektedir? Meşrutî rejimde yürütme erkini temsil eden hükümet ve uzantısı olan idari yapı ile yasama erkini temsil eden meclis, bhusus Meclis-i Mebusan arasındaki ilişki nasıl yorumlanmıştır? Meclisin anlamı, yetki ve sorumlulukları nelerdir? Meclisin temsil ilişkisi içinde olduğu halkla irtibatı nasıl kurgulanmaktadır? Meşrutî rejimle beraber halkın devlet düzeni içerisindeki yeri ne olmuştur? Tebaa olmaktan vatandaş olmaya doğru 19. yüzyıl boyunca gözlemlenen süreç meşrutî rejimin daha muhkem hale getirilmesi çabasında nasıl bir hal almıştır?

Araştırmada mebusların tahayyül ettiği siyasal sistemin, siyasal meşrutiyetin millet kavramı ile ilişkilendirildiği, milletin çeşitli temsil ilişkileri ile siyasal alanda var olduğu, aktörlerin arasında milletin esas temsilcisi olarak öne çıkan yasama organının baskın bir konumda yer aldığı ancak sistem içinde farklı kuvvetler arasında bir dengenin kurulmaya çalışıldığı bir meşrutî/demokratik rejim olduğu iddia edilecektir. Bu rejimin kaynaklarını İslam ve Osmanlı geleneğinden tevarüs edilen birikim ve dönemde hâkim çağdaş siyasi

bilgi ve tecrübe birikimi oluşturmaktadır. Bu yönüyle mebusların meşrutî rejim tahayyülü intibak yaklaşımına dayalı bir demokratikleşme fikrine dayanmaktadır. Siyasal sistemin içerisindeki ana aktörler eski rejimden aktarılan saltanat makamı ve ona bağlı hükümet organıyla iki yeni aktör olarak millet ve meclisten oluşur. Bu denklemde millet fail aktör olarak değil ancak sistemin arka planında düzenin anlam ve meşruiyet çerçevesini oluşturan ve aktörlerin kendisine nispetle yetki ve sorumluluk yüklendikleri bir üst aktör olarak vardır. Millet in bu konumu bir yandan aşkın bir pozisyon gibi gözükse de kırılgan bir yapıya sahiptir. Failliği geri planda kalan bu aktör henüz demokratik pratiklerin yerleşmediği bir toplumda anlam ve meşruiyet kazandırma gücünü korumakta zorlanabilir. Mebuslar meşrutiyeti gerekliliği ve kazanımları üzerinden rasyonelleştirerek anlam vermeye çalışmışlardır. Bu anlam verme çabasında da gene İslami kaynaklara ve çağdaş toplumsal kaynaklara başvuru yaklaşımı tespit edilebilir. Aktörler arası ilişkilere odaklanıldığında klasik düzende en baskın aktör olan sultanın varlığı korunmakla beraber siyasal eylem alanındaki kapasitesinin kısıtlandığı tespit edilmektedir. Sultanla yakın ilişki içindeki hükümet aynı derecede kısıtlanmasa da meclis karşısında denetim altına alınan bir aktör olarak resmedilmektedir. Siyasal alandaki aktörlerden iki büyük unsurun bu şekilde zayıflatılması yeni aktörler olan millet ve onun temsilcisi olan meclisin rollerine vurgu yapmayı sağlar. Ancak meclisin idari yapı karşısında haddinden fazla güçlenebileceği endişesi mebusları siyasal sistemin belirli bir düzende devam edebileceği bir denge sistemi arayışına itmiştir. Bu denge arayışı da eski ve yeni aktörlerin intibak yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilebilecek bir birliktelik içerisinde tahayyül edildiğini gösterir.

Meşrutiyetin mahiyeti ve uygulamasına dair dönemin kamusal alanında varlık gösteren hemen her aktörün bir fikir serdettiği söylenebilir. Başta sultanlar olmak üzere idari yapı içerisindeki siyasi aktörler ve memurlar, meşrutî rejimin bir gerekliliği olarak faaliyete geçen Meclis-i Umumînin üyeleri (hem ayan hem de mebusan heyetleri), ulema, entelektüeller ve gazeteciler gibi birbirinden farklı hususiyetlere sahip aktörler meselenin tartışılmasına ve yorumlanmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu açıdan II. Meşrutiyet'e dair literatür hayli zengin bir içerik sunmaktadır.¹

¹ İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri 1 Hilafet ve Meşrutiyet* (Dergâh Yayınları, 2001); İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri 2 Hürriyet Müsavat Uhuuvvet* (Dergâh Yayınları, 2019); İsmail Kara ve Abdülkerim Asılsoy, *Din ve Milliyet & II. Meşrutiyet ve Milli Mücadele Dönemlerinde Milliyetçilik Tartışmaları* (Dergâh Yayınları, 2023); Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 1 & İkinci Meşrutiyet Dönemi* (Kronik Kitap, 2024); Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 2 / Mütareke Dönemi* (Kronik Kitap, 2024); Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 3 & İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi* (Kronik Kitap, 2024).

Bu çalışmada II. Meşrutiyet döneminde meşrutî rejimin nasıl yorumlandığı ve pratiğe nasıl dökülmesi gerektiğine dair tartışma Meclis-i Mebusan üyelerinin görüşleri üzerinden izlenecektir. Meclis-i Mebusan meşrutiyet rejimine has bir kurum olarak Osmanlı devlet tecrübesi içerisinde bir yeniliğe işaret etmektedir. Her ne kadar Osmanlı meclis mefhumuna yabancı olmasa da ulusal düzeyde hükümetin muhatabı olarak bir meclis yapısı ancak meşrutiyetin ilanı ile tecrübe edilmiş bir olgudur.² Hükümetle devlet işleri üzerine bir muhataplık kuran ve seçimleri ve toplanma usulleri ile düzenli bir yapıya sahip meclis olgusu dünya tarihi açısından da çok uzun bir geçmişe sahip değildir. Her ne kadar danışma ve istişare kurumu olarak meclis ve benzeri kurumların tarihi çok eski dönemlere kadar götürülebilse de, Osmanlı'nın meşrutiyetle tecrübe ettiği şekli ile bir meclis yapısı son iki yüzyılda gelişmiş ve farklı coğrafyalara yayılmış bir olgudur.³ Bu nedenle Meclis-i Mebusan kurumunun Osmanlı Devleti için önemli bir siyasal yenilik olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Bu önem meclisin sadece yeni bir siyasal kurum olmasından değil işlevinin ve siyasi yapı içerisindeki pozisyonunun bir monarşi için büyük bir değişiklik içermesinden kaynaklanmaktadır. Klasik bir monarşide olması beklenecek yönetici bir erk ve onun görev tevdi ettiği çeşitli düzeylerdeki idari görevlilerden oluşan siyasi yapıya karşı halkın temsili misyonu ile idari yapının uyacağı kuralları belirleme ve bu yapının performansını denetleme hakkı olan bir kurumun çıkması siyasi dengenin tamamen değişmesini icap ettirmektedir. Meclis yasama faaliyetleri ile idarenin yapacağı işlerin çerçevesini çizebilir, bütçe onayı başta olmak üzere soru önergesi ve güvenoyu uygulamaları ile idarenin faaliyetlerini denetleyebilir. Ayrıca böyle bir kurumun gerçekten bir seçim ile göreve gelmiş olması yetkilerinden ayrı olarak yeni niteliklere sahip bir aktör grubunun siyasal tartışmalara sonuç doğurucu bir kuvvet sahibi olarak girdiğini gösterir.

Osmanlı Meclis-i Mebusanı da hem toplumun farklı kesimlerinden aktörlerin siyasal alanda söz sahibi olmasına imkân tanınması hem de sultan ve hükümet karşısında etkisi şartlara göre değişse de belirli bir kuvvet sahibi bir siyasal kurum olarak var olması

² Meşrutiyet öncesi meclislere dair bir literatür taraması için bkz. Ayhan Ceylan, "Osmanlı'da Meşrutiyet Öncesi Merkezi Meclisler Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3, sy 5 (2005): 623-646. Birinci Meşrutiyet dönemi Meclis-i Mebusanında taşradan gelen mebusların daha İstanbul'dan seçilen mebuslardan daha tecrübeli olduklarına dair yaptıkları vurgu için bkz. Sinan Çakır, *Osmanlı'nın İlk Mebusları: I. Meşrutiyet Dönemi Mebusları Üzerine Prosopografik Bir İnceleme* (Timaş, 2024), 130.

³ Parlamento mefhumunun Avrupa'nın farklı bölgelerindeki tarihsel serencamını inceleyen bir araştırma için bkz. Pasi Ihalainen vd., ed., *Parliament and Parliamentarism: A Comparative History of a European Concept* (Berghahn Books, 2016), özellikle parlamentoların kavramsal tarihine odaklanan 1-7. bölümler.

ile Osmanlı siyasal modernleşmesi için önemli bir dönüşüme işaret etmiştir. Mebusların toplumsal köken itibarıyla hem etnik ve dini hem de meslek açısından çok farklılaşan yapısı⁴ ile Osmanlı kamusal alanı içinde, daha önce kısıtlı ifade imkânı bulan veya hiç bulamayan aktörlere bir alan açılmıştır. Uygulamalar açısından değerlendirildiğinde de hem yasama çalışmaları hem de hükümeti denetleme açısından Meclis-i Mebusanın, dönemler arasında farklılıklar olmakla beraber, içinde bulunulan şartlar dikkate alındığında aktif ve yoğun bir çalışma içerisinde olduğu söylenebilir. Bu durum, özellikle inceleme dönemi olarak belirlediğimiz 1908-1912 arasındaki birinci dönem meclisi için geçerli bir değerlendirmedir.⁵

Meclis-i Mebusan, Meşrutiyet'in 1876 yılındaki ilanı ile faaliyete geçmiş ve iki toplantı dönemi için bir araya gelmiş olsa da 1908 sonrası dönemde oluşan meclisin ilkinden bazı açılardan ayrıldığını söyleyebiliriz. Meşrutiyet tekrar ilan edildiğinde her ne kadar rejimin gerekleri uygulanmıyor olsa da yaklaşık 30 yıldır yürürlükte olan bir siyasi durum söz konusuydu. Meşrutiyet pratikte görülemese de siyasal aktörlerin, entelektüellerin ve basının zihninde ve tartışmalarında yer etmişti.⁶ II. Abdülhamid'in hemen her kesim tarafından eleştirilen politikaları, ilan edilen ama bir şekilde işletilemeyen sistemin özlemine ve kurtarıcı rolüne dair varsayımları kuvvetlendirmiştir.⁷ Bu nedenle 17 Aralık 1908 tarihinde Meclis-i Mebusan toplandığında çeşitli coğrafyaları temsilen İstanbul'da toplanan mebuslar yıllardır şikayetçi oldukları siyasi düzene dair bir şeyler yapma imkanına sahip olduklarının bilincinde olarak gelmişlerdi. İlk meclis tecrübesinden sonra geçen uzun yıllarda da hem şartların değişimi hem de fikri mesailerin meyveleri ile çok aktif bir siyasi farkındalığa sahip bir meclis demografisi ortaya çıkmıştır. Bu farkındalık hem 30 yıl geriden gelen bir hesabın görülmesi hem de bu uzun dönemin doğmasına imkân tanıyan yasal çerçevenin değiştirilmesi emellerinin yeşermesine fırsat verdi. Dolayısı ile bir dönüşüm momentini yaşadığı bilincinde olan, arkasında hem halk

⁴ Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914* (İmge Kitabevi, 2007), 43-161. Türk, Arap, Arnavut, Kürt, Rum, Ermeni, Bulgar, Sırp, Ulah ve Musevi kökenli vatandaşlardan oluşan mecliste eğitimci, asker, hukukçu, idareci, memur ve gazeteci gibi farklı mesleklere sahip mebuslar bulunmaktaydı.

⁵ Kenan Olgun, *1908 - 1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri* (AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2008).

⁶ Meşrutiyet kavramının dönemin tartışmalarında nasıl ele alındığına dair ayrıntılı bir çalışma için bkz. Erdal Kurgan, "The Concept of 'Meşrutiyet' in the Context of the Secularization of Legal and Political Knowledge in the Ottoman Empire (1860-1911)" (Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2022).

⁷ Erdal Kaynar, "Aydınlanma Mantığı ve Devrimin Gerçekleri: Jön Türk Devrimi'nden Sonra Jön Türkler", *Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türk Devrimi* içinde, ed. Noemi Levy-Aksu ve François Georgeon (Timaş, 2022), 58-59.

hem de basın desteğini hisseden, hükümet ve sultanla yetki ve sorumlulukları dahilinde karşılaşmaya hazır bir meclis yapısı ortaya çıktı.

II. Meşrutiyet dönemi kendi içinde kritik eşiklere sahip bir zaman dilimini oluşturmaktadır. Bir karşıdevrim girişimi, devletin topraklarının işgale uğraması, birden fazla kez meclisin feshi ve dünyayı kasıp kavuran büyük bir savaş bu kısa dönemin yeknesak bir şekilde değerlendirilmesine engel olmaktadır. Bunlara bir de İttihat ve Terakki'nin (İTC) siyasi güç mücadelesinde iktidarı ele geçirme ve kaybetme süreçleri dikkate alındığında farklı dinamiklerin hâkim olduğu ve siyasi alanda kurumların işleyişine etki ettiği bir süreçle karşılaşmaktayız. Bu açıdan II. Meşrutiyet döneminin tamamını ele almaktansa Meclis-i Mebusanın ilk dönemini ihtiva eden 1908-1912 arasına odaklanmak meclisteki siyasi tartışmaları yorumlamak için daha verimli bir yaklaşım olacaktır.

II. Meşrutiyet dönemi Meclis-i Mebusanın ilk toplantı dönemi, amaçladığımız türde bir siyasal düşünce incelemesi için elverişli kılan bazı özelliklere sahiptir. Kanun-ı Esasî'nin yürürlükte olduğunun duyurulması ve Meclis-i Umumînin toplantıya çağırılması kamusal alanda bir siyasal hareketliliğe yol açmıştır. Meşrutiyetin ilanı için hem gizli hem de basın aracılığıyla aşikâr bir biçimde ortaya konan talebin karşılık bulması toplumun farklı kesimlerinde bir heyecan dalgasına sebep olmuştur.⁸ Bu heyecan meclisin ilk döneminde de gözlemlenebilen bir olgudur. İlk dönem mebuslar sonraki dönemlere göre köken ve görüş farklılığının daha yüksek olduğu, henüz siyasi gruplaşmaların netleşmediği ve idare ile hesaplaşma hissinin yüksek olduğu bir grubu teşkil eder.

İlk dönem meclis tecrübesi 31 Mart vakası gibi bir karşıdevrim hareketi sayılabilecek bir olaya ve bu olay üzerine bir hal vakasına tanıklık etmiştir. Bu tarihsel olgu meclisin, 30 yıl önceki gibi kapanma tehlikesi atlatması ve bir padişahı tahtından ederek bir diğerini tahta geçirmesi düşünüldüğünde, eyleme ve etki kapasitesine dair farkındalığının yükseldiği bir ana da işaret etmektedir. Vekiller hem kendilerini ve ait oldukları kurumu hedefleyen bir saldırıyı bertaraf etmiş hem de bu saldırının arkasındaki güç olduğunu düşündükleri⁹ ve daha önce de hem anayasayı hem meclisi siyasi düzenin dışına çıkarmış bir padişahı alaşağı etmişlerdir. Padişahların tahttan indirilmesi Osmanlı

⁸ Aykut Kansu, *1908 Devrimi* (İletişim, 1995), 137-153.

⁹ II. Abdülhamid'in olaylardaki dahli konusunda farklı yaklaşımlar mevcuttur. Bkz. Eric Jan Zürcher, "31 Mart: Nisan 1909'da İstanbul'da Köktenci Bir Ayaklanma mı?", *Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türk Devrimi* içinde, ed. Noemi Levy-Aksu ve François Georgeon (Timaş, 2022), 215; Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı* (İmge Kitabevi, 1994), 272-279.

tecrübesi için yeni değildir.¹⁰ Fakat Meclis-i Mebusan gibi siyaset sahnesinde nispeten yeni olan bir aktörün padişahın hal edilmesine sebep olan ittifakın (31 Mart'ın bertaraf edilmesinde büyük etkisi olan Hareket Ordusu ve Mahmud Şevket Paşa gibi aktörleri de akılda tutarak) bir parçası olması meclisin hissettiği ve kamusal alanda taşıdığı güç ve değeri arttırmıştır. Bu dönem Osmanlı meşrutiyet tecrübesi için bir yenilik olan güvenoyu uygulaması üzerinden doğrudan hükümetlerin meclis tarafından denetlendiği ve istifaya zorlandığı bir uygulamaya da şahitlik etmiştir. Meclisin sonuç doğuracak ve siyasi sistemin merkezinde etki sahibi olacak bir şekilde eyleme geçme kapasitesinin varlığı bu siyasal aktörün önemini arttırmaktadır.

1908-1912 dönemi Meclis-i Mebusanı parlamento faaliyetleri açısından da sonraki dönemlerden ayrılan bir yere sahiptir. İlk akla gelen hususiyeti, 1909 yılında gerçekleştirilen Kanun-ı Esasî tadilatıdır. Sonraki dönemlerde de çeşitli anayasa maddelerinde değişiklikler gerçekleştirilse de 1909 yılındaki değişiklik en kapsamlı ve etkili olanıdır, ki bu kapsamlılığa binaen 1909 Kanun-ı Esasî'si olarak adlandırılmıştır.¹¹ Bunun dışında bu dönem çeşitli kanunlaştırma çalışmalarının gerçekleştirildiği bir dönem olmuştur. Matbuat Kanunu, İctimaat-ı Umumiye Kanunu, Cemiyetler Kanunu ve Tatil-i Eşgal Kanunu gibi temel hak ve özgürlükler ile devlet halk ilişkisini doğrudan ilgilendiren hususlardaki kanunlar bu dönemde yapılmıştır. Ayrıca memur tensikati ve idari yapıların dönüşümü gibi idari yapıyı derinden etkileyen meseleler de bu dönemde meclis gündemine sıkça gelmiştir.¹² Bütün bunların da ötesinde daha önce tecrübe edilmeyen hükümet-meclis ve sultan-meclis ilişkilerine dair bir anlayış ve usul koyma çabası meclisin tartışmalarında kendine yer bulmuştur. Bu açılardan 1908-1912 dönemi Meclis-i Mebusan tartışmaları sonraki dönemlerden daha zengin bir içerik sunmaktadır.

Meşrutiyet dönemi denince akla ilk gelen aktörlerden olan İttihat ve Terakki'nin siyasi alanda tahakküm sahibi olduğu ve dönemin birçok önemli olayında başat aktör olarak yer aldığı literatürde müsellem bir olgudur. Özellikle İTC'nin meclise ve hükümete hâkim olduğu dönemleri araştırmacıların Osmanlı siyasal alanının sadece bu cemiyetin öne çıkan figürleri ve görüşleri üzerinden incelemeye yatkın olduğu görülebilmektedir. İlk dönem

¹⁰ Emeviler döneminden Osmanlı'ya kadar hal, istifa veya ihtilal yolu ile iktidardan el çektirilen yöneticilere dair ayrıntılı bir çalışma için bkz. Özgür Kavak, "Hal", İstifa Ve İhtilal: İslam Devletlerinde İktidarın El Değiştirmesi Üzerine Bazı Tespitler", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 24, sy 47 (2019): 141-96, <https://doi.org/10.20519/divan.670042>.

¹¹ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789 - 1980)* (Yapı Kredi, 2019), 192.

¹² II. Meşrutiyet döneminin memur tensikatları için bkz. Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi* (İmge Kitabevi, 2016), 73-152.

Meclis-i Mebusan ise her ne kadar görüntüde mebusların birçoğu seçimlere İTC listelerinden girmişse de, Cemiyet'in tam bir tahakkümünün söz konusu olmadığı bir ortama sahiptir. Seçimler konusunda tecrübe eksikliği, İTC'nin örgütlülük kapasitesi ve seçim sürecinde kurulan ittifaklar neticesinde aslında Cemiyet'le organik bir bağı olmayan isimler listelerde yer almış ve mebus seçilmiştir.¹³ Fakat meclisin faaliyetleri incelendiğinde bir parti disiplini içerisinde yeknesak bir tavır gösteren mebuslar görülmemektedir. Aksine İTC üyesi olarak öne çıkan mebusların muhalefetle karşılaştığı ve Cemiyet'in arzu ettiği neticelerin oylamalardan hasıl olmadığı durumlar sıklıkla tespit edilebilmektedir. Dolayısı ile mecliste mebusların bir parti tahakkümü altında olmadan özgürce fikir belirtebildiği bir ortam olarak 1908-1912 dönemi meclisi, sonraki dönemlerde İTC'nin hâkim olduğu ve hem hükümet hem de meclisin hâkim partisi olarak bütün siyasal süreci domine ettiği örneklerden ayrılmaktadır.¹⁴

Birinci devre Meclis-i Mebusan'ın sonraki dönemlerden ayrıştığı bir diğer husus içinde bulundukları tarihsel şartlar ve düzenli toplanma imkanları ile ilgilidir. 1911'de Trablusgarb'ın işgali, Balkan Harbi ve takip eden Büyük Harp devleti bir aciliyet durumuna sokmuş, siyasal alanın gündemi gittikçe savaşla ilgili konuların domine ettiği bir hale bürünmüştür. Ayrıca hem iktidar mücadelesi çerçevesinde meclisin sık sık feshedilmesi, savaş şartlarından dolayı uzun süre toplanmaması ve bazı durumlarda da toplantılara fasıla vermesi gibi hususlar meclisin düzenli çalışamamasına sebep olmuştur.¹⁵ Buna mukabil 1908-1912 arasında Meclis-i Mebusan olabildiğince düzenli bir şekilde toplantılarını yapmıştır. Bu durum meclis zabıtlarının hacminden de anlaşılabilmektedir. 1. Devre meclis zabıtları yaklaşık 18.500 sayfalık bir hacme sahip iken, 2. Devre zabıtları 1300 sayfa, 3. Devre zabıtları 6200 sayfa ve son devre olan 4. Devre zabıtları 500 sayfalık bir hacme ulaşmaktadır. Bütün bu değerlendirmeler Meşrutiyet döneminde mebusların siyasal fikirlerini incelemek için en uygun dönemin 1908-1912 arasında faaliyet gösteren 1. Devre Meclis-i Mebusanı olduğunu göstermektedir. Araştırmada 1. Devre Meclis-i Mebusan zabıtlarını temel alarak bir eleştirel söylem analizi çalışması yapılacaktır.

¹³ 1908 yılındaki seçimlerde Ermenilerin İTC ile yaptıkları işbirliğine dair bir örnek için bkz. Aylin Koçunyan, "1908 Devrimi'ni Tarihselleştirmek: Jamanak Örneği", *Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türk Devrimi* içinde, ed. Noemi Levy-Aksu ve François Georgeon (Timaş, 2022), 246-252.

¹⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 3 & İttihat ve Terakki*, 7.

¹⁵ II. Meşrutiyet dönemi boyunca meclis dört defa feshedilmiş, bazı vakitler de tatil edilerek muvakkat kanunlar ile hükümetlerin meclisin denetiminden azade bir şekilde hareket etmesine imkân sağlanmıştır. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyet'in İlanı*, (Kronik, 2023), 33.

Osmanlı son dönemi siyasal düşüncesinin nasıl bir çerçeve içerisinde değerlendirmeye alınabileceği hususunda farklı yaklaşımlar söz konusudur. Literatürde uzun zaman hâkim olan yaklaşım Osmanlı tecrübesini modern Türkiye tecrübesinden ayırarak tamamen farklı dinamikler ve düşünce kaynakları çerçevesinde şekillenen ve biraz da arkaik görülen bir fikirler bütünü olarak ele almaktır. Diğer bir yaklaşım ise Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecini bıçakla kesilmiş gibi bir ayrım olarak algılamayan, hatta Osmanlı'nın sadece son dönemi değil önceki dönemlerinden süregelen bir düşünce çizgisinin takip edilmesi gerektiğini öne süren yaklaşımdır.

Demokrasi söz konusu olduğunda Osmanlı'nın bu konudaki tecrübesini görmezden gelerek tamamen Cumhuriyet tecrübesine odaklanan bir tavır bu tecrübeyi anlamak noktasında da yetersiz kalacaktır. Siyasal modernleşme açısından II. Meşrutiyet'in mi yoksa Cumhuriyet'in mi bir kırılma noktası oluşturduğu hususunda tarihçiler arasında bir tartışma vardır.¹⁶ Bu iki noktadan birisi kırılma anı olarak alınsa bile toplumsal yapının, siyasal elitlerin hatta kurumların bile belli bir oranda devamlılık gösterdiği bir durumda kırılma olarak ifade edilebilecek kadar radikal görünen bir dönüşüm, düşünce dünyasının öncesi ile ilişki kurma ve fikirlerin içeriğini detaylı bir şekilde analiz ederek nüansları tespit etme noktasındaki ihtiyacı ortadan kaldırmaz.

Bu açıdan modern Türkiye'nin kuruluş sürecini ve sonrasında yaşadığı sancıları anlamak için Osmanlı son dönemindeki siyasal düşünce eğilimlerinin muhteviyatı farklı açılardan incelenmelidir. Bu ihtiyaca vurgu yapan Şerif Mardin'in Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler hakkında yaptığı araştırmalar bu alanın öncü çalışmaları arasında sayılabilir.¹⁷ Kısıtlı kaynaklar arasında yaptığı bu çalışmalar ile Mardin, incelediği isimlerin düşünce kaynaklarını tespit etmeye çalışmış, düşüncelerinin temel prensiplerini göstererek kendi içinde ve aralarında tutarlı bir fikirler bütünü olup olmadığını araştırmıştır. Mardin'in özellikle düşünürlerin ve içinde yaşadıkları toplumun yapısal özelliklerinin düşünceleri üzerine etkisine dair vurgusu, siyasal modernleşmeye dair Osmanlı'daki arayışları sadece Batı etkisine bağlamaya çalışan yaklaşımların görmezden geldiği bir noktaya işaret ettiği için önemlidir. Meşrutiyet dönemine dair çalışmaları ile literatürde belki de en çok öne çıkan isim olan Tunaya, II. Meşrutiyet dönemini Osmanlı Devleti'nin önceki dönemlerinden radikal bir kopuş olarak alarak Cumhuriyet dönemi için bir siyasal

¹⁶ Osmanlı Türk siyasal modernleşmesinde kırılma noktası olarak II. Meşrutiyet'in ilanı veya Cumhuriyet'in kuruluşunu alma hususunda bir tartışma için bkz. Kansu, *1908 Devrimi*, 1-34.

¹⁷ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (İletişim, 1996); Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri: 1895 - 1908* (İletişim Yayınları, 1994).

laboratuvar olarak görür.¹⁸ Bu açıdan bakıldığında Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemleri arasındaki devamlılık çizgisinin gözetildiği görülür ancak Meşrutiyet'in önceki tarihsel tecrübe ile ilişkisinin koparılması fikirlerin anlaşılmasında bir engel teşkil etmektedir. Berkes için ise II. Meşrutiyet'in Osmanlı'nın diğer dönemleri gibi kendisinden sonra gelen modernleşmeci dönemin hazırlayıcısı olmaktan başka bir fonksiyonu yoktur.¹⁹ Bu yaklaşım hem modernleşmeyi (bu örnekte sekülerleşme olarak modernleşmeyi) zorunlu olarak görür hem de mevzubahis zaman dilimlerini sonraki dönemlerin kötü hali, gelişmemiş formu olarak görerek incelenen dönemin barındırdığı muhtevayı hakkını vererek değerlendirme imkanını kaçırır.

Osmanlı siyasal düşüncesinde demokrasi fikrini ele alırken ortaya çıkan bu kesintili bakış açısı sınırlı devlet fikrinin Batı dünyası ile eşlenik bir şekilde kurgulanması ile ilgilidir. Osmanlı sultanlarının klasik düzende herhangi bir şekilde sınırlandırılmadığı varsayımına dayanan bu yaklaşım literatürde sayıları gittikçe artan çalışmalar ile eleştirilmiştir. Hüseyin Yılmaz'ın 19. yüzyıl öncesinde Osmanlı'daki anayasacılık düşüncesine dair çalışması, modern anlamda bir anayasal yapı olmasa da 16. yüzyıla kadar götürülebilecek bir şekilde “saltanat erkinin sınırlanması, idari yetkilerin ayrışması, siyasi işlevlerin kanunla düzenlenmesi ve alttan gelen taleplerin tanınması gibi görüşlerin bağlayıcı ve ideal bir modele referansla” ortaya konduğunu iddia etmiştir.²⁰ 19. yüzyıl Osmanlı meşrutiyetçilerinin Avrupa tecrübesinin yanında kendi geleneklerindeki bu birikimden yararlandıkları da dikkate alınmalıdır. Baki Tezcan da ikinci imparatorluk kavramı ile incelediği 1580-1826 yılları arasında klasik düzenin kurumlarının farklı idari, kültürel, ekonomik ve parasal unsurlarla beraber sınırlı bir devlet anlayışı doğrultusunda dönüşüm geçirdiğini ileri sürmektedir.²¹ Tezcan incelediği dönem içerisinde padişahların hal ve katledilme vakalarını Batı dünyasında demokratikleşmenin tarihsel sürecinde gerçekleşen taht çevresindeki kavgalarla benzeştirerek, “proto-democratization” olarak isimlendirdiği bu süreçte Osmanlı Devleti'nin de merkezin belirli çerçevelerde sınırlandırılmaya çalışıldığı bir dönüşüm sathına girdiğinin altını çizmektedir.²²

¹⁸ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 1 & İkinci Meşrutiyet Dönemi*, XX.

¹⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (YKY, 2003), 13.

²⁰ Hüseyin Yılmaz, “Osmanlı Siyaset ve Hukuk Düşüncesi Geleneğinde Anayasacılık”, *Yüzüncü Yılında İkinci Meşrutiyet Milletlerarası Kongre Tebliğleri* içinde, ed. Halit Eren (IRCICA, 2012), 370.

²¹ Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* (Cambridge University Press, 2010), 7.

²² Tezcan, *The second Ottoman Empire*, 5.

Turnaoğlu cumhuriyetçilik fikrinin Osmanlı Devleti'ndeki serencamını takip ettiği çalışmada bu fikrin Kemalist cumhuriyetçi fikirle sınırlı bir şekilde ele alınmasının Osmanlı Devleti'nde bu kavramın sahip olduğu tartışma zenginliğini göz ardı ettiğini iddia eder.²³ Cumhuriyetçilik fikrinin yazarın incelediği her dönemde iddia ettiği şekli ile var olduğu zaman zaman ikna edici olmasa da siyasi fikirlerin daha geniş bir kaynak çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğine vurgu yapması açısından önemli bir çalışma olduğu söylenebilir. Benzer bir şekilde Topal da cumhuriyet fikrinin öncesizliği problemine dikkat çekerek bu pratiğin ortaya çıkmasının zemini olarak değerlendirilebilecek bir ön tartışmanın varlığını aradığı çalışmada cumhur kavramı üzerinden 17. yüzyıldan başlattığı bir kavram tarihi okuması yapmıştır.²⁴ Cumhur kavramının farklı tarihsel vakalar ve eserler çerçevesinde nasıl anlaşıldığını inceleyen bu araştırmada kavramın kullanımı üzerinden farklı dönemlerdeki siyasal tasavvurlara dair ipuçları edinilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmalar siyasete dair meselelerin farklı bağlamlarda nasıl ele alındığı ve ne tür fikirler üretildiğini incelemenin günümüzü veya yakın geçmişimizi daha iyi anlamaya imkân tanıyabileceğine işaret eder.

1909 Kanun-ı Esasî tadilatında nelerin değiştirilip nelerin devam ettirildiği sorusuna odaklanan Moroni de meclisin, egemenliğin halka ait olduğunu tanımakla beraber bu durumu Osmanlı'nın geçmiş dönemlerine de teşmil ederek, bir kırılmadan ziyade sistemin devamlılığına vurgu yaptığını ifade etmiştir. Mebusların kendi iktidarlarını meşrulaştıracak bir yorumla egemenliği halka aktardıklarını iddia eden yazar devrimcilerin Osmanlı sistemi içerisinde kalarak yeni bir egemenlik iddiasında bulunmalarını siyasal dönüşümün ivmesini durduran bir olgu olarak sunmuştur.²⁵ Yazarın meclis tartışmalarına dair isabetli tespitleri bulunmakla beraber Osmanlı'da hanedanın karşısına milletin konumlandırılması meselesini siyasal aktörlerin çıkarlarına hasretmesi daha geniş yorum imkanını engelleyen bir yaklaşım gibi görünmektedir. Milli egemenlik olgusunun meşruiyet kazanması 1908 sonrasında mümkün olabilse de bunu sağlayan söylemi besleyen önceki dönem tartışmalarını yadsımamak gerekir. Ayrıca hakimiyet-i milliye gibi büyük ve müphem bir kavramın yanında pratik meseleler ve aktörler arası ilişkilere dair fikirler siyasi düşünce birikiminde önemli bir yer edinmiştir. Bu dönemdeki siyasi tartışmaların Osmanlı

²³ Banu Turnaoğlu, *The Formation of Turkish Republicanism* (Princeton University Press, 2017, 9-10.

²⁴ Alp Eren Topal, *Cumhurdan Cumhuriyete* (Telemak, 2023), 15-22.

²⁵ Ileana Moroni, "1909 Kanun-ı Esasî Tadilatında Devamlılık ve Değişim: Osmanlı Millet-i Hümayunu Egemenliğini İlan Ediyor", *Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türk Devrimi* içinde, ed. Noemi Levy-Aksu ve François Georgeon (Timaş, 2022), 269-287.

geleneğinden keskin bir kopma anlamına gelmediği çıkarımı ise böyle bir kopmanın gerekliliği varsayılmıyorsa bir problem değil aksine öncesi ve sonrası ile siyasi dönüşümü anlamak için önemli bir veri sağlamaktadır.

Osmanlı son yüzyılında gerçekleşen siyasi dönüşümleri ve bunların temelinde yatan düşünce yapılarını anlamak için fikirleri ve sahiplerini hem kendi bağlamları hem de geçmişten tevarüs ettikleri birikimler bağlamında değerlendirmek gerekmektedir. Osmanlı'nın yaşadığı siyasi modernleşme süreci hem iç dinamikler hem de dış faktörlerden etkilenmiştir. İçeride sosyal yapıda yaşanan değişimler, ekonomik ve siyasi güç dengelerinin farklılaşması, zihin dünyasında ortaya çıkan dönüşümler gibi dinamikler ile dışarıda diğer devletler karşısında askeri ve ekonomik kuvvetin kaybedilmesi ve bazı devletlerin Osmanlı toplumundaki farklı unsurlarla kurduğu ilişkiler siyasi düşünce yapısı ve tasavvurlarda etkili olmuştur. Bu çalışma II. Meşrutiyet döneminde yaşayan, eylem kapasitesi de olan bir grup düşünürün zihnindeki tasavvuru ideolojik bir ön kabule yaslanmadan sistematik bir şekilde tahlil etme çabasıdır. Bu çaba için kullanacağımız yöntem eleştirel söylem analizi yöntemidir. İncelediğimiz dönemle ilişkili olarak daha önce bu yöntem kullanılarak yapılan iki çalışmaya dikkat çekmek yerinde olacaktır. Bir tanesi Kurğan'ın 1860-1911 arasında meşrutiyet kavramına dair yazılı metinleri eleştirel söylem analizi metodu ile incelediği çalışmasıdır.²⁶ Bu çalışmada meşrutiyetin henüz ilan edilmediği bir dönemden başlanarak bu kavramın meşrutiyeti talep eden aktörler tarafından kamusal alanda nasıl tartışıldığı ve meşrutiyet sisteminin hangi gerekçelere yaslanarak meşrulaştırıldığı incelenmiştir. Çalışma hem kullandığı kaynaklar hem de meşrutiyet kavramına dair eleştirel söylem analizi yöntemi ile yapılan bir çalışma olması hasebiyle önemlidir. Çalışmanın bulgularında ortaya çıkan İslam'dan meşruiyet devşirme ve batıya referansla meşrulaştırma meta stratejileri, bu çalışmadaki bulgularla belirli oranda örtüşerek farklı aktörlerin söylemleri arasındaki devamlılığı tespit edebilmemiz açısından önemli bir katkı sağlamaktadır.

Eleştirel söylem analizinin Osmanlı son dönemindeki siyasi tartışmalar için kullanıldığı bir diğer araştırma Ardic'ın hilafet makamına dair 1908-1924 yılları arasında siyasi aktörler tarafından ortaya konan söylemleri incelediği çalışmasıdır.²⁷ Bu çalışmada hilafet kavramının farklı dönemlerde hangi söylem ve stratejiler çerçevesinde ele alındığı,

²⁶ Kurğan, "The Concept of 'Meşrutiyet' in the Context of the Secularization of Legal and Political Knowledge in the Ottoman Empire (1860-1911)".

²⁷ Nurullah Ardic, *Islam and the Politics of Secularism: The Caliphate and Middle Eastern Modernization in the Early 20th Century* (Routledge, 2012).

kavramın gücünü nasıl kaybettiği ve nihayetinde bu makamın hangi söylemlere dayanılarak ilga edildiği incelenmiştir. Çalışma Osmanlı-Türk siyasi düşüncesindeki devamlılık ve değişim hususlarına dikkat çekmesi ve Foucault'nun söylem stratejisi kavramı üzerine geliştirdiği kademeli analiz aracı nedeniyle literatüre önemli bir katkı sağlamıştır.

Yöntem

Söylem analizi sosyal bilimlerde insanların ortaya koydukları ifadeleri belirli kriterler çerçevesinde incelemeyi hedefler. Söylem sözlü veya yazılı olarak sunulan ifadelerle işaret eder.²⁸ Bu ifadeler kürsüde yapılmış bir konuşma, gazetede yer alan bir yazı, resmi bir kurumun çıkardığı yönetmelik veya bu çalışmada analiz birimi olarak aldığımız meclis tartışmaları olabilir. Söylem analizinin tek bir yöntemi olduğu söylenemez. Post-modernist, sosyal-psikolojik ve eleştirel söylem analizi gibi yaklaşımlar dili bir sosyal inşa olarak almakta ortaklaşan ancak odaklandıkları söylem unsurları ve söyleme atfettikleri rol açısından farklı kabullere sahip örneklerdir.²⁹ Bu farklı yaklaşımlar söylem analizi açısından çok çeşitli araştırma araç setleri sunmaktadır.³⁰

Bu çalışmada kullanılacak olan eleştirel söylem analizine göre söylem sadece ifadelerin dilsel açıdan ortaya konduğu şekil, bu ifadeleri oluşturan kelimeler ve cümleler bütünü değildir. Söylem dilsel ifadelerin ötesinde bu ifadelerin bir biçimini oluşturduğu sosyal pratiğe işaret eder. Bu sosyal pratik insanların dünyaya ve birbirlerine karşı tavırlarını yansıttığı gibi dünyaya dair bir yorumlamayı da içerir.³¹ Söylemi bir sosyal pratik olarak ele aldığımızda söylemi uygulayan aktörlerin etkileşiminin de söylemin bir parçası olduğunu tespit ederiz. Söylemin iletişimsel özelliği nedeni ile nerede başlayıp nerede bittiğinin ve tam olarak sınırlarının nasıl tespit edilebileceğinin tartışmalı bir olgu olduğu da söylenebilir.³²

Söylemi bir sosyal pratik olarak ele almanın bir sonucu da söylem ve sosyal yapı veya sosyal pratik ve sosyal yapı arasında diyalektik bir ilişki olduğunun varsayılmasını gerektirir. Sosyal yapı, içinde sosyal pratiğin şekillendiği ve sosyal pratik tarafından da şekillenen bir çerçeve oluşturur.³³ Bu açıdan söylemi bir sosyal pratik olarak söyleyen kişinin kişisel özellikleri, ait olduğu toplumsal gurubun yapısı, söylemin gerçekleştiği

²⁸ Norman Fairclough, *Discourse and Social Change* (Polity Press, 1992), 62.

²⁹ Marianne Jorgensen ve Louise Phillips, *Discourse Analysis as Theory and Method*, (Sage, 2002), 1-23.

³⁰ Söylem analizi türlerine dair detaylı bilgi için bkz. Stefan Titscher vd., *Methods of Text and Discourse Analysis* (SAGE, 2000).

³¹ Fairclough, *Discourse and Social Change*, 63.

³² Titscher vd., *Methods of Text and Discourse Analysis*, 26.

³³ Fairclough, *Discourse and Social Change*, 64.

ortamın şartları (sözlü bir söylem eyleminde mekan ve mekanın kuralları, yazılı bir söylem pratiği için yazılan araç ve onun kısıtlılıkları gibi), söylemin muhatabının kimliği ve tabi olduğu şartlar gibi sosyal sınırlılıklarla çevrelendiği söylenebilir. Söylem bu sosyal yapının tamamını etkileyebilecek bir etkiye sahip olarak görülür.

Söylemin içinde olduğu ve aynı zamanda da etkilediği bu sosyal yapıya bağlam ismi verilmektedir. Bağlam söylemin mahiyetini, maksadını ve hedefini yorumlamada bir veri olarak kullanılır. Sosyal pratikleri, içinde doğdukları bağlam çerçevesinde incelemek bu pratiklerin uygulayıcılarının kendilerini çevreleyen şartlardan nasıl etkilendiklerini ve bu etkiler altında nasıl bir aksiyon aldıklarını analiz edebilme imkanı sağlar. Bunun için de söylemi bağlam içerisinde (*text in context*) olarak ele almak bireylerin söylemleri incelenirken içinde bulundukları etkileme ve etkilenme ilişkilerini tespit edebilmeyi sağlar.³⁴

Bu çalışmada izleyeceğimiz eleştirel söylem analizi yöntemi sosyal problemlere odaklanır. İdeoloji, iktidar ve hiyerarşi gibi kavramlar eleştirel söylem analizinde metinleri yorumlamak için dikkate alınan sosyal olgulardır. Bu kavramları dikkate alarak yapılacak söylem analizi söylemi etkileyen iktidar yapısını ve söylemin içinde kurgulanan iktidar yapısının tespitini sağlar.³⁵ Söylemi güç ilişkileri içerisinde incelemek (var olan iktidar yapılarını yeniden üretme, değiştirme ve karşı çıkma gibi) bize sosyal gerçekliğin mahiyetine dair daha derinlikli bir bakış açısı yakalama imkanı sunar.³⁶ Bu yöntemle eleştirel söylem analizi sadece görünen iktidar yapılarını değil görünmeyen tahakküm ve kontrol ilişkilerini de açığa çıkarmayı sağlar.³⁷

Eleştirel söylem analizi sosyal problemlere odaklanması açısından eleştireldir.³⁸ Odaklandığı problemler çerçevesinde katmanlı bir analiz gerçekleştirir. İlk olarak incelediği söyleme içkin bir analiz yaparak söylemin iç tutarlılığını ele alır ve barındırdığı paradoksları ve tenakuzları açığa çıkarmayı amaçlar. Daha sonra sosyal bir analiz yaparak metnin veya söylemin sınırları dışına çıkıp, sosyal olgularla ilişkisini çözümler.³⁹ Bu

³⁴ Titscher vd., *Methods of Text and Discourse Analysis*, 26.

³⁵ Michel Foucault, "Truth and power", *Power/Knowledge: Selected Interviews and other Writings 1972–1977* içinde, ed. C. Gordon (Harvester Press, 1980), 118-119.

³⁶ Fairclough, *Discourse and Social Change*, 95.

³⁷ Ruth Wodak, "Aspects of Critical Discourse Analysis", *Zeitschrift für Angewandte Linguistik (ZfAL)*, sy 36 (2002): 11.

³⁸ Teun A. Van Dijk, "Principles of Critical Discourse Analysis", *Discourse & Society* 4, sy 2 (1993): 252, <https://doi.org/10.1177/0957926593004002006>.

³⁹ Ruth Wodak, "Discourse-historical Approach", *Methods of Critical Discourse Analysis* içinde, ed. Ruth Wodak ve Michael Meyer (SAGE Publications, Ltd, 2001), 65, <https://doi.org/10.4135/9780857028020>.

katmanlı çözümleme araştırmacının söylemi içinde üretildiği bağlamıyla beraber anlamlı bir şekilde ele almasını sağlar. İnterdisipliner bir yaklaşım olan eleştirel söylem analizi problem odaklı olmanın yanında eklektik bir teorik yapı tercih etmesi, malzeme ile teori arasında git-gel yaparak kendini yenilemesi, farklı toplumsal alanlarda üretilen farklı tarzda söylem unsurlarını dikkate alması ve tarihsel bağlamın söylem analizine yedirilmesi gibi hususiyetleri ile öne çıkmaktadır.⁴⁰

Bu çalışmada Meşrutiyet dönemi mebusların meşrutiyet anlayışı meclis müzakereleri çerçevesinde ürettikleri söylem üzerinden ele alınacaktır. Palonen'in siyasal eylem olarak müzakere kavramsallaştırması meclis tartışmalarını “parlamentoca düşünme”nin bir parçası olarak görmektedir.⁴¹ Meclis tartışmaları kendine ait kuralları, konuşma düzeni, karşılıklı müzakerenin bir gereği olarak aktörlerin fikirlerinin değişmesi ihtimaline açıklığı ve yasama organı olması hasebiyle meclisin eylemlerinin pratik sonuçlar doğurabilmesi özellikleri ile incelenmeye değer bir bağlam oluşturmaktadır. Mebusların söylemi bu bağlam çerçevesinde ele alınacaktır.

Çalışmada kullanacağımız analiz aracı Ardıç'ın Foucault'un Söylem Stratejisi kavramı üzerine inşa ettiği üçlü modele dayanır. Bu modele göre analiz aracı üç kademedен oluşur: meta-söylem stratejisi, söylem stratejisi ve söylem tekniği.⁴² Bu üçlü yapı ile söylem unsurları daha detaylı bir analize tabi tutulabilmektedir. Söylem stratejisi aktörlerin söylemlerinde kullandıkları yöntemlere işaret etmektedir. Bu çalışmada tespit edilen stratejilerden örnek vermek gerekirse siyasal düzeni şeriata dayandırma, tarihin seçmeci yorumu ve hükümetin hesap sorulabilirliğini artırma birer söylem stratejisidir. Meta-söylem stratejisi birden fazla söylem stratejisinin altında toplandığı bir şemsiye stratejiye işaret ederken söylem tekniği mikro stratejiler olarak da ifade edilebilecek söylem unsurlarını gösterir. Bu çalışmada meta-söylem stratejisi kategorisi kullanılmamıştır. Onun yerine söylem tekniklerinin bir alt kademesi olarak kullanılan argümanlar gösterilmiştir. Argümanlar da söylem tekniklerinin alt unsurları olarak düşünülebilir.

Söylem unsurlarının yapısına dair bir örnek vermek daha iyi anlaşılması için faydalı olacaktır. İlk strateji olan siyasal düzeni şeriata dayandırma stratejisi altında üç farklı teknik bulunmaktadır. Bu tekniklerin her biri aslında üstteki stratejinin bir parçasıdır.

⁴⁰ Wodak, “Aspects of Critical Discourse Analysis”, 14.

⁴¹ Kari Palonen, *Parliamentary Thinking: Procedure, Rhetoric and Time*, Rhethoric, Politics and Society (Palgrave Macmillan, 2019).

⁴² Ardıç, *Islam and the Politics of Secularism*, 35-36.

Sadece vurgulanan söylem unsurlarında bir değişiklik vardır. Bu tekniklerden biri olan siyasal düzenin gerekliliğini şer’i gerekçelerle bağlantılandırma tekniğinin de altında üç farklı argüman yer almaktadır. Bu argümanlar Allah’ın koyduğu düzen/sünnetullah, Allah’ın insana yüklediği mükellefiyet ve Allah’ın insana fitraten verdiği özellikler olarak sayılmıştır. Görüleceği üzere strateji, teknik ve argüman kademelendirmesi söylemi daha incelikli bir şekilde analiz etmek için uygulanmış olup, söylem unsurlarının analitik bir tasnifine hizmet etmektedir. Söylem strateji, teknik ve argümanlarına dair detaylı tablo Ek.1’de yer almaktadır.

Bu kısımda kısaca tezin planı anlatılacaktır. Giriş bölümünde tezin konusu, araştırma sorusu, temel bulguları ve kapsamı anlatılmıştır. Ayrıca literatür değerlendirmesi ve yöntem kısımları Giriş bölümü altında yer almaktadır. Bir sonraki bölümde araştırmanın kavramsal çerçevesi olarak demokrasi ve demokratikleşme ele alınacaktır. Demokrasi kavramına dair bir tarama yapılarak incelenen dönem ve malzeme için nasıl bir tanımın uygulanabilir olduğu tartışılacaktır.

İkinci bölümde tezin temel bulguları incelenen döneme dair kısa bir bağlam bilgisi ile sunulacaktır. Araştırma sonucunda ulaşılan bulguların nasıl tasnif edildiği ve tespit edilen stratejiler bu bölümde paylaşılabacaktır. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde analiz sonuçları iki tema altında incelenecektir. Üçüncü bölüm meşrutî siyasal düzenin meşruiyeti temasına dördüncü bölüm ise meşrutî siyasal düzenin aktörleri temasına odaklanmıştır. Sonuç bölümünde tezin bulgularına dair genel bir değerlendirme yapılarak ileri araştırmalar için öneride bulunulacaktır.

1. BÖLÜM: DEMOKRASİ VE 19. YÜZYIL DEMOKRATİKLEŞME DALGASI

Demokrasi kavramı siyaset alanına dair farklı disiplinler içerisinde üretilen birçok çalışmanın konusu olması açısından siyaseti konuşma biçimimize yön veren bir kavramdır. Mahiyeti, nasıl hayata geçirileceği, hangi şartlarda gelişeceği, demokratik olmayan bir sistemden demokratik bir sisteme nasıl geçileceği ve demokrasinin uluslararası yerele farklı siyasal düzlemlerde nasıl yansımaları olduğu gibi meseleler demokrasi, siyaset bilimi, kamu yönetimi, yerel yönetimler ve uluslararası ilişkiler gibi farklı akademik disiplinlerde teorik ve vakaya dayalı çalışmalara konu olmuştur. Bunun da ötesinde demokrasi ideolojik olarak tartışmalı bir konu haline de gelmiştir. Demokrasinin insanların ulaşabileceği en olgun yönetim biçimi olduğuna dair yaygın kanıya nasıl bir demokrasi sorusuna farklı ideolojik pencerelerden verilen cevaplar eşlik etmektedir. Bu cevaplar temel prensiplerde izlenen yolların farklılaşması nedeniyle birbirinden tamamen farklı uygulamalar öne sürebilmektedir. Bu bölümde ilk olarak kavramın tartışmalı yapısı üzerine kısa bir değerlendirme yapılacaktır ve demokrasi kavramının neliğine dair literatürde öne çıkan yaklaşımlar ele alınacaktır. Kavramın algılanış biçiminin dönemsel özelliklerine dikkat çekilerek incelediğimiz dönem olan 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı itibarıyla demokrasi kavramının nasıl algılandığı veya bu dönemdeki siyasal yapıların nasıl bir tanım üzerinden ele alınabileceğine dair bir tercih ortaya konacaktır. Ardından demokratikleşme meselesine dair literatürdeki temel yaklaşımlar incelenecek ve araştırmamızda hangi demokratikleştirici unsura odaklanıldığı ve bu unsurun temel özellikleri tartışılacaktır. Bölüm sonunda ise genelde demokratikleşme hareketleri özelde ise 19. yüzyıl demokratikleşme hareketlerine dair “dalga” metaforu üzerinden nasıl bir tasnif yapıldığı ve Osmanlı Meşrutiyet tecrübesinin böyle bir dalga içerisinde değerlendirilme imkânı ele alınacaktır.

1.1. Demokrasinin Mahiyeti

1.1.1. Özü İtibarıyla Tartışmalı Bir Kavram Olarak Demokrasi

Demokrasi kavramının tartışmalı mahiyetini anlamak için Gallie’nin meşhur “özü itibarıyla tartışmalı kavramlar” (*essentially contested concepts*) tanımına dikkat çekmek faydalı olacaktır. Gallie estetik, siyaset felsefesi ve tarih felsefesi gibi bazı alanlarda kullanılan kavramları tasvir için öne sürdüğü bu tanımlamada mahiyeti hakkında üzerinde ittifak edilemeyen kavramlara işaret etmektedir. Bu kavramlar hakkında birbiri ile rekabet

eden, bazı noktalarda zıt unsurlar içeren tanımlar kullanılmakta ve bu tanımların hangisinin geçerli veya doğru tanım olduğuna dair genel bir kabul bulunmamaktadır. Bu kavramlara dair çatışan tanımlamalar iddia sahipleri tarafından en doğru tanım olarak öne sürülmeye devam ettiği için kavramların neyi ihtiva ettiğine dair kafa karıştırıcı bir durum ortaya çıkmaktadır.⁴³

Bir kavramın özü itibariyle tartışmalı kavram olarak kabul edilmesinin bazı şartları vardır. Gallie'ye göre bu kavramın değer yüklü olma, içsel olarak karmaşık bir yapıya sahip olma, farklı şekillerde tanımlanabilirlik özelliği taşıma, değişen koşullar karşısında açık karakterli olma, agresif ve savunmacı bir şekilde kullanılma, örnek bir olguya atıfla kullanılma ve farklı tanım öne sürenlerin bu olgunun başarısını devam ettirme iddiasını taşıması özelliklerini göstermesi gerekir.⁴⁴ Bu kavramlara dair alternatif iddiaların çatışmasından nihai bir ortak kanaate varılmayacağı varsayımı bu kavramlara dair tartışmaların rasyonel olmadığı sonucunu doğurabilir. Ancak Gallie böyle bir sonuca ulaşmanın kavramların özleri itibari ile tartışmalı doğalarını dikkate almadığını ve önerdiği kavramsallaştırma ile tartışmanın devam ettirilebilmesi imkanının oluştuğu iddia eder.⁴⁵

Gallie'nin kavramsallaştırması üzerinden tartışmaya devam eden Kekes kavramların temel özellikleri noktasında onunla benzer kanaatleri taşısa da özü itibari ile tartışmalı kavramlara dair rasyonel bir tartışmanın kurulabileceği ve bu kavramların tarihsel bir örnekten bağımsız bir şekilde ele alınabileceği hususunda ayrışır.⁴⁶ Gallie'ye göre özü itibariyle tartışmalı bir kavram hakkındaki alternatif iddialardan birini tercih etmemizi mümkün kılacak bir genel prensip olmadığı için hangisinin doğru olduğunu bilme imkanımız yoktur. Her iddia örnek olgudaki farklı bir özelliğe işaret ettiği için de o örnek üzerinden değerlendirme yapılacak bir prensip çıkarılması da mümkün gözükmemektedir. Kekes buna karşı olarak bir kavram hakkındaki ihtilaflı yaklaşımlar ne kadar çatışsalar da kavramın mahiyetine dair genel bir ortak kanı olması gerektiğini öne sürmektedir. Örneğin demokrasi kavramı hakkında alternatif tanım önerenler arasında kavramın esasının yönetim otoritesinin halka ait olduğu ve halkın bu otoriteyi doğrudan veya bir çeşit temsil mekanizması vasıtası ile kullandığı noktasında ortak bir kanaat vardır. Demokrasiye nasıl ulaşılabilirliği veya hangi mekanizmalar ile demokrasinin uygulanabileceği noktasında ise

⁴³ W. B. Gallie, "Essentially Contested Concepts", *Proceedings of the Aristotelian Society* 56 (1955): 168.

⁴⁴ Gallie, "Essentially Contested Concepts", 171-80.

⁴⁵ Gallie, "Essentially Contested Concepts", 193.

⁴⁶ John Kekes, "Essentially Contested Concepts: A Reconsideration", *Philosophy & Rhetoric* 10, sy 2 (1977): 73.

görüşler ayrılmaktadır. Fakat ortak kanaat bu görüşler arasında rasyonel bir tartışmanın yürütülebilmesi için zemin oluşturmaktadır.⁴⁷

Özü itibariyle tartışmaları kavramlar tek başlarına değil de kullanıldıkları sosyal ve siyasi bağlamda ele alındığında Gray bu kavramların en az kendileri kadar tartışmalı olan bağlamsal olarak ilintili başka kavramlarla ilişkili olarak kullanıldığını belirtir.⁴⁸ Bu kavramların hepsi belirli bir kavramsal çerçeve oluşturacak şekilde birbirine kenetlenerek bir dünya görüşü oluşturur ve belirli bir sosyal olguyu onaylayıcı bir işlevi yerine getirir. Bu dünya görüşü felsefi bir nitelik de taşır ve özü itibariyle tartışmalı kavramların karakteristik olarak ideolojik tartışmalarda ortaya çıktığına işaret eder. Gray'e göre özü itibariyle tartışmalı kavramlara dair farklı dünya görüşlerinin dahil olduğu ihtilaflar empirik bulgu, dil kullanımı veya mantıki tahlil yoluyla çözülemez. Bu ihtilafların rasyonel bir şekilde çözümü ancak metafizik bir karaktere sahip felsefi argümanlar ile gerçekleştirilebilir.⁴⁹ Kavramların üzerinde ittifak edilen genel bir mahiyeti veya ortak bir özü olmasının tartışmalı bir kavram olarak ele alınmalarının gerek sebebi olarak görülmesini ele alan Swanton da ortak bir özün varlığı durumunun kavramların özü itibariyle tartışmalı olmasına engel olacağını belirtir. Eğer öz tartışmalı ise üzerinde anlaşılabilir bir ortak nokta da yoktur. Dolayısıyla özü itibari ile tartışmalı kavramsallaştırmasının üzerinde konuşulabilir kavramlara işaret ettiği noktada şüphelerini dile getirir.⁵⁰

Gallie'nin kavramsallaştırması ihtilaflı kavramları ele almak için anlamlı bir tasnif sunmaktadır. İhtilaflı ama tartışılabilir kavramların belirli özelliklerine dair ortak bir kanaatin gerekliliğini önermesi de tartışmayı mümkün kılmak adına elverişli bir yaklaşımdır. Swanton'ın dikkat çektiği hususu çözmek Gray'in önerdiği şekilde bu kavramları bir dizi başka kavram setiyle ele almak yoluyla mümkün olabilir. Bu kavramlar sadece kendilerine ait ortaklaşılacak bir öz ve tartışılacak diğer hususlar üzerinden değil, birçok kavram ve anlayış ile ilintili -yani bir dünya görüşü içerisinde- ele alındığında hem tartışma imkânı ortaya çıkar hem de ortaklaşılacak ve ayrışılacak hususlar daha net görülebilir. Demokrasi kavramı düşünüldüğünde yönetim erkinin halka dayanması konusunda bir ortak kanaatten söz edilebilir. Ama halk kavramının kime işaret ettiği, yönetim erkinin mahiyeti

⁴⁷ Kekes, "Essentially Contested Concepts", 85-86.

⁴⁸ John N. Gray, "On the Contestability of Social and Political Concepts", *Political Theory* 5, sy 3 (1977): 332-33.

⁴⁹ Gray, "On the Contestability of Social and Political Concepts", 334.

⁵⁰ Christine Swanton, "On the 'Essential Contestedness' of Political Concepts", *Ethics* 95, sy 4 (1985): 816.

ve yönetimin konusunun ne olacağı gibi hususlarda farklı demokrasi anlayışlarının değişen yaklaşımlara sahip olduğu söylenebilir. Bu nedenle demokrasi hakkındaki tanımlar arasında yürütülecek bir tartışma kaçınılmaz olarak ilintili kavram ve anlayışların da ele alınmasını gerektirecektir.

Bu perspektiften yola çıkarak II. Meşrutiyet döneminde demokrasi ve demokratikleşmeye dair nasıl bir anlayış olduğunu keşfetmeye yönelik bir araştırma kurgulamak için demokrasi denildiğinde hangi unsurlar ve ilintili meselelerin tartışıldığına dair bir çerçeve çıkarmak gerekmektedir. Bu bölümde ortaya konacak kavramsal çerçevede demokrasi ile alakalı temel tartışma noktaları tespit edilmeye çalışılacak ve tartışmada öne çıkan isimlere, özellikle de 19. yüzyıl sonuna kadar konu hakkında takip edilen görüşler serdeden isimlere vurgu yapılarak Osmanlı son dönemindeki rejim ve sistem tartışmalarında demokrasiye dair fikirleri takip edebileceğimiz izlekler belirlenmeye gayret edilecektir.

1.1.2. Demokrasi Tanımları

Demokrasinin kelime manası halkın yönetimi anlamına gelmektedir. Bu tanım açık ve basit bir tanım olarak görülebilirse de yönetim denen olgunun karmaşıklığı ve toplumsal yapıların kendilerine has özellikleri dikkate alındığında halkın yönetiminin nasıl gerçekleştirileceği hususunun o kadar da net olmadığı fark edilmektedir. Antik Yunan ve 20. yüzyıl öncesi tartışmalarda halk ve yönetim ilişkisi kapsamında öne çıkan bazı hususlar olduğu dikkat çekmektedir. Antik Yunan'ın sonraki dönemlerden belirgin bir farkı halkı yönetimle ilişkilendirme konusunda daha sınırlı bir çerçeve çizilmesidir. Aydınlanma sonrası dönemde halkı daha geniş bir kitleyi kapsar şekilde siyasette pay sahibi yapan anlayışın aksine Antik Yunan şehir devletlerinde yönetime katılma hakkına sahip olan vatandaşlar daha dar bir çerçevede tanımlanmıştır. Kadınlar, köleler ve şehirlerin yerlisi olmayan ama orada yaşayan kimseler bu tanımın dışında kalmıştır. Bunun yanında geniş anlamda halkın yönetime katılımı olarak demokrasi pek de olumlu ele alınan bir yönetim tipi değildir. Her ne kadar birçok durumda çoğunluğun az olana göre daha bilgece bir tutum sergileyebileceğini kabul etse de⁵¹ Aristo'nun tasnif ettiği yönetim biçimlerine bakıldığında demokrasinin iyinin kötüsü bir noktada konumlandırıldığı görülmektedir. Bunun sebebi böyle bir yönetimin halkın dar anlamda kendi çıkarını gözetip toplumun ortak çıkarını göz ardı ettiği bir tarz olarak kabul edilmesidir. Bunun yerine Aristo çoğunluğun çıkarının

⁵¹ Aristotle, *The Politics of Aristotle* (Clarendon Press, 1885), 86.

amaçlandığı ve oligarşi ile demokrasinin iyi yönlerini birleştiren politeia yönetim biçimini önermektedir.⁵² Aristo'nun görüşleri incelendiğinde halkın tamamının veya çoğunun siyasetle ve yönetim işleri ile uğraşması yerine çok zengin veya fakir olmayan orta sınıf olarak görülebilecek bir topluluğun bu işleri üstlenmesini önerdiği görülür. Maddi imkân açısından uç sınırlarda olmayan bu grubun siyasi işleri üstlenmesi bireysel hayatta mutluluğa ulaşmak için gerekliliği vurgulanan erdemlerin aşırılıklardan kaçınarak hayata geçirilmesi tavsiyesinin devamı niteliğindedir.⁵³

Bir yönetimin iyi bir demokrasi biçimi olup olmadığını yurttaşların niteliği ve yasaların egemen olma durumu belirler. Aristo için en iyi demokratik yönetim yurttaşların çoğunu çiftçilerin oluşturduğu toplumlarda gerçekleşebilir. Bu toplumda insanların çoğu geçim derdini siyasete katılmaya öncелеmek zorunda kalır. Bu da siyasetle herkesin uğraşmasının önüne geçer. Diğer yandan yöneticileri ve temsilcileri seçmek bu insanların siyasal alana dair arzularını tatmin etme imkânı da sağlar. Yöneticiler de eğitilmiş, varlıklı ve diğerlerine karşı sorumluluk sahibi kişilerden seçilirse böyle bir rejim iyi bir yönetim olarak adlandırılabilir.⁵⁴ Bu yaklaşımda yönetme erkini halkla ilişkilendirme tedbirli bir tavır görülmektedir. Halkın yönetime katılma talebi ve isteği dikkate alınmakla beraber yönetim işinin belirli yetkinlikler ve kişisel özellikler gerektirdiği kabul edilmektedir. Yönetilenler ve yöneticiler arasındaki, hatta toplum içinde herkesin birbiri ile ilişkisi, sorumlulukların yerine getirilmesi anlayışı ile vurgulanmıştır.

Halkın yönetime katılımı fikrinin siyaset düşüncesinde Antik Yunandan sonra tekrar gündem olmasında toplum sözleşmecilerinin katkısı büyüktür. Bu konuda öne çıkan isimlerden Locke ve Rousseau farklı yaklaşımları ile sonraki dönem tartışmalarına ve siyasi uygulamalara etki etmiş figürler olarak öne çıkmaktadır. Toplum sözleşmecileri genel olarak varsayımsal bir doğal durum içerisinde herhangi bir otoritenin yokluğunda yaşayan insanların bu durumda karşılaştıkları sıkıntıları ancak bir toplumsal yapı içerisinde ve siyasal otoritenin hakimiyeti altında çözebilecekleri fikrinden hareketle bir çıkış noktası ararlar. İngiltere'de iç savaşın hâkim olduğu 17. yüzyılda yaşayan Locke, kral ve parlamentonun yıllarca çatıştığı bir siyasal ortamı tecrübe etmiştir.⁵⁵ Locke doğal durum

⁵² Aristotle, *The Politics of Aristotle*, 121-25.

⁵³ Aristotle, *The Politics of Aristotle*, 126-27.

⁵⁴ Aristotle, *The Politics of Aristotle*, 193-94.

⁵⁵ William Uzgalis, "John Locke", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* içinde, Winter 2024, ed. Edward N. Zalta ve Uri Nodelman (Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2024), 3, <https://plato.stanford.edu/archives/win2024/entries/locke/>.

halinde bireylerin özgür ve eşit bir şekilde yaşadığını ve devredilemez bazı haklara sahip olduğunu öne sürer. Fakat bu varsayımsal halde insanların karşılaştığı belirsizlikler ve haklarını muhafaza etmede yaşadıkları zorluklar karşılıklı rıza çerçevesinde bir topluluk meydana getirirler. Bu topluluk belirli kurallar çerçevesinde yönetilen bir siyasal toplumdur ve kurulacak yönetimin meşruiyeti bu topluma katılan yönetilenlerin rızasına dayanır.⁵⁶ Dolayısı ile nihai olarak egemenlik halka aittir. Yönetim halk tarafından kurulur ve bu yapı içerisinde yasama gücü en üstün güç olarak öne çıkar. Bunun nedeni yasama gücünün toplumun iradesini yansıtacak şekilde yasalar yapması ve bu yasaların toplum içerisindeki herkesi bağlamasıdır.⁵⁷

Siyasal toplum bireylerin rızası ile bir defa kurulduğunda kararların alınması artık çoğunluğun iradesine bağlı hale gelir. Zira halkın tamamının yekpare bir şekilde aynı yönde hareket etmesi beklenemez.⁵⁸ Siyasi topluluğu kurma noktasında yani siyaset alanını kuran ilk eylemde ortak hareket eden halk sonrasında bu topluluğun kurallarını belirleme meselesinde aynı mutabakat oranına ulaşamaz yahut ulaşması beklenmez. Bu durum siyasal alanın kurucu unsuru olarak halkın bir metafor düzeyinde kullanıldığını, maddi varlık olarak yaşayan halka işaret etmediğini gösterir. Locke tarihsel tecrübesinin de etkisini yadsıyamayacağımız bir şekilde yönetim gücünün yöneticilere sınırsız bir şekilde tanınmasını kabul etmez. Bu güç insanların doğal hakları ve genel olarak toplumun iyiliği mefhumu ile sınırlandırılır. Böylece yöneticilerin başına buyruk hareket etmeleri belirli haklar ve biraz da muğlak bir iyi kavramı ile kayıt altına alınır.⁵⁹ Yönetme alanı sınırlandırılmış iktidara karşı halka bir kontrol mekanizması daha tanımak ihtiyacı hisseden Locke, yönetimin halkın rızası dışında (haklarını ihlal eden ve/ya iyiliğini göz ardı eden bir şekilde) davranması ve bir tiranlığa dönüşmesi halinde yönetime direnme ve yönetimi değiştirme hakkını tanımıştır.⁶⁰ Bu hak egemenliğin (yönetimin meşruiyet kaynağının) halkta olmasına dair nihai bir güvence olarak görülebilir. Aristo'dan farklı olarak Locke'un bireysel özelliklerini vurgulamaksızın halkın yönetimi belirleme ve kontrol etme hakkına işaret ettiği fark edilmektedir. Aristo için esas mesele toplumun belirli bir iyi hal çerçevesinde devamlılığı iken Locke için baş edilmesi gereken problem kontrolsüz bir

⁵⁶ John Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, çev. Fahri Bakırcı (Serbest Kitaplar, 2019), 57,66.

⁵⁷ Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, 87-88.

⁵⁸ Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, 64-65.

⁵⁹ Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, 84.

⁶⁰ Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, 143.

şekilde güçlenen iktidar olmuştur. Dolayısıyla halkın yönetimle ilişkisinde daha kurucu ve denetleyici bir pozisyona geldiği görülmektedir.

Toplum sözleşmesi geleneğinden bir diğer önemli isim Rousseau da halkın egemenliği ilkesi üzerine inşa ettiği bir yönetim biçimini savunmuştur. Locke gibi Rousseau da insanların artık tek başlarına yetemedikleri bir doğal durumdan geçecekleri bir siyasal toplum kurgusu sunmuştur. Bu toplumu kuran sözleşmeye göre “her birimiz bütün varlığımızı ve bütün gücümüzü bir arada genel iradenin buyruğuna verir ve her üyeyi bütünün bölünmez bir parçası kabul ederiz”.⁶¹ Dolayısıyla siyasi otoritenin meşruiyeti ancak genel iradeye dayanması ile sağlanabilir. Genel irade bir bütün olarak halkın ortak iyiyi hedefleyen ortak iradesidir. Egemenlik ancak bu genel iradenin kullanılması anlamına gelebilir ve bu kullanım hakkı halka aittir.⁶²

Halkın sahip olduğu bu egemenlik bir başka aktöre devredilemez. Yani halkın temsilcisi konumunda olanların uhdesine bırakılamaz. Halkın iradesi ya genel irade olarak tecelli eder ya da etmez ve bu nedenle egemenlik mefhumu bölünemezlik niteliği taşır.⁶³ Tam da bu sebeple ideal olan yasaların halk tarafından yapılmasıdır zira yasalar genel iradenin eylemidir. Yasama gücünü halk dışında bir aktör üstlenemez.⁶⁴ Temsilcilerin seçilmesi halkın özgürlüğünü sonlandırır çünkü egemenlik temsil edilemez.⁶⁵ Bu fikir Rousseau’nun ideal yönetim biçimi olarak halkın doğrudan yönetime katılımını öngördüğünü gösterir. Ancak böyle bir idealin ancak erdemli, küçük ve eşitlikçi bir toplumda gerçekleşebileceğini kabul eder.⁶⁶

İdare işleri ile meşgul olacak hükümeti ancak egemen halkın atadığı bir memur olarak gören Rousseau ona halkın iradesinin yansıması olacak yasaları uygulama ve sivil/siyasi özgürlükleri koruma görevi verir.⁶⁷ Genel iradeye dayalı bir devletin (sağlıklı bir demokrasi yahut cumhuriyetin) kurulabilmesi için bazı koşulların gerekliliğini de vurgular. Nispeten küçük bir devlet olması yurttaşların bir araya gelip genel iradeyi tecelli ettirecek tartışmayı yürütmesini mümkün kılacaktır. Örf ve adetlerin işleri karmaşıktırmayacak kadar basit olması, servet ve toplumsal statülerde büyük

⁶¹ Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 15.

⁶² Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 23.

⁶³ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 24.

⁶⁴ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 35.

⁶⁵ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 90.

⁶⁶ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 63.

⁶⁷ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 54.

farklılıkların olmaması ve ahlaki bozukluklara sebebiyet verecek lüks anlayışının olmaması da böyle bir devletin varlığını daha muhkem hale getirecektir. Böyle bir devlette bireylerin kişisel çıkarlarını bir kenara bırakarak ortak iyiyi önceleyen bir erdeme sahip olmaları beklenir. Genel iradenin hâkim olduğu bir devlet ancak bu şartlar dahilinde var olacaktır.⁶⁸

Rousseau'nun halkın yönetimle ilişkisine dair perspektifine bakıldığında halkı sadece devletin kuruluşunda değil devamında ve denetiminde merkeze koyan bir anlayışın hâkim olduğunu görürüz. İnsanların hayatına etki eden ve denetleyen (bir anlamda tahakküm eden) bir yönetim erkinin ancak bu insanların ortak isteği çerçevesinde hareket etmesi halinde meşru olabileceğini öne sürmüştür. Böyle bir isteğin ortaya çıkması ve net bir şekilde ifade edilmesi ise ülkelerin demografik yapıları dikkate alındığında kolay bir mesele değildir. Nüfusun miktarı, coğrafi dağılım ve nüfus içerisinde siyasal katılım düzeyini etkileyecek sosyo-ekonomik ve kişisel özellikler gibi hususlar insanların (herkesin katılımı bir yana) kapsamlı bir katılımın olduğu bir tartışma yürütmesini birçok örnek için imkânsız kılmaktadır. Dolayısı ile yönetim eyleminin meşruiyetini belirleyecek olan genel iradenin nasıl tebellür edeceği büyük bir muammadır. Böyle bir durumda genel irade kavramı ancak meşrulaştırıcı bir söylem aracı olarak kullanılma durumunda kalabilir. Bununla beraber Rousseau'nun halkın siyasal olanı kurucu niteliğini vurgulaması, aralarında Fransız Devrimi gibi önemli bir siyasal/sosyal dönüşümü de içeren birçok tarihi gelişmeyi etkilemiştir.

Locke ve Rousseau'nun çağdaşı sayılabilecek ve halk-yönetim ilişkisi bağlamındaki düşünceleri kendisinden sonra etkili olmuş bir diğer isim olan Montesquieu, yönetim biçimlerini değerlendirirken iki kriteri dikkate alarak bir tasnif yapar. Yönetim biçimlerini doğalarına yani egemenliğin kaynağına ve ilkelerine yani yönetim eyleminin hangi irade doğrultusunda şekillendiğine göre ayırır. Cumhuriyet yönetimi halkın bütününe egemen olduğu demokrasi ve yalnız bir bölümünün egemen olduğunu aristokrasi olarak iki kısma ayırır.⁶⁹ Demokrasilerde halk hem yöneten hem de yönetilen olarak var olur. Yasaları yapma ve kendi yapamadığı bazı işleri yapması için yöneticiler/temsilciler seçme hakkı halka aittir. Halkın hepsi yönetici/temsilci olarak

⁶⁸ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 63-64.

⁶⁹ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, çev. Berna Günen (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 11.

seçilme yeterliliğine sahip olmasa da seçme yeterliliği taşır. Bu, halkın liyakati ayırt etmede sahip olduğu doğal bir kabiliyet sayesinde mümkündür.⁷⁰

Halkın egemen olduğu bir yönetimin sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için Montesquieu erdem ilkesini öne sürer. Siyasi eylemlerde kılavuzluk edecek olan bu erdem yasaya saygı ve kamu çıkarını kendi çıkarından üstün tutmak anlamında ortak iyiye yönelik bir sevgiyi gerektirir. Erdemi halkın egemenliğindeki yönetimlere hasreden Montesquieu, haksızlık ve zulümlerle daha çok eşlenik görülebilecek monarşik ve despotik rejimlerde yöneticinin erdemini vurgulamaz. Bu yönetim biçimlerinde kanunların takip edilmemesine sebep olan danışmanların değişimi ve ihmalkarlıkların düzeltilmesi problemi çözebilir. Ancak demokratik bir yönetimde kanunların uygulanmaması ancak erdemin ortadan kalkması ile mümkün olur ve bu durumun telafisi de neredeyse imkansızdır.⁷¹ Cumhuriyetin bir diğer biçimi olan aristokrasinin devamlılığı için de erdem üzerine inşa edilmiş bir itidal gerekliliğini savunur.⁷²

Demokratik bir yönetimin korunması için erdemin muhafazası dışında eşitlik ve tutumluluk ilkelerini teşvik edici yasaların yürürlükte olması da önemlidir. Bir toplumda servet eşitsizliğinin aşırı seviyelere gelmesi ve lüks tüketimi erdemi zayıflatan etkilere sahip olacaktır.⁷³ Eşitlik ruhunun kaybolması toplumda aristokratik bir yönetim veya tek kişinin yönetimine yol açabilir. Eğer aşırı bir eşitlik fikri topluma yayılırsa toplumdaki herkes yönetime katılmak isteyerek yöneticilere itaatsizlik yapabilir. Otorite ve yasaların hor görülmesi anlamına gelecek bu durumda anarşi ve nihayetinde despot bir iktidarın yönetimi ele geçirmesinin yolu açılır.⁷⁴

Montesquieu'nun siyaset felsefesi alanında öne çıkan en önemli katkılarından biri devlet mekanizması içerisindeki kuvvetler ayrılığı meselesi hakkındaki ayrıntılı analizidir. Düşünür kuvvetler ayrılığını sadece kurumsal bir analiz perspektifinden kurmaz. Aksine merkezinde halkın olduğu bir yaklaşımdan yola çıkar. Kuvvetler ayrılığını gerekli kılan temel husus bireylerin siyasal özgürlüklerini koruma gayesidir. Bu özgürlük “herkesin kendi güvenliği hakkında sahip olduğu fikirden kaynaklanan iç huzurudur.”⁷⁵ Bu özgürlüğü

⁷⁰ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, 12-14.

⁷¹ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, 26.

⁷² Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, 30.

⁷³ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, 54-56.

⁷⁴ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, 141-43.

⁷⁵ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, 198.

tesis edebilmek için yönetimin yurttaşların bir diğerinden korkmayacak şekilde kurulması gerekir ve kuvvetler ayrılığı bu güvenliğı sağlamanın temel aracıdır.⁷⁶

Montesquieu kuvvetleri günümüzde de yaygın şekilde kabul edilen üçlü ayrımla ele alır. Yasa yapma, var olan yasaları düzeltme veya yürürlükten kaldırma gücünü ifade eden yasama kuvveti; güvenliğı tesis ve dış ilişkileri idare etme (savaş ve barış gibi kararlar verme) gücünü temsil eden yürütme; suçluların cezalandırılması ile bireyler arasındaki anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulması anlamında yargı kuvveti.⁷⁷ Bu kuvvetlerden ikisinin bir elde toplanması veya en kötü ihtimalde üçünün de aynı merkezde bir araya gelmesi durumunda korunması amaçlanan siyasal özgürlük ortadan kalkar ve bir tiranlık hakimiyetine girilmiş olur. Kuvvetlerin aynı elde birleşmesi hususunda bu odak noktasının bir kişi, önde gelen veya soylulardan bir grup veya halkın olması arasında bir fark yoktur. Her durumda aynı olumsuz sonuç ortaya çıkacaktır.⁷⁸ Montesquieu'nün halkın egemenliğini sınırsız bir şekilde kurgulamadığı bu noktada tespit edilebilir. Doğrudan demokrasi uygulaması olarak algılanabilecek bir yönetim biçiminin siyasal özgürlükler açısından tehdit oluşturacağını öne sürmüş olmaktadır.

Kuvvetler ayrılığı sisteminin uygulanmasında iyi bir örnek olarak İngiltere'yi öneren Montesquieu dengeli bir anayasal yapının bu sistemin temel amacı olan keyfiliğın önlenmesi ve iktidarın sınırlandırılmasını sağlayabileceğini düşünmektedir. İngiltere'de Kral, Lordlar Kamarası ve Avam Kamarasından oluşan yapının kuvvetlerin temsil ettiği süreçlere dair belirli roller üstlendiğı ve birbirlerini denetleyerek dengeleyen bir yapı oluşturduğuna dikkat çekmiştir. Bu örneğı de dikkate alarak yürütmenin tek bir kişinin elinde olması, yasamanın kalabalık bir gruptan oluşması, yürütmenin yasama içinden birilerinden oluşmaması, yasama toplantılarının uzun fasıllarla gerçekleşmemesi, yasamanın toplanma ve tatil sürelerinin belirlenmesinde yürütmenin karar verici olması, yürütme yasamanın kararını durdurabilirken tam tersinin olmaması gerektiğı, yasamanın yürütmenin eylemlerinin yasalara uygunluğunu denetleme hakkı ve yürütmenin başındaki şahsın yargılanamazlığı gibi hususlarda ayrıntılı değerlendirmeler ile kuvvetler ayrılığı prensibinin nasıl uygulanması gerektiğini açıklamıştır.⁷⁹ Bu düzenlemelerin hepsinin temel gayesi "kimsenin kanunların kendisini mecbur etmediğı şeyleri yapmaya zorlanmayacağı,

⁷⁶ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, 199.

⁷⁷ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, 198.

⁷⁸ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, 199.

⁷⁹ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, 198-211.

kanunların izin verdiği şeyleri yapmaktan da alıkonamayacağı” bir yapının kurulmasıdır. Bu da ancak gücün güç ile durdurulduğu bir düzenlemede mümkündür.⁸⁰

19. yüzyıldaki toplumsal dönüşümler öncesinde ortaya çıkan bu görüşler siyasi, ekonomik ve toplumsal hayattaki dönüşümlerin de bir yansıması olarak görülebilir. Aralarında bazı farklılıklar olsa da bu düşünürlerin ortaklaştığı bazı temel fikirler toplumun kuruluş ve idare ediliş şekline dair o dönemlerde yaygınlaşmaya başlayan ve sonraki dönemlerde genel kabul görür hale gelen bazı yaklaşımları vurgulamaktadır. İlk olarak siyaset alanının kurucu ögesi olarak monarşilerin dayandığı soy, askeri iktidar veya aşkın bir meşruiyet kaynağı yerine halkın öne çıkarılması dikkati çekmektedir. Halk siyasal alanın kurallarının ve biçimin belirlenmesinde karar verici konumda görülmektedir. Halkın bu konumunu nasıl pratiğe çevireceği önemli bir problem olmakla beraber tarihsel tecrübeye ortaya çıkan bazı olgular düşünürlere yol göstermiştir. İngiltere’deki parlamentolu monarşi tecrübesi bu açıdan öne çıkmaktadır. Locke ve Montesquieu bu tecrübeyi dikkate alarak bir yorum ortaya koyarken Rousseau daha radikal bir noktada durmaktadır. Fakat radikal yorumunun pratikte uygulanabilirliği hususunda da soru işaretlerini gizlemez. Bu soru işaretlerinin pratik yansıması da Fransız Devrimi sonrasındaki çalkantılı uygulamalarda görülebilir.

Mevcut bir monarşik yapıda halkın temsilciler vasıtası ile siyaset alanındaki kurucu unsur olma vazifesini yerine getirmesi şeklinde tecessüm eden halk egemenliği fikrinin pratikteki yansımalarından doğan sorunların ele aldığımız düşünürlerin fikirlerindeki yansımaları da farklı olmuştur. Locke için idarenin denetiminde nihai bir güvenlik tedbiri olarak baş kaldırma hakkı öne çıkarken, Montesquieu siyasal düzenin nasıl kurgulanacağına dair bütüncül ve ayrıntılı bir yaklaşım sergilemiştir. Halkın egemenliğinin ilkesel savunusu dışında nasıl sağlanacağı, yönetimde yozlaşmanın nasıl önüne geçileceği, yönetime katılan tarafların (yürütme unsurları ve halkın temsilcisi olarak yasama unsurları) nasıl dengeli bir ilişki içinde olacağı, halkın temel haklarının ve özgürlüğünün korunması gibi hususlar dönemin siyaset düşüncesine hâkim olan meseleler olarak öne çıkmaktadır.

19. yüzyıla gelindiğinde demokratik yönetim biçimine dair farklı kaygıların gündeme geldiği görülmektedir. Avrupa’da Fransa ve İngiltere tecrübeleri ve okyanus ötesinden Amerika tecrübesi demokratikleşme sürecinin doğurabileceği farklı problemler ve ihtimalleri gözler önüne sermiştir. Konu üzerine fikir serdeden düşünürlerin de bu

⁸⁰ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, 197.

gelişmelerle ilintili olarak demokratik bir yönetimin muhtemel problemleri ve çözüm yollarına dair öneriler sunduğu görülmektedir. Amerika'daki gözlemleri üzerine yazdığı eseri ile demokrasinin kıta Avrupası tecrübesi dışındaki bir örneğini gündeme getirerek dikkatleri çeken Tocqueville demokrasiyi sadece bir yönetim biçimi olarak ele almak yerine toplumsal bir durum olarak görmeyi önerir. Amerika'yı ziyaretinde ilk dikkatini çeken olgu "koşulların eşitliği" olarak adlandırdığı sosyal durumdur.⁸¹ Ona göre Amerikan toplumunun yapısında gördüğü bu özellik siyasal alanın dışına taşarak sosyal alanı da etkileyen, yönlendiren ve toplumun belirli bir yönde ilerlemesini sağlayan bir olgudur. Bu olguyu modern dünyanın alameti farikası olan en temel ve karşı konulamaz eğilimi olarak görür.⁸²

Demokratik bir yönetimin devamlılığı için yasalar kadar halkın zihinsel ve ahlaki alışkanlıkları, gelenekleri ve ortak kanılarının da önemli olduğunu öne süren Tocqueville Amerika örneğinde halkın dindarlık anlayışının ve pratik zekasının toplumsal düzenin demokratik yapısında etkili olduğunu savunur. Amerika'da vatandaşlar siyasal pratiklerin toplumsal hayatın farklı boyutlarına taşındığı bir hayat yaşar. Siyasal eylem pratikleri bireylerin bu pratikleri içselleştirerek kişisel hayatlarında yansımalarını görebileceğimiz bir şekilde toplumun genelinde hâkim bir olgudur.⁸³ Siyasal pratiklerin hayatın farklı alanlarında gündelik pratiklere dönüşmesi Tocqueville'in demokratik bir yönetim için tehdit olarak gördüğü iki durumun aşılmasında da yardımcı olabilir. Demokratik yönetimlerin bir hususiyeti olarak çoğunluğun diğerleri üzerinde hakimiyet kurarak bir tiranlık oluşturması hem yasaların uygulanmasının engellenmesine hem de yönetim pratiğinin dengesiz olmasına yol açabilir.⁸⁴ Aynı zamanda demokratik bir toplumsal yapı bireyler arasındaki bağları zayıflatarak kendi kendine yeten insanlar ortaya çıkmasına imkân sağlayabilir. Kamusal hayattan uzaklaşmaya sebep olacak bu durum toplumsal bağların zayıflamasına yol açarak kamusal erdemlerin zayıflamasına ve despotizme müsait bir zemin oluşmasına neden olur.⁸⁵ Bu problemlerin çözümü için Tocqueville Amerika'daki gözlemlerine dayanarak bireylerin kamusal hayatta aktif olmalarını sağlayacak dernekleri önerir. Bu yapılar bireylerin bir araya gelerek kamusal hayata katılmalarını sağlar ve devletin aşırı merkezileşmesini dengelemeye çalışır.⁸⁶ Aşırı idari merkezileşmeyi de

⁸¹ Alexis de Tocqueville vd., *Democracy in America: Vol. 1*, English ed (Liberty Fund, 2012), 4.

⁸² Tocqueville vd., *Democracy in America: Vol. 1*, 14.

⁸³ Tocqueville vd., *Democracy in America: Vol. 1*, 478-94.

⁸⁴ Tocqueville vd., *Democracy in America: Vol. 1*, 408.

⁸⁵ Alexis de Tocqueville vd., *Democracy in America: Vol. 2*, English ed (Liberty Fund, 2012), 881-84.

⁸⁶ Tocqueville vd., *Democracy in America: Vol. 1*, 304-5; Tocqueville vd., *Democracy in America*, 899-900.

özgürlük için bir tehlike olarak gören düşünür vatandaşların “sosyal iyi oluş” inşasında idarenin otoritesinden daha kuvvetli olduklarını iddia eder.⁸⁷ Vatandaşların siyasal hayatta aktif olmasını son derece önemli gören Tocqueville, halkın refahını düşünen, tehlikelerden koruyan ve ihtiyaçlarını karşılayan ama onları edilgin hale getirerek düşünme pratiklerini zayıflatan ve inisiyatif kullanma iradelerini kıran kapsayıcı ve yumuşak bir devletin zalim bir tiranlık gibi tehlikeli olduğu konusunda uyarıda bulunur.⁸⁸

Tocqueville’in çağdaşı olan John Stuart Mill demokratik bir yönetimin kurulması için yurttaşların yetkinliğinin önemini vurgular. Halkın egemenliğin ve yönetimi denetleme yetkisinin nihai sahibi olduğu ve yönetime belirli bir süre için de olsa katılabildiği bir yönetimin “ideal olarak en iyi yönetim şekli” olduğunu öne sürer.⁸⁹ Bu yönetim şekli bütün uygarlık durumları için uygulanabilir olmasa da “toplumun genel gelişme derecesinin izin verdiği ölçüde” halkın kamusal meselelere katılımını önerir.⁹⁰ Halkın katılımı ile gerçekleşecek bir yönetim şekli toplumsal durumun bütün gerekliliklerini karşılayabilecektir. Mill de pratik sebeplerden ötürü küçük bir şehir yönetimi dışındaki durumlarda en iyi yönetim biçiminin temsili yönetim olduğunu savunur.

Tocqueville’in çoğunluğun tiranlığına dair kaygılarını paylaşan Mill, eğitimsiz ve dar görüşlü bir çoğunluğun azınlıkta kalanların hak ve özgürlüklerini bastırabileceğini iddia eder. Böyle bir çoğunluk azınlığın savunduğu pozisyon doğru olsa bile bunu kabul etmeyebilir. Çoğunluğun bir başka muhtemel zararı da toplumun genel iyiliği ile uyumlu olmayan bir şekilde yönetilme ihtimalini doğurmasıdır. Bu açıdan bakıldığında temsili bir hükümetin başarılı olması yurttaşların zihinsel ve ahlaki düzeyleri ile doğrudan ilişkilidir.⁹¹ Siyasal meselelere katılım pratiği yurttaşlarda kamusal eylemi genel menfaati düşünecek şekilde değerlendirmeye yönelik bir eğitim fonksiyonu gösterebilir. Bununla beraber böyle bir gelişim beklentisinden önce oy hakkını mevcut durumdaki eğitim seviyelerine göre düzenleme de genel menfaati sağlama adına atılabilecek adımlardan biridir.⁹² Elitist tavrını halkın yasama faaliyetlerine katılımı hususunda da sürdüren Mill, yasama ve idare faaliyetlerinin uzman kişiler elinde olmasının daha iyi bir tercih olacağını belirtir. Yasamanın uzmanlardan oluşan bir komisyon tarafından yapılması ve halkın katılımının

⁸⁷ Tocqueville vd., *Democracy in America: Vol. 1*, 153.

⁸⁸ Tocqueville vd., *Democracy in America*, 1245-61.

⁸⁹ John Stuart Mill, *Temsili Yönetim Üzerine Düşünceler* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024), 43.

⁹⁰ Mill, *Temsili Yönetim Üzerine Düşünceler*, 55.

⁹¹ Mill, *Temsili Yönetim Üzerine Düşünceler*, 89-107.

⁹² Mill, *Temsili Yönetim Üzerine Düşünceler*, 135-50.

olduğu bir meclisin sadece onaylama makamı olarak görev yapması tercih edilmelidir.⁹³ Mill çağdaşı olan demokrasi pratiklerinde en büyük problemlerden birinin azınlıkların yeterince temsil edilmemesi ve çoğunluğun toplumda adaletsizlikler ve eşitsizler doğuracak bir tahakkümle yönetmesi olarak göstermektedir. Ona göre eşitliğin gereği olarak orantılı bir temsil nihayetinde çoğunluğun görüşü uygulanacak bile olsa toplumun her kesiminin sesinin duyulmasını ve dikkate alınmasını sağlayacak bir mekanizma olacaktır.⁹⁴

İncelediğimiz düşünürlerde (Rousseau'yu istisna tutarak) halkın siyasetle ilişkisinde belirli sebeplerden ötürü sınırlı bir çerçeve çizildiğini görmekteyiz. Doğrudan demokraside olduğu gibi halkın topyekûn siyasal hayata katılımının mümkün olmadığı aşikâr olarak görülüyor. Fakat monark ve soylular çerçevesinde süregelen yönetim pratiğine halkın bir noktada katılımı artık kabul edildiği için bu katılımın nasıl olacağı noktasında bir yöntem sunmak gerekiyor. Ortaya konan fikirlerde halkı siyasete katarken büyük bir dengesizliğe veya karmaşaya yol açmama yahut bir diğer ifade ile düzeni koruma kaygısı görülmektedir. Düzenin korunması ile adalet, özgürlük ve eşitlik gibi olguların da muhafazası arzulandığı için meselenin halkın yararına olacak bir şekilde düşünüldüğünü kabul edebiliriz. Fakat var olan toplumsal-siyasal hiyerarşileri çok derinden sarsmama gibi bir amacın bu fikirlerin altında yattığını söylemek mümkün olabilir. Fransız tecrübesi bu açıdan farklı olmakla beraber İngiltere örneğinin farklı düşünürlerde ideal örnek olarak ele alınması kral, soylular ve halk üçlüsünden müteşekkil siyasal düzenin halkın siyasete katılımı-siyasette temsili hususunda arzu edilen şeyi gerçekleştirdiğini veya iktifa edecek kadar sağladığını düşündürebilir. Amerika tecrübesinin İngiltere'den farklı olarak herkesin kendisine benzer bir kişi tarafından temsil edilebileceği fikri üzerine inşa edilmesi ve bu minvalde siyasal tecrübesi olmayan sıradan insanların siyasette aktif rol almasına yol açan bir siyasal kültür geliştirmesi dikkate şayandır.⁹⁵ Buradan yola çıkarak İngiltere örneği gibi durumlarda toplumsal hiyerarşide farklı kategorilerde olan kimselerin diğerlerini temsil edebileceği ve onların menfaatini gözetebileceği fikrinin var olduğu düşünülebilir. Amerika'da görülen şekli ile temsil uygulaması siyaset yapma işini kişilerin kendi çıkarları ile ilişkilendirmeyi meşru gören bir noktaya evrilirken Avrupa'da siyasetin hala kişisel çıkardan bağımsız bir şekilde yapılması gereken bir eylem olduğu fikri yaygındı.⁹⁶ Halkın

⁹³ Mill, *Temsili Yönetim Üzerine Düşünceler*, 73-79.

⁹⁴ Mill, *Temsili Yönetim Üzerine Düşünceler*, 109-11.

⁹⁵ Gordon S. Wood, "Democracy and the American Revolution", *Democracy The Unfinished Journey* içinde, ed. John Dunn (Oxford University Press, 1992), 94-97.

⁹⁶ Wood, "Democracy and the American Revolution", 101-4.

siyasete geniş katılımı genel menfaat ilkelerinin daha zayıf bir şekilde takip edilme ihtimalini doğururken toplumsal menfaatin kişisel çıkarların üstünde tutulduğu tavır katılımın daha dar bir çerçevede tutularak bir elit eylemi halinde kaldığı bir duruma bağlı oluyordu. Bu, bir yandan halkın siyasal olanın kurucu unsuru olarak görüldüğü diğer yandan siyasal katılım için gerekli erdem ve zihinsel yeterlilik açısından eksik addedildiği bir ikilem doğurmuştur.

Fransa örneğinde de temsil meselesinin nasıl gerçekleştirileceği bir problem olarak kendini göstermiştir. Halkın siyasal meşruiyet kaynağı olarak belirlenmesi, halkın sahip olduğu haklar ve bu haklarla ilişkili düzenlemeler açısından yeni bir perspektif gerektirmiştir. Eski rejimin kural, teamül ve uygulamaları halkın egemen olarak görüldüğü bir toplumda uygulanamaz bir çerçeve sunduğu için bunların yerini alacak yenilerinin ihdas edilmesi ihtiyacı belirlemiştir.⁹⁷ Bu yeniliklerin tesis edilmesi esnasında halkın iradesini yansıtmak temsilcilerin üzerine düşen zorlu bir vazife olmuştur. Bu durum yasama organına baş etmesi güç bir önem atfedilmesine yol açmış ve temsilciler nasıl uygulayacaklarına dair net bir fikirleri olmadan yeni düzenlemeler koymakla meşgul olmuşlardır.⁹⁸ Bu durum halkın egemenliğinin yasama yolu ile hayata geçirilmeye çalışıldığına dair net bir göstergedir. Ancak kural koymanın tek başına siyaset alanını kuran ve düzenleyen bir eylem olmadığı Fransızların Devrim sonrası yaşadığı sıkıntılarda açıkça görülebilmektedir. Yasaların uygulanması ve nasıl uygulandığının denetlenmesi en az yasama eylemi kadar siyasal alanı etkileyen unsurlardır. Dolayısı ile yasama ve yürütme arasında nasıl bir denge kurulacağı halk hakimiyeti yaklaşımının kolayca cevaplayamadığı bir soru olarak somutlaşmıştır.

Halkın siyasal hayata katılımı meselesi kolektif bir olgu olarak insan topluluğunun yanında insan teklerine dair perspektifte farklılaşmayla da ilişkilidir. İnsanların doğal olarak bazı haklara sahip olduğu ve bu hakların toplumsal bir yapı içerisinde muhafazasının devletin temel kaygılarından birisi olması gerektiği hususu bu dönemdeki tartışmalarda yaygın bir şekilde yer almıştır. Sonraki dönemdeki tartışmaları, özellikle de liberal demokratik teoriyi etkileyen Locke ve Mill gibi isimler toplumsal kaygıların yanında bireysel kaygıların da siyasal yapı içerisindeki ilişkileri düzenlemeye nasıl etki ettiğini müzakere etmiştir. Locke, bir hükümetin görevini temelde bu hakların korunması olarak

⁹⁷ Biancamaria Fontana, "Democracy and the French Revolution", *Democracy The Unfinished Journey* içinde, ed. John Dunn (Oxford University Press, 1992), 114.

⁹⁸ Fontana, "Democracy and the French Revolution", 121-22.

görmüş, bu vazifede ortaya çıkacak bir başarısızlık durumunda halkın hükümete başkaldırma hakkı olacağını öne sürmüştür. Mill de yaşam tarzlarının farklılaşabileceğini kabul etmiş ve farklılığın çoğunluğun tiranlığı gibi bir olgu tarafından baskılanmasından duyduğu endişeyi dile getirmiştir.⁹⁹ Bu konu bireylerin vatandaş/yurttaş olarak siyasal sistemle olan ilişkisinin nasıl tanımlanacağı meselesi ile ilintilidir. Vatandaşlığın nasıl tanımlandığı ve siyasal eylem pratiği ile nasıl ilişkilendirildiği demokratik teorinin temel meselelerindendir. Bu hususta vatandaşların siyasal katılım için güçlendirilmesi, imkanlar oluşturulması ve gerekli motivasyonlarının sağlanması tartışılmıştır.¹⁰⁰ Siyasal katılım açısından bütün vatandaşların eşit bir noktada olmadığı ve katılım konusunda yetkin hale getirilmeleri gerektiği yukarıda ele aldığımız bazı düşünürlerde öne çıkan bir husustur. Bunun yanında katılımın nasıl bir sistem çerçevesinde düzenleneceği ve bu sistemin katılımı kolaylaştırıcı ve mümkün kılacak bir şekilde tasarlanması daha çok vatandaşın sürece dahil olmasını sağlayacaktır. Tocqueville'in Amerika incelemesi bu anlamda vatandaşların siyasal aktifliğini gösteren bir örnek sunmuştur. Bu durum aynı zamanda insanların siyasal alana katılım arzusu taşıması ve bu arzunun bir pratik halinde inşasının gerekliliğini de vurgular. Diğer yandan insanların siyasal eyleme katılımının bir zorunluluk olarak kurgulanması veya teşvik edici bir sistemin kurulması, kendi arzuları çerçevesinde bir hayat yaşama hakları ile çatışabilir. Bu durum halkın siyasal sistemle ilişkisindeki bir diğer gerilim noktasına işaret etmektedir.

19. yüzyıla gelindiğinde halkın siyasal alana katılımına dair hatırı sayılır meselenin gündeme geldiği ve farklı coğrafyalardaki uygulamaların bu konuda her zaman uyumlu olmayan görüşlere kaynaklık ettiği görülmektedir. 20. yüzyılda demokrasiye dair tartışmalar artık bu yönetim biçiminin daha yaygın bir şekilde farklı coğrafyalarda görüldüğü, klasik imparatorlukların yıkılmasından sonra hâkim yönetim sistemi olarak yaygınlaştığı bir dönemde gerçekleştirilmiştir. Aynı dönem Batı dünyasının siyasi, ekonomik ve askeri başarılarının da etkisi ile demokrasinin nasıl yaygınlaştırılabileceğine dair tartışmalara da ev sahipliği yapmıştır. Sosyal hareketliliğin artması ve kültürel dönüşümlerin hızlanması ile siyasi hakların toplumun daha geniş kesimlerine yayılması el ele gitmiş, demokrasiye dair liberal anlayış daha yaygın bir kabule mazhar olmuştur. Bu süreçte demokrasiyi tanımlamak ve tespit etmek, hangi ülkelerin demokratik olduğu veya hangi şartların demokrasiyi mümkün kıldığı ve güçlendirdiği gibi hususlar akademik

⁹⁹ Adrian Oldfield, "Liberal Democratic Theory: Some Reflections on Its History and Its Present", *European Democratization since 1800* içinde, ed. John Garrard (Macmillan Press, 2000), 7-12.

¹⁰⁰ Oldfield, "Liberal Democratic Theory: Some Reflections on Its History and Its Present", 18.

alandaki üretimin temel tartışma konuları olmuştur. Demokrasiye dair tanımlar tanımlayan kişinin ideolojik pozisyonunu da yansıtır bir şekilde şekillenmiştir.

Demokrasi tanımlarının belirli kategoriler çerçevesinde tasnif edilmesi bu tanımları değerlendirirken faydalı bir yaklaşım sunabilir. Tanımları tasnife dair objektif sayılabilecek bir yaklaşım dar-geniş (*thin-fat*) tanımlar yaklaşımıdır.¹⁰¹ Buna göre bazı demokrasi tanımları daha sade ve prosedürel bir yaklaşım sergiler. Bu tanımlar demokrasiye dair geniş çerçevede bir tanım yapmaz. Demokrasiyi belirli prosedürler çerçevesinde gözlemlenebilir bir şekilde tasvir eder. Belirli aralıklarla yapılan seçimler veya çoğunluğun yönetimi gibi bir tanım dar bir tanım olarak ele alınabilir. Böyle bir tanım ülkeleri değerlendirirken daha açık bir şekilde incelemeyi mümkün kılar. Bir yönetim biçimini demokrasi olarak belirledikten sonra iyi veya kötü bir demokrasi olduğunu ölçmemizi de kolaylaştırır. Böylece normatif bir değerlendirmeyi ilk elde ertelleyerek daha sağlıklı bir incelemeye zemin hazırlar. Dar tanıma göre bakıldığında kurumsal yapılara dair ön tanımlar yapılmadığı için bu konuda yapılacak yorumlar daha ileri araştırmalara bırakılır. Bu da kurumsal problemlerin daha net bir şekilde tespit edilmesini sağlar. Demokrasiye dair tanımları gene aynı çizgide ama farklı bir şekilde tasnif eden araştırmacılar prosedürel ve özcü (*substantive*) tanımlar kategorilerini kullanır. Prosedürel tanımlar demokrasileri “kurumlar, kurallar, yönetim ve katılım pratikleri” çerçevesinde inceler.¹⁰² Demokratik bir yönetim demokratik prosedürlerin yerleşikliği ile ölçülebilir. Özcü tanımlar ise “demokratik yönetim ve pratiğin çıktılarına odaklanır.”¹⁰³ Dolayısıyla formel yapılar yerine eşitlik, adalet ve hakkaniyet gibi kavramlar çerçevesinde normatif yorumların öne çıktığı bir değerlendirme yapılır.

Bu iki tanım aksının (dar-geniş, prosedürel-özcü) her iki yönünü de tercih eden düşünürler bulunmaktadır. Dar ve prosedürel yaklaşımı tercih sebebi fazla normatif değerler yüklü bir tanımın ülkelerin demokratik olup olmadığını veya demokratiklik düzeyini tespit için kullanımı daha zor bir araç sunmasıdır. Asgari bir müşterek olarak belirlenecek dar çerçeveli bir kurumsal kurgu veya kural yapıları farklı zaman ve bağlamlardaki yönetim yapılarını ortak bir düzeyde ele alma ve karşılıklı değerlendirme imkanı sağlayabilir. Bu yaklaşım demokrasiyi bazı formel yapılar çerçevesinde ele alıp

¹⁰¹ James Allan, “Thin Beats Fat Yet Again: Conceptions of Democracy”, *Law and Philosophy* 25, sy 5 (2006): 538-42.

¹⁰² James E. Bell ve Lynn A. Staeheli, “Discourses of Diffusion and Democratization”, *Political Geography* 20, sy 2 (2001): 178.

¹⁰³ Bell ve Staeheli, “Discourses of Diffusion and Democratization”, 179.

dönemsel farklılaşmaları (örneğin sivil haklar çerçevesinde 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl arasındaki farklılaşmayı) ülkelerin demokratikliğine dair yorum alanının dışında bırakmayı tercih eder. Aynı zamanda 20. yüzyılda baskın hale gelen liberal düşünceden beslenen bir demokrasi anlayışına karşı da bir eleştiriyi içerir. Bazı demokrasi tanımlarındaki unsurların yönetim biçiminin kendisi ile alakalı olmayıp liberal dünya görüşünün sahip olduğu bazı unsurların demokrasinin vazgeçilmez parçaları gibi gösterilmesinden kaynaklandığını iddia eder.¹⁰⁴ Prosedürel ve özcü yaklaşımı savunanlar ise demokrasiyi basit bir şekilde düzenli yapılan seçimler gibi prosedürel özellikler üzerinden tanımlamanın yeterli bir kavramsal çerçeve sunmadığını öne sürer. Demokrasiyi şekilsel özellikler üzerinden değerlendirmek toplumsal ve siyasal yapı için ifade ettiği bazı hususiyetlerin göz ardı edilmesine ve yanlış bir şekilde demokratik olmayan yönetimlerin böyle değerlendirilmesine yol açabilir. Burada meselenin liberal demokrasi ile sınırlanmadan fakat demokrasiden de ödün vermeden nasıl bir tanım yapılacağı olduğu da öne sürülmüştür. İfade, hareket ve toplanma özgürlüğü gibi sivil hakları, kuvvetler ayrılığı, temsili yönetim, sınırlı hükümet ve toplum için iyinin ne olduğunun tek belirleyicisinin gene kendisi olduğu gibi yaklaşımların demokrasiler için vazgeçilemez unsurlar olduğu iddiası daha geniş tanımların gerekliliğini savunur.¹⁰⁵

Her ne kadar farklı tanım tercihleri geniş bir spektrumda farklı alternatifler sunsa da demokrasiye dair tanımın genişlediği ölçüde araştırmaya uygulanabilirliği problematik hale gelmektedir. Ayrıca tanımın genişlemesi, üzerinde ortaklaşılan unsurlardan ayrı tartışma konusu olan öğelerin konuya dahil edildiği anlamına da gelecektir. Tartışmanın en başında ele aldığımız özü itibariyle tartışmalı kavramlar yaklaşımı çerçevesinde değerlendirdiğimizde araştırmanın müzakereye konu olabilmesi için demokrasi kavramına dair üzerinde ittifak edilen unsurlara odaklanmak daha faydalı bir yol olarak görünmektedir. Böyle bir çaba demokrasiye dair nihai ve kesin bir tanım arayışı olarak değil, araştırmanın anlamlı bir şekilde sunulabilmesi için bir çerçeve ve üzerinde müzakere edilebilir bir ortak zemin arayışı olarak görülmelidir.

¹⁰⁴ Jean Grugel ve Matthew Louis Bishop, *Democratization: A Critical Introduction*, 2nd edition (Red Globe Press, 2013), 8.

¹⁰⁵ David Beetham, "Liberal Democracy and the Limits of Democratization", *Political Studies* 40, sy 1_suppl (1992): 41-42, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.1992.tb01811.x>.

Demokrasiye dair tanım yapma hususunu zorlaştıran hususlardan birisi de belirli bir tarihsel tecrübenin demokrasinin ideal tanımına temel olarak alınmasıdır.¹⁰⁶ Bu husus klasik düşünörlere dair incelemede de ele alındığı gibi yaygın bir durumdur. Klasik düşünörlöer için demokrasinin örneş olayı (ki Gallie'nin özü itibariyle tartışmalı kavramı için de örneş bir olaya dayanmak gerek sebeplerden iken Kekes bu duruma itiraz etmiştir) İngiltere veya Amerika gibi ölkeler olmuştur. Modern düşünörlöer için de genel olarak Batı ölkelerinin tarihsel tecrübesi hem demokrasi tanımı hem de demokratikleşme sürecinin mahiyeti açısından örneş olarak alınmaktadır. Bu durum farklı demokratikleşme tecrübelerini dikkate almayı zorlaştıracak şekilde bir perspektif kullanmayı gerektirir. Fakat demokrasinin belirli bir kurumsal dizgeye indirgenemeyeceğini ve kurumsal görünümü açısından birbirinden farklı yapılar sergileyebileceğini¹⁰⁷ tarihsel tecrübe de dikkate alınarak tespit edilebilir. Neticede demokrasinin beşığı olarak addedilen Batı tek bir kurumsal sistem üzerine inşa edilen tek örneş bir yapı göstermemektedir. Kıta Avrupası bünyesinde farklı kurumsal yapılara sahip ama hepsi de demokrasi olarak görölen ölkeler barındırırken zaman zaman demokrasi taşıyıcılığı rolü üstlenen Amerika, Avrupa ölkelerine benzemeyen bir kurumsal göröntüye sahiptir. Bu örneşlerden birini veya birkaçını demokrasinin gerçekte olması gereken hali olarak ele almak belirli bir tarihsel tecrübeyi, örneğın “cumhuriyetçi ulus-inşası”nı,¹⁰⁸ demokrasi olarak görmeye yol açar. Bu da meselenin odağından kayarak yanlış yönlendirici bir demokrasi tanımı kullanmaya yol açar. Böyle bir yaklaşım demokratikleşmeyi ekonomik büyüme, sosyal barış, idari verimlilik, siyasal uyum, serbest pazar, ideolojilerin sonu veya tarihin sonu olarak görmemize yol açabilir ki bu doğru değildir.¹⁰⁹

Charles Tilly yukarıda dar-geniş ve prosedürel-özcü kategorilerinde incelenen demokrasi tanımlarını biraz daha ayrıntılandırarak dört kategorili bir tasnifle ele alır. Anayasacı tanımlar olarak tasnif ettiğı demokrasi tasvirlerinde siyasal eylemleri düzenleyen cari kanunlara odaklanıldığını belirtir. Bu tanımlar ile farklı rejim tipleri arasında hem örneşler arası hem de zamansal karşılaştırmalar yaparak demokrasinin varlığını ve farklı uygulanış biçimlerini tespit etmeye imkân atanır. Diğer yandan özcü tanımlar rejimlerin sunduğı yaşam koşullarını ve politikalara odaklanır. Bu tanımlar

¹⁰⁶ Philippe C Schmitter ve Terry Lynn Karl, “What Democracy Is. . . and Is Not”, *Journal of Democracy* 2, sy 3 (1991): 84-85, <https://doi.org/10.1353/jod.1991.0033>.

¹⁰⁷ Schmitter ve Karl, “What Democracy Is. . . and Is Not”, 76.

¹⁰⁸ Grugel ve Bishop, *Democratization*, 55.

¹⁰⁹ Schmitter ve Karl, “What Democracy Is. . . and Is Not”, 87.

vatandaşların hayatlarına etki eden politikaları ve bunların sonuçlarını değerlendirir. Demokrasinin belirlenmesinde sosyal refah, bireysel özgürlük, güvenlik, sosyal eşitlik ve kamusal müzakere gibi hususlar devletlerin kanunlarında yer alan düzenlemelerden daha önemli bir yer tutar. Bir başka tanım kategorisi olan prosedürel tanımlarda sınırlı çerçevede siyasal pratikler (seçim uygulamaları gibi) üzerinden demokrasi tanımları yapılır. Son kategori olan süreç yönelimli yaklaşımlarda ise bir toplumda sürekli gözlemlenebilecek bazı süreçler üzerinden demokratiklik tanımı yapılır. Belirli kurallar ve sonuçlar içermeyen bu tanım türü toplumsal pratiklere işaret eder. Tilly bu tarz demokrasi tanımlarına örnek olarak Dahl'ın beş süreç odaklı demokrasi tanımını inceler.¹¹⁰

Demokrasiye dair tartışmasını bir birlik örneği üzerinden ele alan Dahl bu birliğin demokratik olarak tanımlanabilmesi için her üyesinin politik olarak eşit olduğu temel varsayımından yola çıkarak bazı kriterlerin kabul edilmesi gerektiğinin altını çizer. Buna göre birliğin her üyesinin üretilecek politikalar konusunda görüşlerini diğer üyelerle eşit ve etkin imkanlar dahilinde paylaşabilmelidir. Bu politikaya nihai olarak karar verileceği zaman her üye oy verme noktasında eşit ve etkin bir hakka sahip olmalı ve oyların değeri eşit olarak hesaplanmalıdır. Birlik üyelerinin politikalar ve muhtemel çıktıları konusunda eşit bir şekilde bilgi edinme imkânı olmalıdır. Üyeler gündemin belirlenmesi esnasında hangi konuların dahil edileceğine etki etme hakkı olmalıdır. Bu birliğe bütün yetişkinler dahil olarak yukarıda ifade edilen dört hakka sahip olabilmelidir.¹¹¹ Dahl bu kriterler ile üyelerin politika üretim sürecine sonuca eşit bir şekilde etki edebilecekleri bir yapı içerisinde dahil olmasını sağlamaya çalışmıştır. Temel kaygısı halkın siyasal alanda var olması temel kabulünün nasıl pratiğe döküleceği ve bu pratiğin bütün vatandaşları denk bir şekilde sürece katılmasını sağlayacak temel şartlarını belirlemektir. Kendisinin de kabul ettiği gibi halkın tamamının siyasal sürece bu denli aktif katılımı 20. yüzyıl öncesinde genel kabul görececek bir olgu değildir.¹¹² Fakat halkın siyaset alanında olması meselesinde çözülmesi gereken temel soru olarak dikkat çektiği husus önemlidir. Siyasal sistemin çıktısı olarak politikaların nasıl belirlendiği halkın etkisinin görülebileceği en önemli alanlardan biridir. Dolayısı ile halkın politika üretimine etkisi doğrudan katılımı değil de temsilcileri üzerinden değerlendirildiğinde de dikkate değer bir bilgi sunabilir. Dahl da bu kriterler üzerinden demokrasilerde gerekli altı politik kurum tespit etmiştir: seçimle belirlenen yetkililer, özgür, adil ve düzenli yapılan seçimler, ifade özgürlüğü, alternatif bilgi

¹¹⁰ Charles Tilly, *Demokrasi*, çev. Ebru Arıcan (Phoenix Yayınevi, 2011), 22-29.

¹¹¹ Robert A. Dahl, *Demokrasi Üzerine*, çev. Betül Kadioğlu (Phoenix Yayınevi, 2021), 45-48.

¹¹² Dahl, *Demokrasi Üzerine*, 48.

kaynakları, örgütsel özerklik (vatandaşların bağımsız kurum ve organizasyonlar kurma hakları) ve kapsayıcı vatandaşlık anlayışı.¹¹³

Dahl'ın kriterlerini karşılaştırma ve açıklama için yetersiz bulan Tilly alternatif olarak dördü bir tasnif sunar. Bu tasnife göre “bir rejim, devletle yurttaşları arasındaki politik ilişkiler geniş, eşit, korunan ve karşılıklı bağlayıcı istişareyi içerdiği ölçüde demokratiktir.”¹¹⁴ Genişlik kriteri ile devletin etki alanında yaşayan insanların ne kadarını kapsadığına, eşitlik ile toplumsal kategoriler arasında hak ve yükümlülükler arasındaki farkın ne kadar azaldığına, koruma kriteri ile devletin eylemleri karşısında yurttaşların nasıl bir hukuki korunma imkanına sahip olduğuna ve karşılıklı bağlayıcı istişare ile yetkililerinin devletin sağladığı faydaları dağıtma noktasında net ve uygulaması icbar edilebilir yükümlülükler taşımasına işaret etmektedir.¹¹⁵ Bu dört kriteri bir skala üzerinden değerlendirebilecek boyutlar olarak gören Tilly, kriterler açısından olumlu tarafa gittikçe demokratikleşmenin artacağını öne sürmüştür. Hem Dahl hem de Tilly'nin demokrasinin ne olduğunu açıklama çabalarında temel kaygılarının halkın devletle ilişkisini tanımlama, devletin eylemlerini etkileme ve kendi eylemlerinde ondan etkilenme açısından denk ve muhafazalı bir konum tesis etme amacı görülmektedir. Bu perspektif vatandaşların eşit politik güce sahip olması olarak da değerlendirilebilir.¹¹⁶ Dahl demokrasilerde vatandaşların politika yapım sürecine aktif bir şekilde katılma imkanlarına odaklanırken, Tilly vatandaşların devlet tarafından nasıl kapsandığı ve muamele gördüğü hususlarına yönelik bir tanımlama yapmıştır. İki tanımlama çabasını da demokrasiler için en ayırt edici kavramlardan birisi olarak görünen vatandaşlık kavramı¹¹⁷ ile ilişkilendirebiliriz. İki düşünür de vatandaşlığın bireylere ne kazandırdığını ve vatandaş ile devletin ilişkisinin temel prensiplerini tespit etmeye çalışmıştır.

Schmitter ve Karl'ın demokrasinin ne olduğuna dair çalışmalarında ortaya koydukları tanım prosedür ve süreç unsurlarını bir araya getirmesi açısından farklı bir yaklaşım sunmaktadır. Onlara göre “modern siyasi demokrasi, vatandaşların, seçilmiş temsilcilerinin rekabeti ve iş birliği yoluyla dolaylı olarak hareket ederek, yöneticileri kamusal alandaki eylemlerinden sorumlu tuttıkları bir yönetim sistemidir”.¹¹⁸ Bu tanımda

¹¹³ Dahl, *Demokrasi Üzerine*, 99-100.

¹¹⁴ Tilly, *Demokrasi*, 34.

¹¹⁵ Tilly, *Demokrasi*, 34-36.

¹¹⁶ Alvin I. Goldman, “What Is Democracy (and What Is Its Raison D’Etre)?”, *Journal of the American Philosophical Association* 1, sy 2 (2015): 236, <https://doi.org/10.1017/apa.2014.30>.

¹¹⁷ Schmitter ve Karl, “What Democracy Is. . . and Is Not”, 77.

¹¹⁸ Schmitter ve Karl, “What Democracy Is. . . and Is Not”, 76.

hem temsilciler üzerinden seçim uygulamaları hem de rekabet ve iş birliği kavramları üzerinden süreçler kullanılarak karma bir tanım yapıldığını görmekteyiz. Halkın siyasal eyleme katılımının aracı ve bu eylemin neyi amaçladığı net bir şekilde ifade edilmiştir. Halkın yönetimle ilişkisinde temel gayesi arzu ve ihtiyaçlarının dikkate alındığı bir yönetim sürecinin sağlanması olabilir. Bunun için de kendisini temsil eden kişiler üzerinden yöneticilerin eylemlerini denetleme imkânı bu gayenin gereğinin yerine getirilmesi anlamına gelebilir. Schmitter ve Karl'a göre bu tanımdan yola çıkmak farklı demokrasi uygulamalarını tek bir çatı altında değerlendirmeyi mümkün kılar. Çünkü demokrasinin gereği olarak görülebilecek bazı unsurların gerek şart olmadığını düşünmektedirler. Örneğin bütün vatandaşların politikalar konusunda mutabakata varması mümkün olmayabilir. Yahut imkânı olsa da bütün vatandaşlar siyasal sürece katılamayabilir veya ifade edebilseler de bütün vatandaşların tercihleri yöneticiler tarafından eşit şekilde dikkate alınmayabilir. Çoğunluğun hâkim olması, parlamentonun yasama konusunda nihai merci olması, partili hükümet, federalizm ve başkanlık gibi yönetim biçimleri hatta kuvvetler arasındaki denge sistemi gibi unsurlar onlar için demokrasinin olmazsa olmaz şartlarından değildir. Ancak esas tanımlarında yer aldığı şekli ile halkın yönetimin muhatabı olması ve yönetimden hesap sorma imkanına sahip olması esas şarttır.

1.1.3. 19. Yüzyıl Sonuna Uygun Bir Tanım Bulmak

Demokrasinin mahiyetine dair incelememizden 19. yüzyıl sonundaki bir devlete uygulamak üzere bir demokrasi tanımı çıkarmak zorunda değiliz. Araştırma konumuz bu dönemde yaşayan politikacıların demokratik bir yönetim biçimi olarak meşrutiyete dair nasıl bir perspektif inşa ettiklerini anlamak olduğu için bize gerekli olan demokratik bir yönetim sisteminde temelde hangi noktalara bakılması gerektiği olacaktır. Bölümün başında incelediğimiz özü itibariyle tartışmalı kavramlar hususunu hatırlayarak seçeceğimiz kriterlerin bütün zamanlar ve bütün vakalar için geçerli olması gibi bir iddiada bulunmayacağımızı söyleyebiliriz.

19. yüzyıl öncesinden incelediğimiz düşünürlere odaklanırsak bazı noktaların ortaklaştığı fark edilebilir. Temelde demokrasi bir şekilde halka dayanan bir yönetim biçimi olarak öne çıkmaktadır. Halkın siyasette yer almak için yeterli bir liyakate sahip olduğu hususunda şüpheye düşüldüğü durumlarda bile halkın siyasal sistem için temel bir unsur olduğu göz ardı edilmemeye çalışılmıştır. Locke ve Rousseau gibi isimlerde açık bir şekilde görüldüğü üzere halk siyasal sistemin kurucu aktörü olarak görülmektedir. Halk siyasal toplumun parçası olduğu gibi bu toplumun siyasal niteliği kazanmasının da kaynağıdır.

Halkın arzuları ve talepleri yahut çıkarı ve iyiliği düşünürlerin ortak vurgu yaptığı bir husustur. Halkın siyasete katılırken fikrini veya arzusunu nasıl aktaracağı konusu ise tartışmalıdır. Bu hususta halkın yönetime doğrudan katılması yerine bir çeşit temsil sistemi aracılığı ile istek ve arzularını iletmesi yöntemi öne çıkar. Bu hem pratik sebeplerden kaynaklanan bir ihtiyaçtır hem de yönetim işlerinin gerektirdiği uzmanlıkla ilişkilidir. Halkın hepsinin aynı niteliklere sahip olmaması, yönetim pratiğinin belirli hususiyetlere sahip insanlar tarafından daha iyi gerçekleştirilebileceği ve halkın tamamının yönetim sürecine katılmasının hem nüfus miktarı hem de işlerin karmaşılaşacağı gerçeği ile neredeyse imkânsız olması gibi varsayımlar yönetim sürecinde halkın temsil edilerek var olmasını makul göstermektedir.

Düşünürlerin ortaklaştığını gördüğümüz bir diğer husus da halkın temsilcileri ile yöneticiler arasında dengeli bir sistemin kurulabilmesidir. Hem yasama hem yürütme gücünün kendine has alanlarına dikkat çekilmekle beraber yasamanın halkı temsil özelliği sebebiyle bazı durumlarda üstün olarak görüleceği de teslim edilmektedir. Yönetim sistemi kurgulanırken sistemin farklı unsurlarının yetki ve sorumluluklarının net bir şekilde tanımlanması düzenin devamlılığı açısından önemli gözükmektedir. Yürütme görevini üstlenenlerin sınırlandırılması ve yasama görevini üstlenenlerin yetki alanlarının tespiti siyasal yapının sıhhatli bir şekilde işlemesi için odaklanılması gereken noktalar. Hukukun üstünlüğü, demokrasinin halkın yaşam tarzı ile ilişkisi, hükümetin sınırlı rolü ve bazı durumlarda iktidara karşı çıkabilme hakkı incelediğimiz düşünürlerin demokrasiye dair fikirlerinden çıkarabileceğimiz diğer tartışma noktalarına işaret etmektedir.

Modern döneme geldiğimizde demokrasiyi tanımlamak meselesinin daha karmaşık bir hale büründüğünü görmekteyiz. Bu dönemdeki düşünürler için yönetim biçimlerini incelemek 19. yüzyıl öncesindeki düşünürlerin araştırmaları ile aynı anlama gelmemektedir. Düşünce dünyasındaki gelişmelere ve bunların sosyal bilimlerdeki yansımalarına paralel olarak, güncel siyasetle de ilişkili bir konu olması hasebiyle demokrasiye dair modern tanımlar bu çalışma kapsamında amaçlanan analiz için verimli bir çerçeve sağlayamayabilir.

İncelediğimiz dönemde monarşik bir yapıdan meşruti monarşiye dayanan bir yapıya geçiş söz konusudur. Bu dönüşüm düzenin bazı hususlarına dair temel kabullerin değiştiği veya değiştirilmeye çalışıldığı izlenimi vermektedir. En temelde egemenliğin kaynağının nasıl tanımlandığı değişmiş olmalıdır. Yönetim erkinin hangi prensibe veya

hangi kaynağa yaslandığı ve bu kaynağın yönetimin pratiğe dökülüş şeklini nasıl etkilediği önemlidir. Demokrasiye dair incelediğimiz tartışmalarda yönetimin meşruiyetinin, sistemin halka dayandırıldığı ölçüde sağlandığını görmekteyiz. Halk siyasal sistemin kuruluşunda merkezi ve etki sahibi bir konumda olmalıdır. Bu etkinin hangi prosedürler çerçevesinde gerçekleşeceği tartışmalı bir konu olmakla beraber incelediğimiz dönemin şartları dikkate alındığında makul bir nüfus oranının katılımı ile gerçekleşen seçimler sonucunda belirlenen temsilcilerin bu etkinin aktörleri olması beklenmelidir. Bunun ötesinde halkın siyasal sistemdeki konumunu muhafaza etmek veya siyasal sistemin dengede kalmasını sağlamak adına nasıl bir kurgu gözetildiği de dikkate alınmalıdır.

Bu çerçevede mebusların meşrutiyete dair söylemlerinin demokrasi ile ilişkili bir şekilde yorumlanması için dikkate alacağımız unsurları şöyle sayabiliriz: halkın siyasal rejimin kuruluşu açısından konumu, halkın yönetim yapısı ile kurduğu ilişki, yönetim sisteminde hukuka atfedilen görev, yönetim yapısının unsurlarının güç dayanakları, yönetim yapısının unsurlarının birbiri ile ilişkisindeki denge ve kontrol yapısı, yönetimin bir krize girmesi halinde bu krizin çözümünde başvuru mercisi ve kriter. Daha özet bir şekilde ifade edilirse yönetim yapısının halka nispetle nasıl inşa edildiği meselesi bu araştırmanın temel odak noktası olacaktır. Halka nispet edilerek demokratik olmayan yönetim sistemlerinin de kurulabileceğini akıldan tutarak bu nispet etmenin halkı koruyan ve onun menfaatini ve iyiliği gözetilen bir yapı içerisinde inşa edilip edilmediği dikkate alınacaktır. Ayrıca halka nispet etmenin siyasal sistem açısından nasıl bir sonuç doğurmasının öngörüldüğü, diğer bir ifade ile halkın siyasal sistemin referans noktası olmasının hangi pratik sonuçlarla ilişkilendirildiği de ele alacağımız hususlardandır. İçinde bulunduğumuz zamanda demokrasinin kendine has özellikleri bile tartışmaya açılmışken geçmiş tecrübelerin değerlendirilmesinde asgari ortak noktalar üzerine odaklanmanın maksada ulaşmak noktasında daha verimli olacağı düşünülmektedir.

Monarşiye dayalı bir yapının demokratikleşmesi sürecinde siyasal aktörlerin ilişkilerine dair nasıl bir kurgu inşa edileceği hususu kritiktir. Bu noktada Tilly'in karşılıklı bağlayıcı istişare olarak isimlendirdiği unsuru siyasal aktörler arası ilişkinin doğasında vurguladığı yer dolayısı ile dikkate aldığımızı belirtmek yerinde olacaktır. Demokrasinin katılımcı ve kapsayıcı özelliklerinin toplumsal aktörler arasında monarşide olduğundan daha dengeli bir güç denklemi gerektirmesi Tilly'nin vurguladığı karşılıklı bağlayıcı istişarenin önemini arttırmaktadır. Bu bağlamda meclis kurumunun faaliyete geçmesi ile

yürütme ve yasama kuvvetleri arasında bağlayıcı istişarenin gözetilip gözetilmediği ve nasıl bir güç dengesi içerisinde ilişki kurulması arzulanmış dikkate alınacaktır.

Yukarıda zikredilen hususlar dikkate alındığında şöyle bir demokrasi tanımından yola çıktığımızı söyleyebiliriz. Bir siyasi yapı siyasal meşruiyet kaynağı olarak halkı öne çıkarması, siyasal yapının gayesini halkın yararına göre belirlemesi, halkın üzerinde tahakküm kuramayacak bir düzen ön görmesi, halkın siyasal süreçlere belirli usuller ile katılımını sağlaması ve siyasal düzen içerisinde yönetme yetkisi verilenlerin halk ve/ya temsilcileri tarafından denetlenerek yaptırıma tabi tutulabildiği ölçüde demokratiktir. Bu tanım Tilly'nin tanımı ile bazı hususlarda benzeşmektedir. Ancak incelediğimiz dönemde monarşiden meşruti bir rejime geçiş söz konusu olduğu için halk unsurunun siyasal yapının temelindeki yeri ön plana çıkarılmıştır.

1.2. Demokratikleşmenin Yolları

Demokrasinin tanımının özü itibarıyla tartışmalı olması kadar demokratik olmayan bir ülkenin nasıl demokratikleşeceği de tartışmalı bir olgudur. Bu bağlamda Tilly'nin bir makalesinde yaptığı bir teşbihi hatırlatmak faydalı olacaktır. Makalesinde demokrasiyi bir göle benzeten Tilly, gölün bir bahçe veya petrol sahasından farklı olmasına dayanarak demokrasinin nasıl ortaya çıktığı ile ilgili bir yaklaşım sunmaktadır. Bir gölün oluşumunun farklı kaynakları olabilir; dağlardan gelen su, yer altı kaynak suları, depremin denizin bir kısmını izole edecek bir yer kırılmasına yol açması veya bir nehirin bir yerde birikmesi gibi. Ancak göl artık göl haline geldiğinde kendi içinde ve çevresinde belirli ekosistemler oluşturarak bir ilişkiler ağı oluşturur. Demokrasinin de bir göl gibi ele alınabileceğini söyleyen Tilly, kendine has özellikleri olsa da bu yapının meydana geliş şeklinin vakalar arasında farklılaşabileceğini belirtir.¹¹⁹

Klasik anlamda demokratikleşmeye dair yaygın yaklaşımlar üç gruba ayrılabilir: modernleşme teorisi, tarihsel sosyoloji ve aktör odaklı yaklaşım. Bu yaklaşımlardan ilk ikisi yapısalcılıkla ilişki içerisinde iken sonuncusu diğerlerinin karşısında durmaktadır. Modernleşme teorisi demokrasiyi aydınlanma düşüncesi, modernleşme ve gelişme kavramları çerçevesinde ele alır. Batılı ülkeler örneğinden yola çıkarak devletlerin tarihsel gelişimini hep ileriye giden çizgisel bir yolda ilerlemek olarak değerlendiren bu yaklaşım demokratikleşmenin de tek bir biçimini dikkate alır. Modernleşme ile ortaya çıkan

¹¹⁹ Charles Tilly, "Democracy Is a Lake", *The Social Construction of Democracy, 1870–1990* içinde, ed. George Reid Andrews ve Herrick Chapman (Palgrave Macmillan UK, 1995), 381, https://doi.org/10.1007/978-1-349-13685-8_16.

kapitalist toplum yapısını demokrasi ile eş anlamlı olarak değerlendiren bu yaklaşım böyle bir toplum yapısına ulaşma çabasını demokratikleşme olarak değerlendirir. Geleneksel toplumdaki modern topluma geçişin belirli aşamalarını adım adım takip ederek modernleşebileceği fikrini öne süren bu yaklaşımın temel problemi tek boyutlu bir toplumsal analiz gerçekleştirmesidir.¹²⁰ Ülkenin zenginliği ile demokrasi seviyesi arasında da doğrusal bir orantı ilişkisi kuran bu yaklaşım böyle bir ilişkinin demokratikleşme veya otoriterleşme olgusunu tek başına açıklamaya yetmeyeceği eleştirisi ile karşılaşmıştır.¹²¹

İkinci yaklaşım olan tarihsel sosyoloji toplumların barındırdıkları yapısal özelliklerin dönüşümlerini nasıl etkilediğini ele alır. Modern devletin oluşumunun hangi tarihsel süreçler sonucunda ortaya çıktığını inceleyen tarihsel sosyologlar savaş, devrim ve iktidarın kaynakları gibi farklı sosyal olgular üzerinden analizlerini gerçekleştirmiştir.¹²² İnceleme birimi olarak sadece toplumsal gruplara değil devlete de odaklanan tarihsel sosyoloji yaklaşımı uzun erimli sürelerde siyasal yapıların nasıl bir değişim geçirdiğini araştırmaya odaklanmıştır. Sebep sonuç ilişkileri kurarak deterministik bir tavra altyapı oluşturmayan bu yaklaşım sosyal süreçleri anlayarak açıklamaya yoğunlaşır. İncelenen vakalardaki farklılıklara dikkat çekilerek siyasi yapının değişim süreçlerindeki farklılaşmalar anlaşılmalı çalışılır.¹²³ Barrington Moore'un demokratikleşme ve otoriterleşmenin kökenlerini ve toplumsal grupların çatışmalarının sonuçlarına göre nasıl modernleştiklerini incelediği çalışması demokratikleşmenin tarihsel sosyoloji perspektifinden incelenmesine bir örnek olarak alınabilir.¹²⁴

Demokratikleşme çalışmalarında kullanılan üçüncü yaklaşım ise aktör odaklı yaklaşımdır. Toplumsal dönüşümler ve siyasi yapının değişiminde sadece büyük yapısal özelliklere değil de aktörlerin eylemlerine ve fikirlerine de odaklanmayı önemseyen bu yaklaşım ile farklı aktör grupları araştırmanın nesnesi haline gelmiştir. Modernleşmeci yaklaşımın eleştirisine yaslanarak gelişen aktör odaklı yaklaşım demokratikleşme çalışmalarında otoriter ve demokratikleşmeci aktörlerin nasıl bir ilişki içerisine girdiği ve

¹²⁰ Grugel ve Bishop, *Democratization*, 75-77.

¹²¹ Daniel Ziblatt, "How Did Europe Democratize?", *World Politics* 58, sy 2 (2006): 314, <https://doi.org/10.1353/wp.2006.0028>; Valerie Bunce, "Comparative Democratization: Big and Bounded Generalizations", *Comparative Political Studies* 33, sy 6-7 (2000): 706, <https://doi.org/10.1177/001041400003300602>.

¹²² Theda Skocpol, *States and Social Revolutions* (Cambridge University Press, 1979), Michael Mann, *The Sources of Social Powers*, V.1-4 (Cambridge University Press, 1986), Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990* (Blackwell, 1990).

¹²³ Grugel ve Bishop, *Democratization*, 81-82.

¹²⁴ Barrington Moore Jr, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, çev. Adam (Alaeddin) Şenel ve Şirin Tekeli (İmge Kitabevi Yayınları, 2016).

aralarındaki çatışmanın hangi süreçlerden geçerek demokratikleşme veya otoriterleşme sonuçları doğurduğuna odaklanır.¹²⁵ Siyasal elitlerin de demokratikleşme süreçlerinde merkezi bir rol oynadıklarına dair yaygın bir kabul vardır.¹²⁶ Elitler arası iktidar mücadelesi, elitlerin toplumsal kitleleri harekete geçirme kabiliyetleri ve kamusal alanda kurdukları politik söylem demokratikleşme ve devletin dönüşüm süreçlerini anlama noktasında önemli katkılar sağlamaktadır. Elitleri içinde bulundukları toplumsal-siyasi yapının bir parçası olarak ele alarak değişimin bütün failliğini bireysel çabalara indirmeyen bir yaklaşım, aktör temelli yaklaşımın devletin dönüşüm süreçlerine dair katkılarından faydalanabilecektir.

Elitlerin demokratikleşme sürecindeki rolüne odaklanma fikrinin temelinde demokrasinin belirli yönetsel ve siyasal fonksiyonlarla özdeşleştirilmemesi gerektiği eleştirisi yer almaktadır. Rustow modernleşmeci yaklaşımları eleştirdiği makalesinde demokrasiyi incelerken siyasal dönüşüm sürecini dinamik bir olgu olarak ele almış ve uzun süreli ve belirli bir sonucu zorunlu kılmayan bir süreç olduğuna dikkat çekmiştir.¹²⁷ Siyasetin esasında insan topluluklarında ortaya çıkan çatışmaların çözümüne dair bir olgu olduğunu vurgulayan düşünür, demokratikleşme hususunda ortaya çıkabilecek müzakere süreçlerinde de ufak bir grup liderin orantısız bir etkiye sahip olabileceğinin altını çizer.¹²⁸ Schmitter ve O'Donnell da demokratik dönüşüm sürecinde makro yapısal faktörlerin etkilerini kabul etseler de siyasal elitlerin eylemlerinin niyetlenilmiş ve niyetlenilmemiş etkilerinin dikkate alınması gerektiğini iddia eder.¹²⁹ Bu yorumlar siyasal dönüşüm sürecini elitlerin eylemleri ve fikirleri üzerinden incelemenin demokratikleşme sürecinde hangi meselelerin müzakere konusu olduğunu ve bu meseleler hakkında hangi yaklaşımların öne çıktığını tespit etme noktasında faydalı olacağına işaret eder. Aktörlerin eylemleri (bu çalışma çerçevesinde düşünsel eylemleri) dönüşüm sürecinin hangi noktadan başladığını, temel problematiklerinin neler olduğunu anlamaya imkân tanır. Aynı zamanda dönüşümü tamamlanmamış bir süreç olarak ele alırsak ilerleyen safhalarda ortaya çıkan eylem ve fikirleri önceleyen müzakereleri tespit etmek, ileriki safhaları anlamlandırma hususunda da yardımcı olabilir.

¹²⁵ Grugel ve Bishop, *Democratization*, 88.

¹²⁶ Bunce, "Comparative Democratization", 707.

¹²⁷ Dankwart A. Rustow, "Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model", *Comparative Politics*, c. 2, s. 3 (1970), 352.

¹²⁸ Rustow, "Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model", 356.

¹²⁹ Guillermo O'Donnell ve Philippe C. Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies* (The John Hopkins Press, 1986), 5.

Elit odaklı bir inceleme için demokratikleşme süreçlerini geçiş kavramı çerçevesinde tasnif etmek de mümkündür. Stradiotto ve Guo'unun dördü bir tasnifle ayırdığı demokratik geçiş türleri dönüşüm (*conversion*), mutabakat (*cooperative*), çöküş (*collapse*) ve dış müdahaledir (*foreign intervention*). Bu tasnif siyasal elitler arası mücadelenin sonucunun nasıl bir süreçle belirlendiğine işaret eder. Dönüşüm merkezdeki siyasal elitler eliyle gerçekleşen bir tepeden inme değişim sürecine işaret eder. Mutabakat merkezdeki elitler ile muhalif elitler arasında gerçekleşen müzakere sonucu ortaya çıkan değişim sürecine işaret ederken, çöküş ise muhalefetin merkezi yerinden etmesi ile aşağıdan yukarıya doğru bir değişim hareketini ifade eder. Dış müdahale yerel elitlerin ekarte edilerek dışarıdan bir gücün siyasal rejimin yapısını değiştirme çabasını tarif eder.¹³⁰

Siyasal dönüşüm süreçlerinde fikirlerin de önemli bir rol taşıdığı ve fikirlerin aktarılması ile yapısal dönüşümler için farklı elit grupları arasında bir etkileşim ortaya çıktığına dair vurgular literatürde artmaktadır. Fransız Devrimi'nin siyasal fikirlerin yayılması noktasındaki etkisi literatürde genel kabul gören bir olgudur. İncelediğimiz dönem özelinde farklı ülkelerdeki elit grupların siyasal düşüncelerin aktarımı anlamında nasıl bir ilişki içinde olduğu ve bu sayede neredeyse aynı zamanlarda aynı politik süreçleri yaşadıklarına dair Kurzman'ın çalışması önemli bir veri sağlamaktadır.¹³¹ Kurumsal yapıları çevreleyen bağlamın şartları belirsizleştikçe fikirlerin aktörlerin eylemlerini belirlemede daha önemli bir hale gelerek nedensel bir rol üstlenebildikleri de araştırmalar sonucu ortaya konmuştur. Aktörlerin özellikle toplumsal ve yapısal düzenin sarsıldığı karmaşa anlarında dünyayı yorumlayış şekillerinin takip edecekleri hareket hattını belirleme ve dolaylı olarak yapısal dönüşümü etkileme kapasitesine sahip olduğu da vurgulanmıştır.¹³²

Demokratikleşme araştırmalarında uzun erimli analizler yapısal dönüşümün temellerini ve sebeplerini anlama noktasında elverişli bir perspektif sunsa da uzun erimli dönemi oluşturan kısa dönemler incelendiğinde kurumsal dönüşümün ve buna bağlı ortaya çıkan sonuçların yapısına dair daha incelikli bir fikir edinmek mümkün olabilmektedir. Kısa dönemlerde gerçekleşen kurumsal dönüşümler aktörlerin fikirleri, stratejileri ve

¹³⁰ Gary A. Stradiotto ve Sujian Guo, "Transitional Modes of Democratization and Democratic Outcomes", *International Journal on World Peace* 27, sy 4 (2010): 17-19.

¹³¹ Charles Kurzman, *Democracy Denied, 1905-1915: Intellectuals and the Fate of Democracy* (Harvard University Press, 2008).

¹³² Giovanni Capoccia ve Daniel Ziblatt, "The Historical Turn in Democratization Studies: A New Research Agenda for Europe and Beyond", *Comparative Political Studies* 43, sy 8-9 (2010): 947-48, <https://doi.org/10.1177/0010414010370431>.

yorumlama biçimleri ile yakından alakalı olup bu hususlara yönelik yapılacak araştırmalar kurumsal dönüşümleri (bu örnekte demokratik kurumsal dönüşümleri) anlama noktasında uzun erimli yaklaşımlarda yakalanamayacak nüansları gösterebilecektir.¹³³

Mebusların belirli bir dönemde ortaya koydukları söyleme odaklanan bu çalışma aktör temelli bir yaklaşımı benimsemektedir. II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı Devleti için hem siyasal sistem açısından hem de ülke içi ve dışında yaşanan gelişmeler bakımından kritik bir dönüm noktasını temsil etmektedir. II. Meşrutiyet döneminin siyasal sistem açısından getirdiği en büyük yeniliklerden birisi olan meclis, Osmanlı'dan Cumhuriyet dönemine intikal eden bir kurumsal yapıdır. İstanbul işgal edildikten sonra Meclis-i Mebusan üyelerinin bir kısmı Ankara'ya geçerek burada kurumun varlığını devam ettirmiştir.¹³⁴ Ankara'daki meclisin Meclis-i Mebusanın devamı mı olduğu yoksa bu meclis feshedildiği için kurucu meclis olarak faaliyet gösteren Büyük Millet Meclisi olarak mı ele alınacağı sorusunu bir kenara bırakırsak,¹³⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisinin nüvesi olarak görülebilecek bu kurum üzerinden Osmanlı dönemi ile ilişkisi yadsınamaz. Dolayısı ile mebuslar Osmanlı-Türkiye siyasal modernleşmesinde her iki döneme dokunan bir siyasal aktör grubunu teşkil eder. Bu özellikleri ile hem Osmanlı son dönemine hem de Cumhuriyet'in erken dönemine eşlik eden zihniyet dünyasını yansıtmaya imkanları vardır.

Osmanlı Devleti'nin monarşik yapısı içerisinde yeni bir aktör olarak meclis üyeleri meşrutiyetin 1876'daki ilanını da önceleyen büyük bir tartışmanın nesnesidir. Temsilin nasıl gerçekleşeceği, kimlerin temsil etmeye hakkı olduğu ve temsilin siyasi düzen için anlamı gibi hususlar kamusal alanda çokça tartışılmıştır.¹³⁶ Dolayısı ile siyasal temsil ve bu temsili üstlenen aktörlerin Osmanlı son döneminde eylemleri dikkate alınması gereken bir grubu oluşturduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu aktörlerin eylem kapasitesi veya neyi başarıp neyi başaramadığından bağımsız olarak kendilerine yüklenen anlam hem kurumdan hem de bu kurumun üyeleri olan bireylerden beklentiye işaret etmektedir. Hem halk hem de siyasal elitler nezdinde kim oldukları ve ne yaptıkları gözlenen bu aktör grubunun faaliyetleri belirli bir dönem için sonuç doğuran bir etkiye de sahip olmuştur.

¹³³ Capoccia ve Ziblatt, "The Historical Turn in Democratization Studies", 934-38.

¹³⁴ Hasan Kendirci, *Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Kopuş ve Süreklilikler*, (Kitap Yayınevi, 2004), 31-33.

¹³⁵ Kendirci, *Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Kopuş ve Süreklilikler*, 34-35.

¹³⁶ Temsil meselesi üzerinden gayrimüslimlerin siyasal hiyerarşideki konumlarına dair örnek bir tartışma için bkz. Kurğan, "The Concept of 'Meşrutiyet' in the Context of the Secularization of Legal and Political Knowledge in the Ottoman Empire (1860-1911)", 199-210.

Mebuslar devlet geleneği içerisinde bir yeri olmayan ve daha önce siyasal düzlemde sesini duyurma ve muhatap alınma imkânı olmayan bir aktör grubu olarak ortaya çıkmıştır. Bu yeni grubun eylem ve fikirleri dönemin siyasal hayatında bir yenilik olması açısından da incelenmeye değerdir. Diğer yandan meşrutî bir düzene geçilmesinin en temel alameti farikası olan yasama organının mensuplarının bir siyasal elit grubu olarak ele alınması da bu yeni düzenin mahiyetini anlamak için etkili bir yaklaşım olacaktır. Dolayısı ile incelediğimiz dönüm noktasında toplumsal yapı içerisinde hem kamusal iletişim açısından hem de siyasal yapı içerisindeki eylem kapasitesi açısından önemli bir siyasal elit grubunu temsil eden mebusların meşrutîyet rejimi ve unsurlarını yorumlama biçimi ve bu yorum üzerine kurguladıkları siyasal düzen tasavvuru, Osmanlı son döneminde gerçekleşen siyasal sistem dönüşümü ve bu dönüşümün modern Türkiye'ye bakiyesi hakkında önemli bir perspektif sağlayacaktır.

19. Yüzyıl Demokratikleşme Dalgası

Demokratikleşme olgusuna dair literatürde meşhur olmuş yaklaşımlardan birisi dalga kavramı çerçevesinde farklı ülkelerin demokratikleşme serüvenini tarihsel bir perspektiften yorumlamadır. Bu yorum farklı ülkelerin yakın dönemlerde geçirdiği dönüşüm süreçlerini birlikte değerlendirerek demokratikleşmenin dalgalar halinde gerçekleştiğini iddia eder.

Bu kavramı ilk kullanan isim olmasa da en meşhuru olan Huntington'a göre 19. yüzyıl ortalarından başlayarak gerçekleşen demokratikleşme ve bu sürecin tersine dönmesi dalgaları üç grupta incelenebilir. İlk demokratikleşme dalgasını 1828-1926 arasında tarihlendiren yazar bu dalgada Amerikan ve Fransız devrimlerinin etkisi ile yayılan ulus devlet düşüncesinin etkisiyle demokratik kurumların farklı ülkelerde (genel olarak Avrupa'da) tedrici bir süreç içerisinde geliştiğini ifade etmiştir. Bu dalganın arkasından 1922-1942 arasında demokratikleşmenin yayılmasının durduğu ve bazı demokratikleşen ülkelerin otoriterleşmeye döndüğü bir dönem yaşanmıştır. Huntington'ın ikinci demokratikleşme dalgası ilkinde göre gayet kısa bir döneme 1943-1962 arasına hasredilmiş olup Türkiye'nin de bu dalga içinde demokratikleştiğini öne sürmüştür. Takip eden ters dalga (1958-1975) sonrasında üçüncü bir demokratikleşme dalgası Huntington'ın eserini kaleme aldığı 1991'e kadar devam eden bir süreci işaret etmektedir.¹³⁷

¹³⁷ Samuel P. Huntington, *Üçüncü Dalga*, çev. Ergun Özbudun (Kilit Yayınları, 2011), 10-27.

Huntington'ın tasnifi belirli kriterler çerçevesinde oluşturulmuş bir gruplandırmayı içermektedir. Bu tasnifi mutlak doğru olarak kabul etmek doğru olmaz. Kurzman'ın ifadesiyle “geçmiş iki yüzyılın hala devam eden bir demokratikleşme dalgası” oluşturduğu da alternatif bir yorum olarak gösterilebilir.¹³⁸ Huntington'ın yaklaşımı demokratikleşmenin içkin özelliklerini öne çıkarması açısından eleştirilmiş ve dalga kavramı üzerinden yapılacak bir araştırmada uluslararası sistemdeki şoklar (büyük savaşlar), yeni ortaya çıkan zayıf devletler ve siyasal komşuluklar gibi kriterlerin demokratik dalgalar üzerinde etkileri dikkate alınarak analiz yapılması gerektiği iddia edilmiştir.¹³⁹

Çalışmamız açısından dalga yaklaşımının fayda sağlayacağı nokta fikirlerin dolaşımına işaret eden bir yönü olmasıdır. Meclis zabıtları incelendiğinde görüleceği üzere mebusların zihninde diğer meşrutî rejimlere dair bir resim vardır. Diğer ülkelerin tecrübelerinin farkında olan ve kendileri ile onları eleştirel bir gözle karşılaştıran bu yaklaşım mebuslardan bazılarının yurtdışında belirli bir süre yaşamış olması ile de ilintilidir. Aynı zamanda diğer meşrutî rejimlerdeki aktörlerin zihinlerinde de Osmanlı meşrutîyetine dair bir fikir olduğu gene meclis zabıtlarından anlaşılmaktadır. Meclisin açılışını takiben birçok farklı ülke bünyesindeki meclislerden ve bu meclislerdeki bazı mebus gruplarından gelen tebrik telgrafları dönemin meşrutî tecrübesinin sınırları aşan bir tarafı olduğunu göstermektedir.

Kurzman'ın Rusya, İran, Osmanlı, Portekiz, Meksika ve Çin'de 1905-1915 yılları arasında yaşanan demokratikleşme süreci ve bu sürecin geriye çevrilmesine dair çalışması coğrafi olarak birbirinden çok farklı yerlerdeki elitlerin benzer süreçleri yaşayarak demokratikleşme çabasına girdiklerini anlatmaktadır.¹⁴⁰ Bu 10 yıllık sürede demokratik bir siyasi yapının kurulma çabasını ve bu çabanın nasıl bertaraf edildiğini işlediği eserinde Kurzman, bu ülkelerdeki elitlerin birbirlerinden haberdar oldukları ve birbirlerinin eylem ve düşüncelerinden etkilendiklerini göstermiştir. Elitler kendilerini diğer bir ülkedeki siyasal elitlerin ismi ile isimlendirecek kadar özdeşlik kurabilmekte ve siyasal dönüşüm sürecindeki eylemlerini benzer gerekçelerle meşrulaştırmaya çalışmaktadır.¹⁴¹ Farklı ülkelerdeki elit grupların demokratikleşme süreçlerinde etkileşimine dair başka örnekler de

¹³⁸ Charles Kurzman, “Waves of Democratization”, *Studies in Comparative International Development* 33, sy 1 (1998): 57, <https://doi.org/10.1007/BF02788194>.

¹³⁹ Scott Gates vd., *Democratic Waves? Global Patterns of Democratization, 1800-2000*, 01 Ocak 2003, 10.

¹⁴⁰ Kurzman, *Democracy Denied, 1905-1915*.

¹⁴¹ Charles Kurzman, *Democracy Denied, 1905-1915: Intellectuals and the Fate of Democracy*, 4, 21.

mevcuttur. Sohrabi'nin çalışması Osmanlı Devleti ve İran'da neredeyse paralel giden dönüşüm süreçlerini aktörlerin fikirleri ve toplum içindeki diğer aktörlerle girdikleri etkileşimler çerçevesinde incelerken birbiri ile ilişkisine de dikkat çeker.¹⁴² Jön Türklerin Rusya ve İran'daki devrimlerden hem halk örgütlenmesi hem de söylem açısından etkilendiklerini ve bu devrimleri yakından takip ederek onlarla özdeşlik kurduklarını iddia eder.¹⁴³ Meşrutiyet dönemi elitlerinin İran'da ortaya çıkan meşruti hareketi nasıl algıladıklarına dair Yenilmez tarafından gerçekleştirilen çalışma da özellikle yakın coğrafyadaki gelişmelerin siyasal elitler tarafından nasıl takip edildiğini göstermesi açısından önemli bir örnektir.¹⁴⁴

II. Meşrutiyet döneminde (biraz öncesini ve biraz sonrasını da hesaba katarak) hem Osmanlı içinde hem de dünyada ortaya çıkan toplumsal dönüşüm olgusunu dikkate aldığımızda Osmanlı'nın siyasal elitlerinin bu dönüşüme dair hayalleri, idealleri ve bunlar üzerine kurdukları söylemleri Osmanlı Devleti'nin geçirdiği siyasal dönüşümü anlamak açısından dikkate alınması gereken bir unsuru teşkil etmektedir. Bu çalışma Osmanlı-Türk siyasal modernleşmesinin önemli bir dönüm noktasında yer alan bir siyasal elit grubunun meşruti düzen etrafında nasıl bir siyasal yapı tahayyül ettiğini ortaya koymaya çalışacaktır.

¹⁴² Nader Sohrabi, *Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Devrim ve Meşrutiyet*, çev. Ülke Evrim Uysal (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2025); Nader Sohrabi, "Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew about Other Revolutions and Why It Mattered", *Comparative Studies in Society and History* 44, sy 1 (2002): 45-79, <https://doi.org/10.1017/S0010417502000038>.

¹⁴³ Sohrabi, *Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Devrim ve Meşrutiyet*, 84-87.

¹⁴⁴ Hasan Yenilmez, *Yıldız'dan Gülistan'a II. Meşrutiyet'e Giderken İran Meşrutiyeti'ni Takip Etmek (1905-1908)* (Dergah Yayınları, 2025).

2. BÖLÜM: MEBUSANIN MEŞRUTİYET SÖYLEMİ

Meclis-i Mebusandaki müzakerelerde mebusların demokrasiye dair nasıl bir söylem inşa ettiklerini incelemeye geçmeden önce bu müzakerelerin yürütüldüğü bağlamı ele almak tartışmaların nasıl bir zeminde gerçekleştiğini anlamak adına faydalı olacaktır. Bu nedenle bu bölümde önce II. Meşrutiyet'in nasıl bir ortamda ilan edildiği ve meclisin ilk dönemi boyunca hangi olayların gündemi meşgul ettiğine dair kısa bir tarihçe verilecektir. Daha sonra mebusların söylemlerine dair yapılan analizin genel bir değerlendirmesi yapılarak ortaya çıkan bulgular paylaşılacaktır.

2.1. II. Meşrutiyetin Kısa Hikayesi

II. Meşrutiyet'i anayasal bir süreç olarak ele alırsak Tanzimat Ferman'ı ile başlayan düzenlemeler onun öncülü olarak kabul edilebilir. Eğer merkezi otoritenin siyasal elitler tarafından kısıtlanma çabası olarak düşünürsek biraz daha geriye götürerek yüzyılın başlarındaki Hüccet-i Şer'iyye ve Sened-i İttifak'la ilişkilendirmek gerekebilir. II. Meşrutiyet'i kendi kısa tarihinde anlamak için II. Abdülhamid döneminin özelliklerine dikkat çekmek gerekmektedir. Kanun-ı Esasî'yi ilan etmesi şartıyla tahta geçen Sultan meşruti rejimin ilk padişahı olma unvanını taşımaktadır. Bu olumlu hatırlanacak bir unvan olması gerekirken II. Abdülhamid otuz yıl aradan sonra Meşrutiyet yeniden ilan edildiğinde bu kavramın temsil ettiği şeylerin tam da zıddı konumunda görülüyordu. Bunun nedeni anayasanın ilanından kısa bir süre sonra meclisin çalışmalarından rahatsız olan padişahın o sırada sürmekte olan Osmanlı-Rus Savaşı'nı bahane ederek meclisi tatil etmesi ve tekrar toplanmasını sağlamamasıdır. Bu sürede anayasa yürürlükten kaldırılmamıştır ancak her yıl sadece salnamelerin başında yer alan bir metin olarak fiilen etkisiz bir hale getirilmiştir. II. Abdülhamid'in devleti ve kendini koruyucu tavrının da bir neticesi olarak ortaya koyduğu sıkı yönetim tarzı, Avrupa'da neşet eden ve farklı ülkelerde devrimlerle anılan siyasi fikirlerle aşinalığı artan yeni nesil Osmanlı siyasal aktörleri için devletin geleceği açısından bir tehdit haline gelmiştir.

Jön Türkler olarak nitelenen bu siyasal elit grubu hem yurt içinde hem de yurt dışında örgütlenerek farklı siyasi eğilimlere sahip isimlerin bir araya geldiği bir yapı oluşturmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti altında birleşen bu aktörler 1908 yılına doğru gittikçe artan bir oranda siyasal propaganda faaliyetleri yapmış ve düzenledikleri kongreler ile devletin geleceği için siyasal sistemin nasıl dönüştürülmesi gerektiği konusunda fikir teatisinde bulunmuşlardır. Bu birlikteliğe rağmen bahsi geçen grubun yeknesak bir görüşü temsil ettiği söylenemez. Ancak ortaklaştıkları fikir devletin dış ilişkileri bakımından ve

özellikle Balkanlardaki topraklar açısından büyük bir problemle karşı karşıya olduğudur. Farklı şehirlerde 1908 öncesindeki birkaç yılda ortaya çıkan ve halkın idarenin eylemlerinden hoşnutsuzluklarını gösteren olaylar II. Meşrutiyet'in ilanı öncesinde ülke içi siyaset açısından da problemler olduğunu göstermektedir. Bu olaylarda odak noktası ağır vergi politikaları karşısında Müslüman ve gayrimüslim halkın idarecilere karşı çıkarak vergi ödeme hususunda rıza göstermemeleridir. Bu olaylar sonucunda sorumlu olduğu bölgede asayışı ve vergi toplanmasını sağlayamayan yöneticilerin değiştirildiği ve halk ile güvenlik güçlerinin karşı karşıya geldiği vakalar yaşanmıştır.¹⁴⁵

Devletin bir çöküş halinde olduğuna dair ortak kanaat 1908 yılının yaz ayları başında Reval şehrinde İngiltere kralı ve Rus imparatorunun Osmanlı'nın topraklarını paylaşmayı da içeren bir görüşme gerçekleştirdiklerinin duyulması üzerine bir eylem haline geçti. Balkanlarda ordu bünyesinde örgütlenmiş İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin başkaldırısı ile süreç kriz haline dönüştü. Farklı şehirlerde asker ve halkın bir araya gelerek oluşturduğu gruplar İstanbul'a meşrutiyetin ilan edilmesi taleplerini iletiler. II. Abdülhamid süreci askeri müfettişler üzerinden kontrol altına almaya çalışsa da başarılı olamadı. Olaylara müdahale etmesi için görevlendirdiği Şemsi Paşa'nın Manastır'da halkın ortasında öldürülmesi hareketin ciddiyetini göstermesi açısından önemlidir.¹⁴⁶ 23 Temmuz 1908 (Rumi takvime göre 10 Temmuz 1324) tarihinde Meclis-i Mebusanın içtimaa davet olunması hakkında bir irade-i seniye ilan edildi.¹⁴⁷ Bunu takip eden günlerde de Kanun-ı Esasî'yenin meriyyeti hakkında Bab-ı Âli'de bir hatt-ı hümayun okunarak anayasanın yürürlükte olduğu duyurulmuştur.¹⁴⁸

Anayasanın tekrar yürürlüğe girmesi II. Meşrutiyet'in başlangıcı olarak sayılsa da Meclis-i Mebusanın toplanması 1908 yılının aralık ayını buldu. Meclis-i Mebusan ve Ayan 17 Aralık 1908 Perşembe günü sultanın nutkunun okunduğu törenle açılarak faaliyetlerine başlamıştır.¹⁴⁹ Yaklaşık dört buçuk ay süren bir seçim süreci I. Meşrutiyet döneminde hazırlanan ama ancak 3 Ağustos 1908 yılında onaylanarak yürürlüğe giren İntihâb-ı Mebusan Kanunu'na göre gerçekleştirildi. İki dereceli yapılan seçimlerde birinci ve ikinci seçmen olmak için 25 yaşını bitirmiş olmak, medeni haklarından yoksun olmamak, yabancı

¹⁴⁵ Kansu, *1908 Devrimi*, 37-95.

¹⁴⁶ Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, (Kitabevi, 2013), 63-74.

¹⁴⁷ Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985), 65.

¹⁴⁸ Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, 67.

¹⁴⁹ Mete Tunçay vd., ed., *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı 23 Temmuz 1908 - 23 Temmuz 1909* (Yapı Kredi Yayınları, 2018).

bir devlet vatandaşı veya uyruğu olmamak veya olma iddiasında bulunmamak, geçici olarak bir yabancıнын hizmetinde bulunmamak, bulunduğu yerde bir yıldan beri oturuyor olmak ve doğrudan doğruya devlete az çok vergi vermek gibi şartları sağlamak gerekmektedir. Mebus olmak için ise Osmanlı vatandaşı olmak, 30 yaşını bitirmiş olmak, Türkçe bilmek, memur olanların seçildiğinde memurluktan ayrılması ve seçildiği vilayetin halkından olması gibi şartlar vardır. Seçmenler için gerekli olan yabancı devlet tabiiyetinde ve yabancıların hizmetinde bulunmama şartları mebuslar için de geçerlidir. Seçimlerin nasıl gerçekleşeceğine dair kanuni çerçeve belli ise de uygulamada tecrübesizliğe ve oturmuş bir sistemin yokluğuna bağlanabilecek bir şekilde farklı sorunlarla karşılaşmıştır.¹⁵⁰ 1908-1912 arası dönem sadece meclisi oluşturan seçimler açısından değil ara seçimler hususunda da hareketli bir dönem olmuştur. Çeşitli sebeplerle mebusluktan düşen kişilerin yerini doldurmak için 43 ara seçim yapılmıştır.¹⁵¹ Meclisin nüfusu dikkate alındığında bu durum küçük sayılmayacak bir hareketliliğe işaret etmektedir. II. Meşrutiyet döneminin ilk seçimleri sonrakilere kıyasla “adil” olarak gerçekleştirilen seçimler olarak değerlendirilmiştir.¹⁵²

Meclis mevcudu hakkında farklı araştırmalarda çelişen sayılar gösterilse de bu konuda yapılan detaylı bir araştırmada meclis mevcudu 281 olarak belirtilmektedir. Ara seçimlerde mebusluğa hak kazanan isimlerle beraber bu sayının 323’e çıktığı tespit edilmiştir. Mebusların demografik dağılımı 170 Türk, 67 Arap, 31 Arnavut, 6 Kürt, 25 Rum, 12 Ermeni, 4 Bulgar, 3 Sırp, 1 Ulah ve 4 Musevi’den oluşmaktadır.¹⁵³ Bu dağılımdan da anlaşılacağı üzere ülkenin farklı yerlerinden gelen mebuslar çok farklılaşan toplumsal arka planlara sahiptir. Demografik yapıdaki bu çeşitliliğin meclis tartışmalarına aynen yansıdığını söylemek zordur. Analiz kısmındaki verilerden anlaşılacağı üzere mebusların hepsi müzakerelere aktif katılmamaktadır. Mebusların meclise devamsızlığı müzakerelerde de söz konusu olan bir durum olduğu gibi, mecliste bulunsalar da kendi seçim bölgeleri ile ilgili olmadığı sürece konuşma hakkını kullanmayan birçok mebus vardır. Meclisin mebus sayısı ve meclis müzakerelerine dair tecrübelerin yeniliğinin yanında, seçim sonucu mebusluğa hak kazanan bazı kimselerin seçim bölgelerinin ileri gelenlerinden olmak

¹⁵⁰ Demir, *Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, 50-52, 57-59, Kenan Olgun, “Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nda Ara Seçimler (1908-1912 Dönemi)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 28, s. 82 (2012), 5-7.

¹⁵¹ Kenan Olgun, “Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nda Ara Seçimler (1908-1912 Dönemi)”, 8-9.

¹⁵² M. Şükrü Hanioglu, “The Second Constitutional Period, 1908-1918”, *The Cambridge History of Turkey* v. 4 içinde, ed. Reşat Kasaba (Cambridge University Press, 2008), 67.

¹⁵³ Demir, *Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, 160-61.

dışında siyasi müzakereye katılmak için bir motivasyon taşımadıkları hususu bütün mebusların müzakerelere aktif katılımına engel olan bir durum teşkil etmiştir.

Ahmad ve Rustow meclis yapısını iki ana grup olarak incelerler. Şehirli ve köylüler olarak iki ayırdıkları bu grupların ilkinde idareci, meslek sahibi ve iş adamı gibi kimselere, diğerinde ise büyük veya küçük toprak sahipleri ve ulemaya yer verirler.¹⁵⁴ Onlara göre bu iki grup birbiri ile çekişme içerisindedir. Bir grup daha reformist bir yaklaşım sergilerken diğeri tutucu bir tavır ortaya koyar. İkinci grup mahalli çıkarları önceleyerek İTC'ye karşı genel bir muhalefet yapısı oluşturmaktadır. Meclis tartışmalarına bakıldığında farklı bölgelerden gelen mebusların kendi bölgelerinin problemlerine karşı duyarlı oldukları görülebilir. Ancak bu duyarlılıkta sadece toprak sahibi olmanın etkili olduğunu söyleyemeyiz. Seçildikleri bölgelerin şehir eşrafından olan ve yukarıda zikredilen meslek gruplarına mensup olan kimseler de zaman zaman merkezi idareye ve meclis içerisinde hâkim olduğu düşünülen İTC'ye muhalif bir duruş sergilemişlerdir. Bölgesel aidiyetlerin bölgeleri doğrudan etkileyen hususlarda öne çıktığı söylenebilir. Ancak daha genel meselelerde (örneğin anayasa değişikliği) şehirli sayılan meslek mensupları veya ulemanın çatıştığını iddia edebileceğimiz bir karşıtlıkları yoktur. Ulema sınıfına mensup bazı isimler reformlara sıcak bakıp desteklerken bazıları karşı çıkabilmektedir. Siyasi tavırlar İTC ile kurulan ilişki ve merkezi idareye karşı tavırlar çerçevesinde şekillenmektedir.

II. Meşrutiyet'in ilk dönem meclisi hareketli tarihsel bir sürece tanıklık etmiştir. Bu sürece dair en önemli husus meşrutiyet uygulamalarının birçoğunun ilk defa bu dönemde hayata geçirilmesi sonucu meclis ve hükümet, meclis ve hükümdar arasında ortaya çıkan sürtüşmelerdir. Hükümeti kurma görevinin nasıl tevdi edileceği, hükümetin üyelerinin nasıl seçileceği ve hükümet ile meclisin nasıl ilişki kuracağı gibi hususlar meclisin ilk aylardan itibaren uğraşmak zorunda kaldığı meseleler olmuştur. Meclis faal olduğu dönemde beş ayrı sadrazamla çalışmak durumunda kalmıştır. Said Paşa tarafından Meşrutiyet'in ilanına çok yakın bir zamanda kurulan hükümetin meşrutiyet rejimine bakış açısında dair İTC'nin kuşkulu bir yaklaşımı vardı. Said Paşa da İTC'ye karşı olumlu bir yaklaşıma sahip değildi, hatta ilk kabine toplantısında cemiyetin kapatılması fikrini gündeme getirmişti.¹⁵⁵ Said Paşa'nın İTC'nin baskıları karşısında istifa etmesi üzerine

¹⁵⁴ Feroz Ahmad ve Dunkwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. 4-5 (1976), 250-251.

¹⁵⁵ Baran Hocaoglu, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913* (Kitap Yayınevi, 2010), 56.

hükümeti kurma görevi tekrar kendisine verilmiştir. Ancak hükümeti kurma sürecinde Bahriye ve Harbiye nazırlarını seçme işini padişaha bırakması cemiyetin tepkisi ile karşılaştı. İTC padişahın nezaretler üzerinde (özellikle de kritik öneme sahip olduğu düşünülen bu iki nezaret hususunda) böyle bir etkiye sahip olmasını hem anayasaya aykırı olduğu gerekçesi ile istemiyor hem de hükümetin oluşumuna müdahale ederek kendi fikirleri doğrultusunda hareket edecek kişileri hükümete sokması ihtimaline karşı çıkıyorlardı.¹⁵⁶ Said Paşa'nın tekrar istifa etmesi üzerine 7 Ağustos 1908 tarihinde hükümet kurma görevi kendisine tevdi edilen Kamil Paşa bir hükümet programı oluşturarak kamuoyu ile paylaştı. Böyle bir uygulamayı ilk defa yapmış olmakla sonraki hükümetler tarafından da devam ettirilecek bir teamülü başlatmış oldu.¹⁵⁷

Kamil Paşa da İTC ile sıkı ilişkilere sahip bir sadrazam olmadığı halde başlarda cemiyetin hassasiyet gösterdiği nazır atamaları gibi hususlarda uyumlu bir görüntü ortaya koydu. Ancak ilerleyen günlerde bazı nazırların görevden ayrılması üzerine yerlerine kimin atanacağı hususunda cemiyet ile çekişmeler yaşandı. Ülke içindeki grevler ve özellikle Balkanlarda yaşanan toprak kayıpları, cemiyetin hükümete karşı eleştirilerini ve şikayetlerini arttırmaya vesile oldu.¹⁵⁸ Meclis faaliyete başladıktan birkaç gün sonra Kamil Paşa'nın izlediği iç ve dış siyaset hakkında verilen bir soru önergesi meclis ile hükümetin hesap verebilirlik çerçevesinde karşılaşmasına ilk örneği oluşturdu. Sadrazamın bu soru önergesine verdiği cevap mebusların alkışları ile onaylanmasına rağmen kısa bir süre sonra benzer bir soru önergesi aynı hükümetin düşmesine yol açacaktı.¹⁵⁹ 10 Şubat 1909'da daha önce de tartışma konusu olan Harbiye ve Bahriye nazırlarının görevden alınması üzerine sadrazam açıklama yapmak üzere meclise davet edildi. Kamil Paşa'nın meclise gelmeyi farklı gerekçeler ile ertelemesi mecliste huzursuzluğa ve eleştirilere yol açtı. Sadece İTC taraftarı olan mebuslar değil meclistekilerin çoğu hükümetin meclis karşısında hesap vermeye gelmemesini şiddetli bir şekilde eleştiriyordu. Nihayetinde 13 Şubat günü sadrazamın gıyabında yapılan bir güven oylamasında hükümet düşürüldü. Böylelikle Kamil Paşa güvenoyu ile düşürülen ilk sadrazam oldu.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Hoccoğlu, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, 57.

¹⁵⁷ İhsan Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler: Programları ve Meclisteki Yankıları, (1908-1923)* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 30-34.29-30.

¹⁵⁸ Hoccoğlu, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, 60-61.

¹⁵⁹ Aykut Kansu, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913* (İletişim Yayınları, 2016), 35.

¹⁶⁰ Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler: Programları ve Meclisteki Yankıları*, 34.

Hükümeti kurma görevi kendisine tevdi edilen Hüseyin Hilmi Paşa kabinesini oluştururken İTC'nin fikirleri ile uyumlu bir liste ortaya koydu. Hüseyin Hilmi Paşa'nın hükümet programını mecliste okuması ve ardından mebusların programı onaylayıp onaylamadıklarına dair bir oylama yapılması Meşrutiyet dönemi için yeni bir uygulamanın başlangıcı oldu.¹⁶¹ Hüseyin Hilmi Paşa İTC ile uyumlu bir görüntü çizerek muhaliflerin tepkilerini çekmiştir.¹⁶² Ancak Paşa'nın bu dönemi çok uzun sürmemiş 31 Mart Vakası sonrasında istifa etmek durumunda kalmıştır.

Meşrutiyet'in ilanına karşı farklı kesimlerden gelen tepkiler ve ortaya çıkan muhalefet dönemin ifade serbestliği ortamında basında kendine geniş bir alan bulmaktaydı. Saray çevresi, İTC'nin güç kazanmasından memnun olmayanlar, meşrutiyet rejiminin ilanından ve reformlardan memnun olmayanlar gibi farklı gruplardan muhalifler yeni dönemin temsilcisi konumunda olan İTC karşıtlığı noktasında birleşmişti. Serbestî başyazarı Hasan Fehmi'nin Galata Köprüsü'nde öldürülmesi ve bu olayın mesullerinin yakalanamaması muhaliflerin harekete geçmesinde etkili oldu. Sonrasında basın üzerinden İTC'ye yönelik muhalefetin dozu artarken 13 Nisan günü Taşkışla'dan çıkan askerlerin Meclis-i Mebusanı kuşatması ve nümayişe başlamaları ile 31 Mart Vakası patlak vermiş oldu.¹⁶³ 31 Mart Vakası bir karşı devrim hareketi veya dinci bir ayaklanma olarak nitelenmiş ise de olayın arka plandaki sebeplerinin yeni rejimde ortaya konan bazı politikalar ve gelecekte uygulanacağı tahmin edilen politikaların farklı kesimlerde ortaya çıkardığı huzursuzluklar olduğu söylenebilir. Ordudaki alaylı subayların Meşrutiyet'in ilanı sonrasında mektepli subaylar karşısında dezavantajlı bir konuma gelmeleri, ordu içinde ilerleme yollarının kapanması ve bir kısmının ordudan atılması, yeni rejimin gelecek planlarına dair ulemada uyanan endişeler, idari yapı içerisindeki hantallığı bitirmeyi amaçlayan memur işten çıkarmaları ve muhalefetle ilişkide şiddet unsurlarının fiziksel şiddete kadar vardırılması gibi hususlar vakanın arka planında yatan gerekçeler olarak gösterilmiştir.¹⁶⁴

31 Mart Vakası Meşrutiyet dönemi için kritik bir gelişme olmuştur. Olay esnasında belirli isimleri ön plana da çıkararak İttihatçıları yakalamaya çalışan kimseler

¹⁶¹ Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler: Programları ve Meclisteki Yankıları*, 35.

¹⁶² Kansu, *İttihadçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, 54-62.

¹⁶³ Sina Akşin, *Şariatçı Bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı* (İmge Kitabevi, 1994), 49-54. 31 Mart Vakası olarak nitelenen olayın tarih akışına dair anlatılar için bkz. Sina Akşin, *Şariatçı Bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı* (İmge Kitabevi, 1994), 53-297, Ender Korkmaz, *31 Mart Vakası Belgeler ve Tanıklıklarla*, (Kronik Kitap, 2025), 87-286.

¹⁶⁴ Zürcher, "31 Mart: Nisan 1909'da İstanbul'da Köktenci Bir Ayaklanma mı?", 213-214.

meclis başkanı Ahmet Rıza'ya benzettikleri Adliye Nazırı Nazım Paşa ile Hüseyin Cahit zannettikleri Lazkiye mebusu Mehmet Arslan Bey'i öldürmüştür.¹⁶⁵ İTC mensubu mebusların bir kısmı saklanmış bir kısmı ise İstanbul dışına çıkararak kaçmıştı. Buna rağmen meclis İTC muhalifi mebusların katılımı ile çalışmaya devam etti. Aynı zamanda Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası üzerine Tevfik Paşa yeni sadrazam olarak atandı.¹⁶⁶ 31 Mart Vakası'nın Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa komutasında İstanbul'a gelen Hareket Ordusu tarafından bastırılması olayların gidişatını derinden etkiledi. Meclis-i Mebusan binasına güvenlik gerekçeleri ile gelemeyen İttihatçı mebusların ve Ayan üyelerinin de katılımı ile Meclis-i Umumî olarak Ayastefanos'da toplanan meclis, gizli gerçekleştirilen müzakereler sonucunda II. Abdülhamid'in tahtan indirilerek yerine Mehmed Reşad'ın geçmesine karar verdi. Padişaha istifa seçeneği sunulup sunulmaması hususunda meclis neredeyse ittifak halinde istifa imkânı verilmesine karşı çıkarak hal edilmesi hususunda ısrar etti.¹⁶⁷ Sultanın hal edilmesine karar verilen bu an meclisin kendisine atfettiği güç ve sorumluluk açısından dikkat çekici duruma işaret etmektedir. Meclisin saltanat makamının karşısındaki konumuna dair mebusların zihnindeki tasavvurda nasıl bir güç dengesi varsayıldığına dair önemli bir göstergedir.

31 Mart Vakası İstanbul'da yaşanırken özellikle Adana'da Ermenilerle Türkler arasında ortaya çıkan nizanın bir şiddet sarmalına dönüşerek birçok kişinin öldürülmesine yol açacak bir hale gelmesi büyük yankı uyandırdı.¹⁶⁸ Anadolu'nun farklı bölgelerinde de İstanbul'daki karışıklıktan faydalanarak huzursuzluk çıkarmak isteyenler olmuş fakat yöneticilerin tedbirleri ve halkın tavrı karşısında başarılı olamamışlardır.¹⁶⁹ Olayların bastırılmasının akabinde Sadrazam Tevfik Paşa, siyasal düzlemdeki konumunu güçlendiren İTC ile iletişim içerisinde çalışma çabasında olsa da kabul görmediği için istifa etmek durumunda kalmış ve hükümeti kurma görevi tekrar Hüseyin Hilmi Paşa'ya verilmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ittifatçılar ile yakın olduğu ve onların istekleri doğrultusunda hareket ettiği gibi iddialar mevcut ise de sadrazamın hem ittifatçılar hem de diğer mebuslardan müteşekkil bir muhalefet ile muhatap olduğu tespit edilebilmektedir. Özellikle yabancı şirketlere tanınan ayrıcalıklar (Lynch meselesi) ve ithal edilen ürünlerle ilgili (İspirtolar Kanunu) hususlarda berraklaştığı üzere hükümet meclis ile uyum içinde

¹⁶⁵ Hocaoglu, II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913, 125.

¹⁶⁶ Kansu, İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913, 75-85.

¹⁶⁷ Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, haz. Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal (Türk Tarih Kurumu, 1996), 19-27.

¹⁶⁸ Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, 66-129.

¹⁶⁹ Kansu, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, 118-124.

olan bir yaklaşıma sahip değildi. Bu çatışmalar sadrazamın 1909 yılı sonlarında istifasına yol açacaktır.¹⁷⁰

Hükümet kurma görevi kendisine tevdi edilen İbrahim Hakkı Paşa eski rejimle ilişkisi daha kopuk bir resim çizmesi açısından olumlu bir şekilde karşılanmıştır. Paşa'nın İTC ile mensubiyet olmasa da bir uyum ilişkisi içinde olduğunu gösterir ifadeler her iki taraftan da sadır olmuştur. Kabinesinde ittihatçı olarak nitelenebilecek nazırların da varlığı dikkate alınınca, mecliste ittihatçıların desteklediği ancak bir süre sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası altında tecessüm edecek muhalefetin eleştirilerine muhatap olan bir iktidar portresi çizdiği tespit edilebilecektir. İbrahim Hakkı Paşa'nın sadareti dönemi 1908-1912 arasındaki en uzun süreli hükümet olmuş (takribi 1 yıl 9 ay) ve meclisteki muhalefetin de daha sistematik ve tutarlı eleştirilerine sahne olan bu dönem, meclis içi ve hükümet-meclis arasında şiddetli tartışmalara sahne olmuştur.¹⁷¹ Trablusgarb'ın işgali bu hükümetin sonunu getirmiş, ilk dönem Meclis-i Mebusanın birlikte çalışacağı son sadrazam olan Said Paşa hükümet kurmakla görevlendirilmiştir. II. Abdülhamid'in 7 kez sadrazamlık görevi tevdi ettiği paşaya meşrutiyetin yeniden ilanının dördüncü yılında bu görevin verilmesi ilgi çekicidir. Said Paşa'nın ülkenin içinde bulunduğu dış siyaset buhranında kurtarıcı gibi görüldüğü ve esasında uyuşamayacakları düşünülecek İTC tarafından da meclisteki muhalefetin gücünü arttırması karşısında işbirliği yapılacak bir kişi olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır.¹⁷² Ancak 11 Aralık 1911'deki ara seçimlerde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın adayının kazanması ittihatçıların güç kaybettiği fikrinin genel kabul haline gelmesine yol açmıştır.¹⁷³ Bu güç kaybının mecliste kontrolü kaybetmelerine yol açacağından endişe eden ittihatçıların, Kanun-ı Esasî'nin meclisin feshedilmesini düzenleyen 35. maddesini feshi kolaylaştıracak şekilde değiştirme çabaları büyük bir muhalefet ile karşılaştı. Said Paşa'nın bu süreçte istifası ve sonrasında tekrar göreve gelip ilgili maddenin değiştirilmesi hususundaki ısrarı sonucunda 18 Ocak 1912'de II. Meşrutiyet'in birinci dönem meclisi feshedildi.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 3 & İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, 57-63.

¹⁷¹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 3 & İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, 71-75.

¹⁷² Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 3 & İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, 87-88.

¹⁷³ Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, 170.

¹⁷⁴ Hocaoglu, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, 205-214.

1908-1912 arasındaki dönemde meclisin karşısında birbirinden çok farklı hususiyetlere sahip iki padişah vardır. II. Abdülhamid Kanun-ı Esasî'yi ilan etmekle beraber kısa süre içerisinde Meclis-i Mebusanı fesheden ve anayasayı işletmeyen bir padişah olarak meşrutiyet savunucuları açısından olumsuz bir imaja sahiptir. 30 yıllık iktidarı boyunca muhalefete karşı uyguladığı politikalar ve anayasayı tekrar yürürlüğe koyma konusunda gösterdiği olumsuz tavır 1908 sonrasında da kendisine karşı tedbirli bir tavır takınılmasını gerektirmiştir. Analiz kısmında ele alacağımız Kanun-ı Esasî değişikliklerinin ilk taslağının (tadil mazbatasının) II. Abdülhamid hala tahtta iken yazıldığını hatırlatmak mebusların söylemlerini anlamak açısından yardımcı olacaktır. II. Abdülhamid'in hal'inden sonra tahta geçen Mehmed Reşad ise yaşı, hayat tecrübesi (sürekli göz hapsinde tutulduğu veliahtlık dönemi) ve meşrutiyete karşı olumlu yaklaşımı nedeni ile daha ılımlı görülen ve kendisine karşı meşrutiyetin gerçek padişahı yakıştırmaları yapılan bir isimdir. İki padişahın meclisle muhatap olmasında takındıkları tavır ve kurdukları söylemler arasında fark bariz olduğu gibi, aşağıda ilgili başlıktaki örneklerde görüleceği üzere, meclisin iki padişahı konumlandığı yer de farklıdır.¹⁷⁵

1908-1912 arası dönemde siyaset sahnesinde en çok öne çıkan aktör İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak tespit edilebilir. Meşrutiyet'in ilanındaki gayretleri, seçimlerde kazandıkları başarı, meclis içerisindeki faaliyetleri, hükümetleri denetleme ve bir noktaya kadar hükümetlerde görev alma çabaları, diğer siyasi aktörlerin kendileri ile kamuoyu önünde çatışmaları gibi hususlar dönemin ana aktörünün İTC olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak 1912 sonrası dönemde daha çok güç kazanacak olan Cemiyet henüz meclise veya hükümete hâkim denebilecek bir pozisyonda değildir. Meclis içerisinde incelediğimiz dönemin sonuna doğru bir fırka halini alacak olan muhalefet gitgide büyümüş, meclis dışındaki muhalefet de Cemiyet'in siyasi eylemlerine dair eleştirilerini olabildiğince şiddetli bir şekilde ifade etmekten kaçınmamıştır. Esasında kendisine karşı muhalefeti besleyen en büyük unsurlardan biri de Cemiyet ile siyasi konularda ayrışan mensuplarıdır.¹⁷⁶ Neticede II. Meşrutiyet'in ilk dönem meclisi İTC'nin zaman zaman baskın unsur olsa da tam anlamıyla hâkim olamadığı bir döneme şahitlik etmiştir.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Padişahların meclise karşı kullandıkları söylem stratejilerindeki farklılıklar için bkz. Abdullah Said Arı, "...Ve Meclis-i Umûmiyi Küşad Eylerim": Nutk-ı Hümayunlar Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 30, sy 58 (2025): 83-96, <https://doi.org/10.20519/divan.1581906>.

¹⁷⁶ Hocaoglu, II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913, 73.

¹⁷⁷ Dönemin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Kansu, *İttihadçıların Regim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*; Hocaoglu, II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913.

Bu dönemde ülkenin farklı bölgelerinde asayişe mugayir çeşitli olaylar ve isyan vakaları yaşanmıştır. 31 Mart Vakası ile paralel gelişen Adana olayları, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Avusturya'nın Bosna ve Hersek'i ilhak ettiğini ilan, Girit'in Yunanistan'a ilhak olma talebi, Arnavutluk ve Yemen isyanları ve Trablusgarb'ın İtalya tarafından işgali gibi önemli meseleler meclisin faaliyetlerinin arka planında ve müzakerelerin gündeminde büyük bir yer tutmuştur. 31 Mart sonrası ilan edilen örfi idare de meclis faaliyetlerinin daimî arka planı haline gelmiştir.

Bu yoğun gündeme rağmen Meclis-i Mebusan Kanun-ı Esasî tadili gibi kapsamlı bir değişiklik çalışmasına girişmiş, anayasanın birçok maddesine dair uzun müzakereler gerçekleştirerek kapsamlı bir çalışma çıkarmıştır. Bu çalışmanın bütün ürünleri nihai olarak onaylanıp anayasaya girmese de yürütme ve yasamaya dair kritik değişiklikler gerçekleştirilmiş, meşrutiyetin farklı unsurlarına dair mecliste yapılan tartışmalar mebuslara fikirlerini açık bir şekilde ifade etme fırsatı vermiştir. Anayasa değişikliği dışında meclis toplanma hakkı, cemiyetler, matbuat, pasaport, serseriler, sicilli nüfus ve grev hakkı gibi konularda yasama çalışmaları gerçekleştirmiştir. Bunun yanında her yıl bütçe müzakereleri ve hükümet programlarının değerlendirildiği oturumlar ile hükümeti denetleme görevini yerine getirmiştir.

Kanun-ı Esasî tadili kapsamlı bir çalışma olmuş, hem hazırlık aşaması hem de tartışılarak karara bağlanması meclisin birinci yılını kapsayan bir süreye yayılmıştır. Meclisin faaliyet süresinin uzatıldığı, kanunda belirtilen süresinin neredeyse iki katı süre çalıştığı da dikkate alınır ne kadar yoğun bir çabanın sarf edildiği anlaşılabilir. Kanun-ı Esasî Encümeni bir ön çalışma yaparak hangi maddelerin değiştirilmesi gerektiği hususunda bir taslak hazırlamıştır. Bu metin üzerinden yürütülen tartışmalarda önerilen madde değişiklikleri tek tek görüşülerek karara bağlanmıştır. Mebusan heyetinden sonra değişiklik önerisi Ayan heyetinde de görüşülmüş, Meclis-i Mebusan tarafından teklif edilen bazı madde değişiklikleri dışarıda bırakılmıştır. Mebusların değişiklik yapmak istediği maddelerin sayısı neredeyse yarıya düşmüştür. Sonuçta 21 maddede değişiklik yapılmış, bir madde anayasadan çıkarılmış ve üç yeni madde eklenmiştir. Değişiklik yapılan maddeler sultanın meclis ve hükümetle ilişkileri, padişahın yetki ve sorumlulukları, bireysel hak ve özgürlükler, hükümetin oluşturulması ve çalışması, hükümet üyelerinin taşıdığı sorumluluk, meclisin birleşim yılının başlangıcı ve bitişi, meclisin feshi, meclisin hükümet karşısında denetim gücü, meclisin karar alma salahiyeti ve kanunların fıkıh hükümleri ile uyumu gibi konuları kapsamaktadır. Meclisin değişiklik yapmak istediği ama

nihai durumda değişmeyen maddeler de ülkenin bütünlüğü ve idari yapısı, mebusların bakanları denetlemesinde yetki alanının genişletilmesi, meclis üyelerinin uğrayabileceği takibatlar, Ayan meclisinin oluşturulması, yapısı ve maaşı, Kanun-ı Esasî'nin tadili, kanunların tefsiri, mebus seçilme kriterleri ve mahkemelerle ilgili bazı hususları içermektedir.

II. Meşrutiyet'in ilk meclisi parlamenter tecrübenin eksikliğine rağmen ortaya koyduğu işler ve ürettiği söylem açısından münbit bir meclis olma özelliği taşımaktadır. Daha sonraki dönemde meclislerin hem İttihat ve Terakki'nin kontrolünün genişlediği bir yapıya sahip olması hem de Cihan Harbi'nin de etkisi ile kısa süreli toplanabilmesi nedeniyle ilk dönem meclis kadar faal oldukları söylenemez. Bu özelliği de birinci dönem meclisini incelemeye değer kılmaktadır.

2.2. Mebusların Meşrutiyet Söylemi

Bu kısımda meclis müzakereleri kapsamında uyguladığımız eleştirel söylem analizi yöntemi ile elde edilen bulgular genel olarak özetlenecektir. Ayrıntılı analiz takip eden iki bölümde ele alınacaktır.

Mebusların meclis tartışmalarında meşrutiyet ve demokrasi çerçevesinde nasıl bir söylem ortaya koyduklarını incelemek analiz edilen malzemenin yapısı itibariyle meseleyi belirli bir yaklaşımla ele almayı zorunlu kılmıştır. Kavramsal çerçeve bölümünde ele aldığımız düşünürler ve onların fikirlerinden hareketle kurguladığımız şemaya göre zabıtlar incelendiğinde verilerin iki kategoride değerlendirilebileceği ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisinde mebusların meşrutiyetin genel yapısı, mahiyeti, kaynakları ve politika üretimine dair ortaya koydukları söylem yer almaktadır. Bu kategori mebusların meşrutiyet rejimine toplumsal zeminde nasıl bir meşruiyet çerçevesi oluşturabileceklerine dair düşüncelerini yansıtır. İkinci kategoride ise siyasal sistemin aktörlerinin görev ve yetkilerinin yanında birbirlerine karşı nasıl konumlandıklarına dair bir çerçeve çizildiği görülmektedir. Bu iki kategori meşrutiyet ana teması altında yer alan iki tema olarak belirlenmiştir. Bu temalardan birincisi Meşrutî Siyasal Düzenin Meşruiyeti ismini taşımakta ve mebusların meşrutiyet kavramı çerçevesinde aktörlerin hususiyetlerini dikkate almadan genel kanılarını yansıtan söylemlerin yer aldığı temaya işaret etmektedir. İkinci tema ise Siyasal Aktörleri Meşrutî Düzende Konumlandırmak ismini taşımaktadır. Bu tema çerçevesinde ise mebusların siyasal düzenin aktörlerine biçtikleri rollere dair söylemleri

incelenmiştir. Her iki tema kapsamında incelenen söylem stratejileri alt temalar çerçevesinde tasnif edilmiştir.

Meşrutî Siyasal Düzenin Meşruiyeti teması altında mebusların kullandığı 9 farklı söylem stratejisi yer almaktadır. (bkz. Tablo 1) Bu stratejiler incelendiğinde mebusların meşrutîyetin kaynağını belirleme noktasında şer'i kaynaklar ve toplumsal kaynaklar olarak iki farklı kaynağa dayandıkları görülmektedir. Meşrutîyetin temel umdelerinin ne olduğunu ve meşrutîyet pratiklerinin değişen şartlar çerçevesinde nasıl belirleneceğini mebuslar bu kaynaklar vasıtası ile açıklamıştır. Meşrutîyetin neden gerekli olduğu hususunda ise yeni siyasal düzenin olumlu özelliklerine ve kazanımlarına dikkat çekmiş ve bu hususiyetlerine de dayanarak meşrutîyetin neden bir ihtiyaç değil de zorunluluk olarak görülmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu tema altında incelediğimiz son söylem stratejisi grubu ise mebusların meşrutîyeti nasıl mücessem hale getirdiklerini, tarihi vakıalar ve ideal örnekler üzerinden nasıl bir ilişki kurduklarını analiz etmeye yardımcı olmuştur.

Siyasal Aktörleri Meşrutî Düzendeki Konumlandırmak teması altında incelenen 9 söylem stratejisi siyasal düzenin nasıl kurgulandığına dair mebusların zihnindeki tasavvuru yansıtmaktadır. Siyasal düzene yeni giren (veya bu haliyle yeni giren) bir aktör olarak halkın hakimiyet-i milliye esasına dayanarak nasıl kurgulandığı ve meclisin kendini tanımlarken halkla kurduğu ilişkinin ona ne kattığı bu stratejiler kapsamında ilk incelenecek konulardır. Bu altyapı üzerine meclisin hükümdar ve hükümet ile nasıl bir ilişki kurguladığı, karşısındaki aktörlere nasıl bir konum atfettiği diğer bir grup stratejiyi incelerken ele alacağımız konulardır. Bu temadaki son odak noktası ise eski sistemin tamamen değiştiği yeni düzende dengenin nasıl sağlanacağı konusunda kullanılan söylem stratejileridir.

Ana Tema	Tema	Alt Tema	Strateji
Meşrutîyet	Meşrutî Siyasal Düzenin Meşruiyeti	Siyasal Düzenin Kaynakları	Siyasal Düzeni Şeriata Dayandırma
			İslami Kaynaklardan Meşruiyet Devşirme
			Siyasal Düzeni Toplumsal Kaynaklara Dayandırma
		Meşrutîyeti Olumlayarak Meşrulaştırmak	Meşrutîyeti Olumlama
			İlerleme ile İlişkilendirme

			Varoluşsal Düzleme Aktarma
		Meşrutiyeti Tarihselleştirmek	Mütemeddine (Avrupalı) Devletlerin Olumlu Bakışı ile Bağlantılandırma
			Tarihin Seçmeci Yorumu
			Meşrutiyet Uygulamalarını Tarihselleştirmek
	Siyasal Aktörleri Meşruti Düzende Konumlandırmak	Milletin Siyasal Denkleme Dahil Edilmesi	Milleti Özneleştirme
			Meclisi Hakimiyet-i Milliye'yle Özdeşleştirme
		Meclisi Sultanın Karşısında Konumlandırmak	Hükümdarın Siyasetteki Eylem Alanını Kısıtlama
			Meclisin Hükümdar Karşısındaki Konumunu Tahkim
		Meclisi Hükümete Hâkim Kılmak	Meclisi Hükümete Üstün Kılma
			Hükümetin Hesap Sorulabilirliğini Arttırma
			Hükümetin Yetkilerini Sınırlama
		Siyasal Düzeni Dengelemek	Ayan Meclisi'ni Dengeleyici Bir Kuvvet Olarak Kurgulama
			Kuvvetler Arası İlişkinin Genel Kurallarını Belirleme

Tablo 1. Mebusların Meşrutiyete Dair Söylem Stratejileri

Zabıtlar bu söylem stratejileri ve altlarında yer alan söylem teknikleri ve argümanları (bkz. Ek 1. Mebusların Meşrutiyete Dair Söylem Stratejileri ve Teknikleri) ışığında incelendiğinde mebusların meclisin siyasal sistemdeki konumunu öne çıkaran bir söylem geliştirdikleri tespit edilmiştir. Meclisin siyasal sistemde doğrudan merkezi bir konuma konmayıp önce meşrutiyetin meşruluğunun teyit edildiği ve siyasal düzenin temel kaynakları üzerinden millete siyasal yapı içerisinde merkezi bir konum atfedildiği görülmüştür. Milletın meşruti düzende karar verici ve hesap sorucu bir mevkide

konumlandırılması, meclisin kendisinden güç devşirebilecek ilk merci olması nedeniyle çok işlevseldir. Halkın merkezi konumu nedeniyle yeni düzende dikkate alınması gereken bir aktör olarak tanımlanması ve bunun üzerine meclisin bu aktörle yakın bir ilişki içerisinde temsil edilmesi, mebusların icra organı karşısında kendilerine devşirebilecekleri en büyük meşruiyet unsuru gibi durmaktadır.

Milletin siyasal bir aktör olarak tanımlanması ve meclisin bu siyasal aktörün sistem içerisindeki fail temsilcisi olarak sunulmasına hükümdar ve hükümetin meclis karşısında geri plana itilme çabası eşlik etmektedir. Bu durum meclisin halktan aldığı güçten dolayı meşruti sistemin bir gereği olarak görülebilir. Ancak mebusların kurguladığı söylem artık yeni bir düzenin varlığını vurgular şekilde hükümdarın ve hükümetin üstünde konumlandıkları bir pozisyona işaret etmektedir. Meclisin aktörlerin konumlandırılması hususundaki söyleminde meşrutiye nasıl bir tarihsel hüviyet kazandırdıklarının da katkısı vardır. Tarihi hem geçmişe ait olguların günümüze etki edecek şekilde yorumlanması hem de mevcut anın ve geleceğin şimdiye etki edecek şekilde değerlendirilmesi ile işlevsel bir hale getirmişlerdir.

Siyasal düzende bir aktörün diğerlerine baskın gelmesi düzenin geleceği için endişelere yol açmış, baskın gelme söylemini üreten mebuslar bunu dengeleyici söylemi de gene kendi içinde bulmuştur. Devletin devamlılığı ve meşrutiyeğin sıhhatli bir şekilde yaşayabilmesi için düzen içinde bir denge olmasına yönelik vurgu meclisin kendisini ön plana çıkardığı söylemi de dengeleyen bir yaklaşım olmuştur.

Mebusların incelediğimiz temalar çerçevesinde ortaya koydukları söylem, milletin aktörlüğünü öne çıkardıkları bir demokratikleşme söylemi olarak belirginleşmektedir. Siyasi sistemi millet kavramı etrafında inşa ederek sistemin meşruiyetini insanların onayı ile ilişkilendirmişlerdir. Herhangi bir siyasi sistemin kuruluşunda bünyesinde bulunan insanların varoluşlarıyla ilgili gayelerinin esas olduğu görülmektedir. Siyasi bir sistemin kuruluşu insanların hangi gerekçe ile bir araya geldiği ve nasıl bir birliktelik kurmak istedikleri ile ilintilidir. İnsanlar dünyada hayatlarını sürdürebilmek, saadete ulaşmak ve adaletli bir düzende yaşamak gibi gayelerle bir araya gelirler. Bu bir araya geliş fitraten yatkın oldukları bir durumdur. Dolayısıyla siyasi toplumun kuruluşunda bir geçiş sürecinden söz edilmektedir. Bu geçişin bağlandığı sebep İlâhi kaynaklar olarak belirlenerek İslami referans çerçevesi ile ilişki kurulmuştur.

Mebusların meşrutiyete dair söylemlerinin genel çerçevesinde İslami kaynaklara referans tespit edilebilmektedir. Bu yaklaşımları Osmanlı son dönemindeki siyasal düşüncelerin ortaya konma yöntemleri ile uyum içerisinde. Burada farklı olarak tebarüz eden şey insanları siyasi sistemin meşruiyet kaynağı olarak göstermedir. İnsanlar hem genel olarak siyasi topluluğun kuruluşunda hem de meşrutî sistemin uygulanışında belirleyici niteliğe sahiptir. Millet olarak ifade edilen bu insan topluluğuna yapılan vurgu demokrasi tartışmalarında sıkça gördüğümüz ama monarşiye dayalı bir rejim için farklı sayılabilecek bir hususiyettir. Zira milletin öne çıkarılması saltanat mefhumunun dengelenmesi hatta bazı durumlarda geride bırakılmasıyla birlikte işlenmektedir.

Mebusların söylemine baktığımız zaman İslami kaynakların yanında Avrupalı devletlerin meşrutiyet tecrübelerinin de kıymeti haiz bir kaynak olarak öne sürüldüğü görülmektedir. Bu kaynağın kıymeti de gene İslami nazardan gelmektedir. Zira bilgi insanlığa tedrici bir şekilde malum oldukça ortaya çıktığı yerden edinmek gerekir. Ancak bu malum olma sürecinin işaret ettiği gibi bu bilginin kaynağı da İslami temellere dayandırılmaktadır. Çağdaş siyaset tecrübesini İslami kaynaklarla ilişkilendirerek veya İslami kaynakların sağladığı meşruiyet çatısı altında değerlendirerek alma çok işlevsel bir yaklaşımdır. Böylelikle hemen her siyasi tecrübe Osmanlı için bir referans noktası haline gelebilir. Bu çerçevede bakıldığında Osmanlı mebuslarının Avrupa'nın demokratik tecrübesi ile yakın temas içinde olduklarını, farklı ülkelerdeki uygulamaları değerlendirerek Osmanlı'ya uygun olanı bulmaya çalıştıklarını söyleyebiliriz. Bu da demokratikleşme yönünde bilinçli bir tavrın yansıması olarak görülebilir.

Siyasi aktörler arası dengenin hem meclisin lehine bozulması hem de bu durumun olumsuz sonuçlarından çekinilerek bir denklik aranması ilgi çekicidir. Demokratik bir yapı kurmak ve devamlılığını sağlamak için güç dengesinin önemini mebuslar fark etmiştir. Aktörler arası ilişkinin karşılıklı olarak bağlayıcı bir çerçeve içerisinde dizayn edilmesi, herhangi bir aktörün diğerlerinden sıyrılarak sistemde baskın hale gelme ihtimalini önleme arzusunu gösterir. Bu dengeleme çalışması esnasında eski rejimin bakiyesi olarak saltanat makamını milletin hakimiyeti mefhumu ile bağdaştırma çabası da mebusların kullandıkları stratejilerde göze çarpmaktadır.

3. ve 4. bölümlerde yer alan analizlerde mecliste bulunan birçok farklı mebusun ifadelerinden alıntılar yer almaktadır. Bu aktörler arasında kategorik bir ayrıma gidilmemiştir. Belki meclis başkanı olarak bazı konuşmalarına hususen dikkat edilen

Ahmed Rıza'nın diğer mebuslardan ayrıldığı söylenebilir. Bunun dışında söylem unsurları tespit edilirken tematik bir tarama yapılmıştır. İncelenen konular ve ele alındığı dönem itibariyle temel prensipler konusunda mebuslar arasında gözle görülür bir ayrışma tespit edilmemiştir. Mebuslar arası ayrışmalar temel noktalarda değil ancak bazı uygulamaların derecesi veya kuvveti hakkındadır denebilir. Örneğin meclisin siyasi alanda gücünün artırılması noktasında ittifak olduğu söylenebilir. Ancak meclisin ne kadar güçlendirileceği ve pratik hususlarda yapılacak değişikliklerin nasıl sonuçlar doğuracağına dair beklentilerde farklı görüşlerin mevcut olduğu görülmüştür. Bu farklılıklar ilgili strateji ve alt unsurları incelenirken gösterilmeye çalışılmıştır.

Meclis tartışmalarına katılan mebuslar birbirinden farklı profiller çizmektedir. Müslüman mebuslar kadar öne çıkan gayrimüslim mebuslar olduğu söylenebilir. İstanbul dışındaki bölgelerin mebuslarının tartışmalara katılımında belirli bölgelerde yoğunlaşma olduğu söylenemez. Ancak Arap vilayetlerinden gelen mebusların tartışmalardaki sessizliği dikkat çekicidir. Bu durumun birkaç farklı sebebi olabilir. Birincisi uzak bölgelerden meclise katılan mebusların oturumlara katılmaları zaman almıştır. Dolayısı ile meclise uyum sağlama süreçleri uzamıştır. Bunun dışında bu bölgelerden gelen mebusların kendi bölgelerini doğrudan ilgilendiren hususlar dışında genellikle sessiz kaldıklarını söylemek yanlış olmaz. Ayrıca bu mebusların dil konusunda da Balkan bölgelerinden gelen veya gayrimüslim kökene sahip bazı mebuslardan daha zayıf olduğu da düşünülmektedir. Dolayısı ile meclis tartışmalarında mevcudiyet gösteremeyen bu mebusların durumu tartışılan konularla irtibat kurma noktasında zayıf kalmalarına bağlanabilir.

Ele aldığımız hususların önemli bir kısmı Kanun-ı Esasî çerçevesinde tartışılmış başlıklardır. Bu konularda mebusların genel bir kanaat taşıdığı tartışmalarda görülmektedir. Demokratikleşme yönünde tespit ettiğimiz söylemlerin zıddına anti-demokratikleşmeci bir söylemin (en azından ara sıra ortaya çıkan tepkisel ifadeler dışında) varlığından söz etmek pek mümkün değildir. Meclisin genel havasındaki demokratikleşmeci/meşruiyetçi durumun farklı fikir sahiplerini bastırdığı söylenebilir. Özellikle 31 Mart Vakası sonrasında meşruiyet fikrine daha şiddetli bir şekilde vurgu yapıldığı görülebilmektedir.

Yukarıda kısaca özetlenen söylem stratejileri ve kullanıldıkları konular aşağıda yer alan iki bölümde detaylı bir şekilde analiz edilecektir. Bir sonraki bölüm Meşruti Siyasal Düzenin Meşruiyeti temasına odaklanıp bu tema altındaki stratejilerin kullanım amaçları doğrultusunda yapılan bir tasnife göre incelenecektir. Takip eden bölümde de

Siyasal Aktörleri Meşruti Düzendeki Konumlandırmak teması kapsamındaki söylem strateji ve teknikleri aktör bazlı bir tasnif çerçevesinde ele alınacaktır. Bu bölümdeki alt kısımların her birinde meclis sabit aktörken karşısında konumlandırılan siyasal aktör değişmektedir.

Söylem stratejileri ve teknikleri incelenirken alıntılarının sahipleri ve bu alıntılarının mecliste hangi tartışma bağlamında ele alındığı zikredilmeye çalışılmıştır. Analiz bölümleri incelendiğinde görüleceği üzere farklı stratejilerin arka planlarında aynı meclis oturumları yer almaktadır. Bu durum bazı anlarda kafa karıştırıcı olabilir ancak meclis bünyesindeki müzakerelerden çıkarılacak söylem unsurlarını analitik bir çerçevede sunmak adına böyle bir tercihte bulunulmuştur. Bunun yerine uygulanabilecek farklı bir yaklaşım mecliste tartışılan konuları odağa alarak her konu içerisinde geçen söylem örneklerini vurgulamak olabilirdi. Ancak mebusların söylemini bütüncül bir perspektiften yakalamayı neredeyse imkânsız kılacak bu yöntem yerine iki tema ve bu temalar bünyesinde tespit edilen alt temalarda gruplandırılan stratejiler çerçevesinde bir analiz tercih edilmiştir. Analiz bölümlerinin alt kısımlarının her birinde 2 veya 3 strateji ele alındığı ve bu stratejiler analitik bir şekilde birbirinden ayrıldığı için daha anlaşılır bir çerçeve çizildiği düşünülmektedir. Analizlerle ilgili bir diğer husus da bazı durumlarda aynı ifadenin veya aynı cümlelerin farklı kısımlarının farklı söylem stratejileri ve teknikleri için kullanılmasıdır. Bu durum bazı alıntılarının tekraren metne alınmasına sebep olmuş ancak okumayı zorlaştıracak düşünülen durumlarda önceki tartışmalara atıf yapılarak bazı alıntılarının tekrar etmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

3. BÖLÜM: MEŞRUTİ SİYASAL DÜZENİN MEŞRUIYETİ

Bu bölümde meşrutî siyasal düzene dair mebusların kullandığı stratejiler ele alınacaktır. Bu stratejiler alt temalar çerçevesinde oluşturulan 3 başlıkta değerlendirilmiştir. İlk başlıkta siyasal düzenin şer'i ve toplumsal kaynaklarının mebuslar tarafından nasıl kurgulandığı ele alınacaktır. İkinci başlıkta mebusların meşrutiyeti olumlayarak nasıl bir meşruiyet çerçevesi içinde sunduklarına odaklanılacaktır. Son başlıkta ise meşrutiyeti hem tarihi unsurlar ile ilişkilendirme hem de güncel uygulamalar çerçevesinde Avrupa ülkeleri ile kurulan örnek alma ilişkisi bağlamında oluşturulan söylem ele alınacaktır.

3.1. Siyasal Düzenin Kaynakları

Bu başlıkta Mebusların meşrutiyetin mahiyetine dair söylemleri siyasal düzenin kaynaklarını nasıl kurguladıkları çerçevesinde analiz edilecektir. Önce siyasal düzeni şeriatla ilişkilendiren stratejiler ele alınacak daha sonra toplumsal kaynaklara dair söylem strateji ve teknikleri incelenecektir. İnceleme boyunca iki kaynağa dair stratejilerin birbiri ile ilişkisi 19. yüzyıl Osmanlı siyasal düşüncesi bağlamında ele alınacaktır. Kanun-ı Esasî tekrar yürürlüğe konarak meşrutî düzenin yeniden tesis edildiği bir gerçek olsa da mebusların meşrutiyetin nasıl anlaşılması gerektiği ve ne gibi özellikler taşıdığı hususunda bazı noktaları vurgulama ihtiyacı hissettikleri görülmektedir. Aynı zamanda meşrutiyete dair ilk tecrübenin kısa süreli olması ve meşrutî düzenin çok kolay bir şekilde ortadan kaldırılması bu kavrama dair anlayışları daha muhkem kılma ve siyasal alanda meşrutiyetin meşruluğunu tartışılmaz bir hale getirme isteği doğurmuştur. Bu nedenle meşrutiyetin dayanakları, neden mevcut şartlar içerisinde en iyi yönetim tarzı olduğu ve meşrutiyet uygulamalarının nasıl belirlenmesi gerektiği gibi hususlar önemli bir gündem oluşturmuştur. Mebusların böyle bir vurguya ihtiyaç duymaları meşrutiyetin mahiyetinin ve pratik sonuçlarının kamusal alanda henüz yeterince bilinmemesi ile açıklanabilir.

Kanun-ı Esasî tadilatı Meclis-i Mebusanın ilk dönemindeki en önemli faaliyeti olmuştur denebilir. Henüz seçimler gerçekleşmeden çeşitli mebus adaylarının ve bazı fırkaların programlarında da yer aldığı ve hatta Kanun-ı Esasî'nin yeniden yürürlüğe konduğuna dair yazılan İrade-i Seniye'de de padişah tarafından ifade edildiği üzere anayasa metninde bir değişiklik yapılması gerektiği konusunda yaygın bir kanaat mevcuttu.¹⁷⁸ Bu kanaat hem hükümdara sürgün yetkisi veren meşhur 113. madde gibi hususlar yüzünden

¹⁷⁸ Yörük II. Meşrutiyet'in ilanı öncesinde böyle bir değişiklik talebinin 113. madde haricinde olmadığı kanaatindedir. Bkz. Ali Adem Yörük, "II. Meşrutiyet Döneminde Hukukçuların Meşrutiyet Algısı" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016), 86.

hem de devleti oluşturan siyasi organların görev ve yetkilerine dair kamuoyunda süregelen tartışmalar çerçevesinde oluşmuştu.¹⁷⁹ Meclis açıldıktan sonra da Kamil Paşa Hükümeti'nin bir tadil taslağı hazırlayarak meclise göndereceği bilgisi mebuslarda mevcuttu.¹⁸⁰ Bununla beraber Kanun-ı Esasî'nin tadil sürecini başlatan önerge meclisin henüz dokuzuncu oturumunda verilmiştir. Mebusların neredeyse göreve gelir gelmez anayasada değişiklik yapma ihtiyacı hissetmesi bu meselenin zihinlerindeki işler listesinde öncelikli bir yeri olduğuna işaret eder. Bu öncelik fikrinde I. Meşrutiyet dönemindeki meclis tecrübesinin akamete uğramasından ötürü bir an önce bazı hususlarda değişiklikler yapmak gerektiği düşüncesinin etkili olduğu da söylenebilir.

Feraci Efendi isimli mebus ve ismi belli olmayan arkadaşları tarafından verilen karar anayasanın tadili hakkındaki ihtiyaçtan bahisle bazı maddeler hakkında değişiklik önerileri sunmaktadır. Bu önerge (ve mecliste içerikleri okunmasa da beraberinde verilen iki ayrı önerge) Kanun-ı Esasî tadili için oluşturulan hususi encümene havale edilerek bir çalışma yapılması istenmiştir. Yaklaşık 3 ay süren encümen çalışmaları sonrasında hazırlanan mazbata ancak 31 Mart olayları sonrasında 3 Mayıs 1909 tarihindeki 65. oturumda ele alınmaya başlanmıştır. Kanun-ı Esasî mazbatasını ve bunun üzerine cereyan eden meclis müzakereleri meşrutiyet meclisindeki en uzun müzakerelerden birisi olmanın yanı sıra mebusların meşrutiyet kavramı ile ne anladıkları ve meşruti düzende siyasal aktörleri nasıl konumlandırmak istediklerine dair önemli bir veri sunmaktadır. Bu veri mazbata metnindeki giriş ve madde tadillerini açıklayan kısımlarda, maddelerde yapılan ifade değişikliklerinde ve konuya dair mecliste sürdürülen müzakerelerde takip edilebilir.

Meşruti siyasal düzenin neden meşru olduğuna dair bulgular özellikle metnin giriş kısmı olan mukaddemesinde tespit edilebilmektedir. Bu noktada mazbata ile meclis tartışmalarının söylem analizi açısından sunduğu farklı veri tipine dair bir açıklama yapmak yerinde olacaktır. Mazbata encümende gerçekleştirilen (ve maalesef kayıtları elimizde olmayan) tartışmalar nihayetinde verilen kararların encümenin bir üyesi tarafından gerekçelendirilerek yazılması ile oluşmuştur. Mazbata muharriri olarak isimlendirilen bu kişi hem encümendeki tartışmaları metne yansıtmak hem de kendi müktesebatı ile bütüncül bir metin oluşturmak zorundadır. Kanunu-ı Esasî mazbatasının yazılması sürecinde bir

¹⁷⁹ Yörük, "II. Meşrutiyet Döneminde Hukukçuların Meşrutiyet Algısı", 92-95.

¹⁸⁰ Elmalılı Hamdi Yazır, "Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası", *Osmanlı Anayasasına Dair* içinde, haz. Asım Cüneyd Köksal (Klasik Yayınları, 2018), 99. Mazbatadan yapılan alıntıların daha rahat takip edilebilmesi adına mazbataya yapılan atıflar Köksal'ın hazırladığı neşre yapılacaktır.

muharrir değişikliği de yaşanmış olup metinle alakalı yorum yaparken bu değişikliği de dikkate almak yerinde olacaktır. Encümen çalışmalarına başlarken mazbata muharriri olarak İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinden olan Hüseyin Cahit belirlenmiştir. Fakat mazbata metni meclise ulaştığında muharririn o dönem İttihat ve Terakki ile birlikte hareket eden ama sonrasında muhalif olacak olan ulema sınıfından Hamdi Efendi olduğu görülür.¹⁸¹ Bu değişikliğin sebebi kesin olarak bilinmese de Hamdi Efendi'nin İslami ilimlere vukufiyetinin metne yansımından da anlaşılacağı üzere tadil gerekçesinde dini argümanlar çerçevesinde bir anlatı inşa edilmesi istenmiş olmalıdır. Aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacak bu husus meşrutiyet öncesinden başlayarak Cumhuriyet dönemine kadar devam eden bir söylem tavrının da yansıması olarak görülebilir. İslami terminolojinin ve dini argümanların siyasi tartışmalarda kullanılması argümanlara toplum nezdinde meşrutiyet kazandırmanın ve kabulünü sağlamanın bir yolu olarak görülmüştür.¹⁸² Bu tavır siyasal düzeni şeriata dayandırma ve İslami kaynaklardan meşrutiyet devşirme stratejilerinin yansıması olarak görülebilir. İslami terminolojinin siyasal söylemdeki baskın karakterine dair bir örnek yukarıda bahsi geçen Feraci Efendi'nin önergesinde Kanun-ı Esasî'nin ilanında gösterilen çabayı “mücahid-i hürriyetin tesadüf eyledikleri mukavemeti mâniaya rağmen tanzim ve tesisine muvaffak” olmaları ile açıklamasında görebiliriz.¹⁸³ Dini motivasyonlarla savaşıan kişi olarak tanımlayabileceğimiz mücahid kavramı meşrutiyetin tesisi için mücadele eden kişiler için kullanılmıştır. Bu ifade hem mücadele eden kişiyi Allah yolunda mücadele eden bir kimse olarak tanımlamaya imkân tanır hem de mücadele edilen kişi/leri olumsuz nitelemeye yardımcı olur. Bu tanımlamayı kullanan kişinin gayri müslim olduğu da dikkate alınırsa böyle bir söylem stratejisinin tercih edilmesinin nedeninin bu stratejinin kamuoyunda ne kadar etkili olduğu ile ilgili kanaat olduğu anlaşılabilir.

Mazbata muharririnin kimliğine odaklanmak bu metni sadece bir şahsa ait olarak görme yanlışlığına sebep olabilir. Her ne kadar muharririn kişisel özelliklerinin metne yansıdığını varsaysak da metin encümeni temsilen yazıldığı için sadece yazan kişinin fikirlerini veya söylem tercihlerini yansıttığı kabul edilemez. Encümenin onaylamayacağı bir metnin meclise mazbata olarak sunulamayacağını takdir etmek gerekir. Dolayısı ile

¹⁸¹ Yörük, “II. Meşrutiyet Döneminde Hukukçuların Meşrutiyet Algısı”, 183.

¹⁸² İslami terminolojinin ve dini argümanların meşrutiyet kavramı etrafındaki tartışmalarda kullanımı için bkz. Kurğan, “The Concept of ‘Meşrutiyet’ in the Context of the Secularization of Legal and Political Knowledge in the Ottoman Empire (1860-1911)”; Hilafet kavramı etrafındaki tartışmalarda kullanımı için bkz. Ardıç, *Islam and the Politics of Secularism*.

¹⁸³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 1* (TBMM Basımevi, 1982), 136.

mazbata metni meclisten bir parça olan Kanun-ı Esasî encümeninin söylemini yansıtan bir metindir. Aynı zamanda bu durum onu meclisin de söyleminin bir parçası kılmaktadır. Zira hem mebuslardan bir kısmı bu metnin üretimine katkı vermiştir hem de metin mecliste okunarak mebusların yorumlarına açık hale getirilmiştir.

Mazbata ile ilgili dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus söylem analizi için sağladığı imkanla ilgilidir. Söylem analizi yaparken incelenen metnin belirli bir kurgu çerçevesinde yazılmış olması içerdiği fikirlerin daha tutarlı ve sistematik bir şekilde yansıtılmasını sağlamaktadır. Meclisteki tartışmaların da mebusların belirli bir hazırlığını içerdiğini varsaymak mümkündür. Çünkü meclis gündemi önceden belli olduğu ve mazbata metni mebusların elinde mevcut olduğu için ilgili oturumda konuşulacak hususlar çerçevesinde mebusların daha önce bir fikri çaba içerisine girerek belirli argümanlar geliştirdikleri söylenebilir. Ancak meclis tartışmalarında her zaman uzun uzadıya ifadeler yer almaması ve diğer mebusların iddiaları çerçevesinde o anda ortaya çıkan ifadelerin bütüncüllük problemi gibi nedenlerle söylem unsurlarını tespit etmek daha zordur. Dolayısı ile mazbata bize belirli açılardan daha sistematik bir veri sunmaktadır. Özellikle meşrutî düzenin temel unsurlarını ve dayanaklarını açıklama konusunda meclis tartışmalarından daha zengin bir içerik sağlamaktadır.

Mazbatanın giriş bölümünde anayasa değişikliğinin felsefî temelleri olarak görülebilecek bir kısım vardır. Bu kısımda siyasi düzen mefhumunun nasıl ortaya çıktığı, hangi kaidelere dayanarak bir siyasal düzen kurulabileceği, siyasal düzendeki aktörlerin kim olduğu ve bu aktörlerin hangi yetkililere sahip olduğu gibi hususlar öne çıkmaktadır. Bu konulardan bahsedilmesinden arzu edilen sonuç ileride bahsedilecek kanun değişikliklerinin genel çerçevesini çizmektir. Bir anlamda mebusların meşrutî siyasal düzlemde aktörlerin konumları ve yetkileri ile ilgili yapacakları düzenlemelerin alt yapısını oluşturmaktır. Dolayısı ile metnin bu kısmı mebusların zihnindeki meşrutîyet kurgusunun temel özelliklerini ve prensiplerini yansıtmaları açısından önemlidir.

Mukaddeme kısmında ilk dikkati çeken husus siyasi düzeni şeriata dayandırma stratejisinin hemen bütün teknikleri ile kullanımıdır. Metin ilk bakıldığında modern dönem öncesi İslam siyaset düşüncesi literatürüne ait gibi bir görüntü çizmektedir.¹⁸⁴ İlk göze

¹⁸⁴ Metni siyaset-i şerî'yye metinleri arasında değerlendiren bir yorum için bkz. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Osmanlı Anayasasına Dair*, haz. Asım Cüneyd Köksal (Klasik Yayınları, 2018), 51.

çarpan husus metnin besmele ile başlamasıdır.¹⁸⁵ İslami kaynaklardan meşruiyet devşirme stratejisi olarak değerlendirebileceğimiz bu husus metnin gayrı müslim azaların da yer aldığı bir encümen tarafından üretilmesi nedeniyle de ilgi çekicidir. Metne besmele ile başlamak ilk bakışta okuyanın zihninde belirli irtibat noktaları ile temas etmesini sağlayacak, metnin İslami bir üslup ve niyetle yazıldığı hissini okuyana aktaracaktır. İlk andan itibaren dini meşruiyet kaynağına yaslanan metin ilerleyen safhalarda bu kaynakla ilişkisini daha da belirgin kılacaktır.

Siyasi düzene dair felsefi temellerin atıldığı bu kısımda insanın fitratı üzerinden bazı özellikleri haiz olduğu ifade edilir. “Cenâb-ı Rabbü’l-âlemîn’in sünnet-i câriye-i ilâhiyesinden olarak, kavânîn-i hilkatin şu‘ubât-ı sâiresinde olduğu gibi nev-i beşerin dahi hasâis-i fitriyeleri icabınca” insanlar toplumsal varlıklar olarak bir arada yaşamaya ihtiyaç duyarlar.¹⁸⁶ Bu ihtiyaç birbirlerine hayatın getirdiği sorunlar çerçevesinde yardımcı olmak ve varlıklarının devamını temin edebilmek içindir. Allah’ın “sünnet-i cariye-i ilahiyesi” ve insanların “hasâis-i fitriyeleri” insanda bulunan topluluk halinde birlikte yaşama isteğinin Yaratıcı tarafından kendisine verilen bir özellik olduğunu vurgular. Siyasal düzenin temel çıkış noktasını oluşturacak olan bu toplumsallık sünnetullah ve fitraten insanın sahip olduğu özelliklerden kaynaklanmaktadır. Siyasal düzenin gerekliliğini şer’i gerekçelerle bağlantılandırma tekniğinin iki argümanını gördüğümüz bu ifadeler Batı siyasal düşünce tarihinde toplum sözleşmecileri olarak geçen düşünürlerin doğal hal ve bu halin gerekliliği olarak toplumsal bir yapı oluşturma nazariyelerine benzemektedir. Aradaki fark mazbata metnindeki ifadenin insanların bu teşebbüsünü Allah’ın koyduğu düzenden kaynaklandığını ifade etmesidir. Bu nokta mazbatadaki sonraki argümanların temelini teşkil etmektedir. Zira eğer Allah böyle bir toplumsallaşma ihtiyacı yarattıysa bu sürecin prensiplerini de onun koyduğu kanunlarda aramak gerekecektir. İnsanda fitraten var olan bu toplumsal düzen oluşturma fikri sadece bir ihtiyaç olarak değil aynı zamanda bir mükellefiyet olarak da tavsif edilir. İnsanların arasında bir düzenleyici kuvvetin (kuvve-i nazıme) varlığı toplumsal yaşamın bir nizama ihtiyaç duyması nedeniyle bir zarurettir. Bu zaruret durumu insanın doğru olan düzeni bulmasına yönelik bir mükellefiyet yüklemektedir. Dolayısı ile siyasal düzen ile bir birey olarak insanın ilişkisi Allah’ın

¹⁸⁵ Bu konuda KE mazbatasının bir istisna olduğu belirtilmiştir. Bkz. Yörük, “II. Meşrutiyet Döneminde Hukukçuların Meşrutiyet Algısı”, 179-180.

¹⁸⁶ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 90.

kendisine insan olmaklığı nedeniyle yüklediği bazı ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçlar çerçevesinde üstlendiği mükellefiyet kapsamında değerlendirilmiştir.

Kanun-ı Esasî'nin halkın hakları ile ilgili olan kısmına dair yapılan değerlendirmede Allah'ın fitraten insana verdiği özellikler argümanının bir örneği görülmektedir.

“Bunlar o haklardır ki insanlara Hâlıkı bahş ve ihsan buyurmuş, fitratıyla mütelâzım kılmıştır. İnsan ile beraber doğar, mâderzâddır; daha doğrusu ilm-i usûl-i fıkhnın ehliyet bahsine nazaran rahm-i mâderde insan ile beraber neşvünemaya başlar.”¹⁸⁷

Buna göre insanların sahip oldukları hakların kaynağı ilahidir. Ancak bu haklar doğaları ile ilişkilendirilmiştir. Yani insanlar daha doğmadan önce bu haklar ortaya çıkmaya başlar. Daha sonra kademe kademe daha çok hak elde edilir. İleride farklı örneklerinin inceleneceği İslami kaynaklardan meşruiyet devşirme stratejisi de usul-i fıkha yapılan atıfta görülmektedir.

Siyasi düzenin şeriatla ilişkisi sadece insana yüklenen sorumluluk kapsamında değil, bu düzenin kanunlarını belirleme noktasında da açık bir şekilde belirlenmiştir. Bir düzenin hangi kanunlara dayanması gerektiği ifade edilirken “birinci noktada kavânin-i hulkiye ve şerâyî-i ‘âliye esasları” yer almaktadır.¹⁸⁸ Hem insanın yaratılış itibarıyla taşıdığı özelliklerin doğurduğu kanunlar hem de vahiy ile peygambere bildirilen prensipler siyasi düzen tesis edilirken dikkate alınması gereken ilk hususlardır. İleride ele alınacağı üzere bu kuralların yanına bir de toplumsallıktan kaynaklanan kanunlar yer almaktadır. Ama toplumsal yaşam tecrübesinden elde edilen bu kanunların dikkate alınması da gene ilahi kanunların insan bilgisine tedricen aşikar olması ile meşruluk kazanır. Bütün alemde tedrici bir tekamül (gelişme) süreci gözlemlenebileceği gibi insan topluluklarının yaşamlarında da daha iyiye doğru bir gelişme süreci vardır. Mazbatada “cem'ıyyât-ı beşeriyede matlub olan tevâzün ve te‘adülün kâvânîn-i hafıyye ve celîlesi tedricen ma'lûmât-ı beşeriye ‘idâdına girebildiği cihetle” ibaresi ile insan toplumlarının kurallarına dair gizli ilahi kanunların yavaş yavaş insanların idrakine yansıdığı ifade edilmektedir.¹⁸⁹ Son dönemlerde bu bilgi türünde ortaya çıkan gelişmeler ilahi kanunların artık insanlar

¹⁸⁷ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 96.

¹⁸⁸ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 90.

¹⁸⁹ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 90.

tarafından daha geniş bir şekilde bilinir olduğunun göstergesidir. Bu ifadeler ile siyasi düzenin toplumsal kaynaklarının da esas kaynağının aslında ilahi kanunlar olduğunun altı çizilmektedir. Bu şekilde ele alındığında aslında siyasete dair insanların sahip olduğu bilgi birikiminin (yahut olumlu görülen bilgi birikiminin) bu insanların dini aidiyetleri dikkate alınmaksızın ilahi bir kaynaktan beslendiği anlaşılmaktadır. Dolayısı ile siyasi düzenin temel prensipleri ve kanunlarına dair bütün kabul edilebilir bilgi birikimi ilahi bir kaynağa isnad edilmiştir. Meşrutiyete dair diğer ülkelerde ve Osmanlı bünyesinde ortaya atılan fikirlerin meşrulaştırılması olarak görebileceğimiz bu ifadeler çerçevesinde pekâlâ Batılı bir düşünürün makul bulunan görüşlerinin İslami bir esasa taalluk ettiği iddia edilebilecektir. Bu durum hem meşrutiyete dair fikir üretenlerin İslami gelenek dışından beslenmesini meşrulaştıracak hem de meclisi oluşturan demografik yapı içerisindeki müslüman olmayan mebusların varlığına bir dayanak olacaktır. Böylesi bir meşruiyet devşirme, son yüzyılı reform çabaları ile geçmiş, reformlar konusunda başı çeken padişahlardan biri “gavur padişah” olarak anılan Osmanlı’da¹⁹⁰ siyasi alanda yapılacak düzenlemelerin halk nezdinde din dışı veya dine mugayir olarak algılanmasını engellemeye yönelik bir çaba olarak da görülebilir.

Siyasal düzenin gerekliliğini şer’i gerekçelerle bağlantılandırma tekniğine dair bir diğer örnek insanların sahip oldukları hakların şeriata dayandırılması hususunda görülmektedir. Buna göre bütün insanlar “fıtraten ‘ale’ttesavî birçok hukuk-ı esâsiyeye mâlik oldukları gibi” hem Allah’ın hukukuna hem de Allah’ın kullarının hukukuna riayet etmekle mükellef kılınmıştır.¹⁹¹ İnsanların eşit bir şekilde aynı haklara sahip olması birbirlerine karşı da sorumluluk yüklenmelerine yol açmıştır, zira bu eşitlik fikri gereği birbirlerine üstün olma durumu söz konusu olamaz. Bu argümanı teyit etmek için mazbatada farklı bir strateji olan İslami kaynaklardan meşruiyet devşirmeyi görmekteyiz. Hadis ve ayetlerin bağlamı dışında kullanımına bir örnek olacak bu durumda “hepiniz çobansınız ve hepiniz sürünüzden mesulsünüz” anlamındaki hadis zikredilmiştir.¹⁹² Bu hadisten yola çıkarak “her şahıs” toplumsal düzenin sağlanması konusunda sorumlu ve görevli olarak kabul edilmiştir. Hadisin varid olduğundaki muhatabının esasında müslümanlar olması, bu metinde kullanımı ile müslüman ve gayri müslim bütün Osmanlı

¹⁹⁰ Yunus İnce, “II. Mahmud Devri Reformlarının Tebaa Tarafından Algılanışı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXII / 2 (2017): 427-457.

¹⁹¹ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 91.

¹⁹² Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 91.

unsurlarını kastetmeye engel olmamıştır. İnsanlar arasındaki hukuki bağ söz konusu olduğunda da bu ayrıma değinilmediği göz önüne alındığında meşrutiyetin erken dönemlerinde siyasal alana katılımı sağlanacak milletin kimden oluşacağı noktasındaki tartışmanın bir parçasının artık bir mesele olarak görülmediği anlaşılmaktadır. Milletin siyasal alana katılımı noktasındaki tartışmalarda buna yetkinliği olup olmadığı, hangi kesiminin siyasal alana dahil edileceği ve gayrı müslimlerin bu grubun içine dahil edilip edilmeyeceği hususları çokça yer almıştır. Bu çerçevede çokça kullanılan ve mazbatada da yer alan şura ayetleri¹⁹³ bağlamında meşverete gayrı müslimlerin dahil edilip edilemeyeceği büyük bir tartışma konusudur.¹⁹⁴ Ancak artık fiiliyatta görev yapan meclisin hatırı sayılır bir oranda gayrı müslim mebus içermesi ve bu hususun mecliste herhangi bir şekilde tartışma konusu olmaması pratikteki durumun ideal olanla örtüştüğüne dair bir kabule işaretler. Diğer yandan farklı kökenlerden gelen mebusların bir araya gelerek hem diğer mebuslarla hem de hükümetle doğrudan muhatap oldukları bir ortamda, bütün Osmanlı vatandaşlarını kapsayacak bir anlayış ortaya koymak, meclis tartışmalarında zaman zaman kendisini hissettiren etnik ve dini kökenli hassasiyetlerin önüne geçme çabası olarak da görülebilir.

Fıkhi kavramların siyasi düzenin kuruluşunu açıklarken aktörlerin kim olduğunu ve konumlarını da belirleyecek şekilde yeniden yorumlanarak kullanıldığı görülmektedir. Biat kavramı siyasi topluluğun kuruluşunun temeli olarak gösterilmektedir. İslam tarihine bakıldığında Hz. Peygamber zamanından beri bu kavramın kullanıldığı görülmektedir. Siyasi bir bağlılığın göstergesi olarak kullanımı ise hulefa-i raşidin dönemine rastlamaktadır.¹⁹⁵ Biat, halife olarak belirlenen kişiye bağlılık bildiriminin yolu olarak bağlılık bildiren ve bağlılık bildirilen arasındaki bir anlaşmaya işaret eder. Mazbata metninde biat siyasal topluluğun kuruluş aşamasında tarafların sorumluluk ve yetkilerini belirleyen bir belge olarak gösterilmiştir. Aynı zamanda biatın taraflarının böyle bir anlaşmaya hangi prensibe dayanarak girdikleri açıklanmıştır. Buna göre zamanın şartlarının gerektirdiği şekilde yönetim işini kendisi veya birilerini görevlendirerek yürüten yönetici (metinde halife olarak geçer) “her iki halde velayetini hey’et-i umûmiyye-i

¹⁹³ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 94.

¹⁹⁴ Cemil Oktay, “‘Hum’ Zamirinin Serencamı”, *“Hum” Zamirinin Serencamı* içinde (Bağlam Yayıncılık, 1991), 39-54; Kara, *İslâmcıların siyasî görüşleri. 1*, 164-71.

¹⁹⁵ Cengiz Kallek, “Biat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 6 (TDV Yayınları, 1992), 120-124.

ümmetten İede'l-bey'a ahz etmiş''tir.¹⁹⁶ Yani yönetici yönetim hakkını ümmetin kendisine biat etmesi sonucu elde etmiştir. Burada dikkat çeken husus yönetme yetkesinin insanların onayına bağlanmasıdır. Yani yönetim erkinin meşruiyetinin kaynağı insanların vereceği onaydır. İnsan topluluğunu tarif için kullanılan kelimenin ümmet olması Osmanlı'nın mevcut durumundaki müslüman olmayan unsurları dışlar gibi görünebilir ama bu tercih kullanılan kavramın fıkhi bir kavram olması ve taşıdığı tarihi tecrübeden olsa gerektir. İnsanların hükümdara verdiği bu onay onun hem insanların/milletin vekili olması hem de “Şâri'-i A'zamin da niyabeti”ni deruhte etmesi sonucuna yol açmıştır.¹⁹⁷ Bu ifade ile hem milletin yönetici nezdinde temsil edildiğine dair bir fikir görülmektedir hem de yöneticinin temsilcilik vasfı Allah'ın da temsilcisi olduğu ifadesi ile kuvvetlendirilmektedir. Bu iki temsil hattı yöneticiyi, “bir taraftan küll-i mecmu'i olan hey'et-i umûmiye-ı ümmetin mahkûmu, diğer taraftan küll-i istiğraki olan efrâd-ı ümmetin hâkimi” yapar.¹⁹⁸ Yöneticinin hem hakimi hem de mahkumu olması durumu bir tenakuz gibi görülebilirse de yapılmak istenen şey milletin yönetim erkinin kaynaklarından birisi haline getirilmesidir. Hükümdarın tamamen milletin vekili olması kabul görebilecek bir fikir değildir. Her ne kadar Hakimiyet-i Milliye fikrinin bu dönemde baskın olduğu ve milletin siyasal bir aktör ve siyasal meşruiyet kaynağı olarak öne sürüldüğü bilinse de milletin kendinden kaynaklanan bir sebeple tek meşruiyet kaynağı olduğu görüşü mevcut değildir. Millet ve yöneticinin içinde bulunduğu siyasal bağlamın üstünde Yaratıcı'yı konumlandırarak aradaki ilişkinin şeriata uygun bir şekilde kurgulanması sağlanmak istenmiştir. Bu aslında yönetenle yönetici arasındaki siyasal bağın hukuki bir zemine oturtulma çabasıdır. Her ne kadar hukuki düzenlemeler alanında modernleşme çabalarının kuvvetli olduğu bir dönem olsa da hala makbul hukuki çerçeve şeriata dayanmaktadır.

Siyasal temsil denkleminde Allah'ı katmak bu ilişkiyi anlamlandırmaya da yardımcı olmaktadır. Yönetilenler için yönetici Allah'ın da temsilcisi olduğu için kendisine itaat edilecek bir merci olmaktadır. Yönetenler için ise takip etmesi gereken kuralların kaynağı belirlendiği için yönetim faaliyetinin hangi sınırlar içerisinde olacağı belli olmaktadır. Böyle bir denklemin önemli bir unsuru da takip ettiğimiz paragrafın biraz ilerisinde ortaya çıkmaktadır. Halkın ve yöneticinin birer “rükn”ünü oluşturduğu toplumsal

¹⁹⁶ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 91.

¹⁹⁷ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 91.

¹⁹⁸ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 91.

yapıda “taraf-ı vâhidin tecâvüz-i haddini seddetmek üzere de arada erbâb-ı hall ü akd ve eshâb-ı şurâ denilen kuvve-i mu'addile” görev yapmaktadır. Biat çerçevesinde oluşan temsiliyet ilişkisinde dengeyi ve bozulmayı önleme görevi halkın içinden seçilecek bir grup insana verilmiştir. Başka bir fıkhi terim olan ehlü'l-hal ve'l-akd halifenin seçimi ile görevli insan grubunu tarif eder.¹⁹⁹ Bu kısımda kavrama istişare ashabı kavramı da eşlik ederek meclisin bu temsil ilişkisindeki fonksiyonuna işaret edilmektedir.

Kanun-ı Esasî'den bahsedilen bir kısımda da anayasanın “bir akd i vekâleti mutazammın demek olan akd-i bey'atin ruhsat, azimet, ihtiyar, ikrah icabınca ıtlak ve takyidi gibi ‘âkıdeyn beyninde te'âtî olunacak şerait-i sahihanın hukuk ve vezâif-i müttekâbileyi ihtiva eden” bir metin olduğu ifade edilmiştir.²⁰⁰ Bu cümlede geçen ruhsat, azimet, ihtiyar ve ikrah kavramları bir akitte tarafların eylemlerinin sınırlarının belirlenmesi konusunda kullanılan fıkhi kavramlardır. Benzer şekilde ehlü'l-hal ve'l-akd erbabının (yani meclisin) düzenli toplantı yapmasını normalde olan bir şey olmasa da zamanımızda en azından “mesalih-i mürsele” icabından görülmesi gerektiği ifade edilmiştir.²⁰¹ Bütün bu fıkhi terminolojinin kullanımı ortaya konan siyasi görüşün muhkem bir şekilde İslami bir dil ile sunulma çabasının ürünüdür. Böyle yoğun bir kullanımda mazbatayı yazan kişinin ulemadan olmasının katkısı muhakkak çoktur. Fakat hukuki bir metni fıkıh alimi bir kimseye yazdırma tercihi de tam olarak böyle bir sonucun arzu edildiği izlenimini uyandırmaktadır.

İslami kaynaklardan meşruiyet devşirme stratejisine bir başka örnek de İslam'ın öngördüğü yönetim biçimi biat akdi çerçevesinde oluşan ve şeriata uyulan bir yönetim tarzı iken tarihsel olarak buna zıt yapıda yönetim biçimlerinin ortaya çıkışının aktarıldığı kısımda görülmektedir. Böyle bir yönetim tarzında biat akdinde kurulan taraflar arasındaki denge gözetilmemiş ve zorla hüküm sürme (tegallüb) baskın gelmiştir. Bunda yönetimin şariat ahkâmına uymaması kadar insanların da “itaat, maruf olan hususlardadır” hadisinde zikredilen prensibe uymamasının etkisi vardır. Osmanlı'da da benzer bir süreç yaşanmakla beraber son yüzyıl içerisinde ehlü'l-hal ve'l-akd erbabı üzerlerine düşen vazifeye binaen yönetimde bazı değişiklikler yapılmasına çabalamıştır. Bu çabalar neticesinde ise bir

¹⁹⁹ Abdülhamîd İsmail el-Ensârî, “Ehlü'l-Hal ve'l-Akd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 10 (TDV Yayınları, 1994), 539-541. Mesalih-i mürsele kavramı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, “Maslahat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28, (TDV Yayınları, 2003), 79-94.

²⁰⁰ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 92.

²⁰¹ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 92.

“hüccet-i müseccele” olarak Kanun-ı Esasî elde edilmiştir.²⁰² Bu kurguda hem hadis kullanımı hem de bir fıkhi terim kullanımı örneği görülmektedir. Anlatıda dikkat çeken bir husus ortaya çıkan kötü yönetimin sadece hükümdarın suçu olarak gösterilmeyip milletin de kendi üzerine düşen vazifesini unutarak “hakimiyet-i milliye”nin kaybolmasına sebep olduğu vurgusudur. Böyle bir kurgu hakimiyet-i milliye’nin sadece çağdaş döneme ait bir şey olarak görülmediği, aksine siyasal topluluğun oluşumunda esas kaide olarak görüldüğünü gösterir. Diğer yandan halkın pasif bir şekilde yöneticiye itaat eden bir konumda olması eleştirilerek, gerekli kurallara uymadığı takdirde yöneticiye itaat etmemesi gerektiği şer’i bir gerekçe ile öne sürülür. Bu eleştiri geriye dönük yapılması kolay bir yorum olsa da halkın yöneticisine karşı ayaklanması meselesi hukukî zemin açısından zihinlerde o kadar da net değildir. Böyle bir karşı çıkışın hiç yaşanmadığı söylenemese de, siyasi elitler dışında halkın kendi başına bir itaatsizlik girişiminde bulunması da diğerlerinin yanında pratik sebeplerden ötürü de kolay bir mesele değildir. Fakat burada önemli olan halk ve yönetici ilişkisinde geriye dönük eleştiri üzerinden itaatsizlik fikrinin şer’i bir zemine oturtulmasıdır. Diğer yandan ehlü’l-hal ve’l-akd erbabının faaliyetlerine yapılan atıf, İslam siyaset düşüncesi için önemli olan bu kavramın nasıl genişletilerek kullanıldığını ortaya koymaktadır. 19. yüzyıl boyunca yönetimde değişiklik yapılmasına yönelik çaba gösteren herkes, kimliği, mesleği, birikimi veya başka bir özelliği dikkate alınmadan bu grubun içerisinde yorumlanmıştır. Bu grubun kimlerden oluşacağı tartışmalı bir husus olsa da, herhangi bir kayıt koymadan, sadece mevcut yönetimlerin karşısında olan kişilerin böyle bir konumla taltif edilmesi, belki yönetimlerin devam etmesi yönünde çaba gösteren kimselerden de ehlü’l-hal ve’l-akd erbabı olarak değerlendirilebilecek kimseler var iken bunların göz ardı edilmesi, bu kavramın bağlamı dışında yorumlanmasına güzel bir örnektir.

Biat kavramı çerçevesinde ele aldığımız alıntıda yer alan bir ifade de yönetime dair genel kaideleri şeriata dayandırma tekniğine bir örnektir. Biat çerçevesinde yöneticinin halktan aldığı vekillik yetkisinin yanında “Şâri’-i A’zâmın da niyabeti makamına kâim olmak” vasfı zikredilmişti. Yöneticinin Allah’a nisbetle isimlendirilmesi siyaset-i şeriye geleneğinde yaygın bir hal olmakla beraber bu durum genelde yöneticinin üstün pozisyonuna işaret etmek için kullanıldığı yorumu yapılmıştır. Bu açıdan bakıldığında da bu metnin de hükümdarın otoritesini vurgulayan bir yaklaşım sergilediği düşünülebilir.

²⁰² Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 92.

Ancak ifadenin geçtiği metin parçası dikkate alındığında ise Allah'ın halifesi olmayı halkın temsilci atama gücü karşısında bir dengeleyici olarak kullanıldığı görülmektedir. Halkın biatle yöneticiyi vekil tayin etmesi tek başına sunulsa idi hükümdarın halkın memuru pozisyonunda bulunacağı bir çerçeve çizilmiş olurdu. Ancak halkın bu meşruiyet sağlayıcı gücü karşısına başka bir meşruiyet kaynağı olarak Allah'ın konması hem hükümdarın halk karşısındaki konumunu sade bir vekalet pozisyonundan çıkarmış ve kendisine halka “hakim” de olabileceği bir otorite sağlamış hem de yönetim faaliyetinin genel çerçevesini çizecek prensiplerin şariat dahilinde olması gerektiği vurgulanmıştır. Yani yöneticinin Allah'la bir vekalet ilişkisinde tasvir edilmesi tamamen halka dayalı bir yönetim anlayışının olmadığını yahut daha farklı bir ifade ile hakimiyet-i milliye mefhumunun da kapsayıcı şer'i çerçeve sınırları içerisinde düşünülmesi gerektiğini vurgulamaktadır. İnsanlar/halk/millet Yaratıcı'nın kendilerine verdiği hususiyetler itibari ile siyasette kurucudur. Ancak kökeni böylesi aşkın bir çerçeveye dayanmayan ve sadece insandan kaynaklanan bir anlayış mevcut değildir.

Şeriatın kapsayıcı çerçeve olarak görülmesi yukarıda da ele aldığımız şekilde bir teknik olarak kullanılmıştır. Yönetime dair genel kaideleri şeriata dayandırma tekniği olarak isimlendirdiğimiz yöntemle hem doğrudan yönetim ilkelerinin “kavânin-i hulkiye ve şerâyi'-i 'âliye esasları”na dayanması gerektiğinin altı çizilmiş hem de aşağıda ele alacağımız yönetimin toplumsal kaynaklarının da şeriatın onayı ile dikkate alınabilir olduğu vurgulanmıştır.²⁰³

“Şu halde, mebânî-i esâsiyesi şeriatın dâire-i beyânında bulunan ulûm-i siyâsiyye-i hâzıradaki vüs'at-i müterakkiyeyi isti'dad ve terbiye-i umûmiyemizle mütenâsiben süze süze telakki bi'l-kabul etmek babında lehü'l-hamd mâni' yok, muktezî ise çoktur”

alıntısında görüleceği üzere siyasete dair bilgilerin temeli şeriattan beslenmektedir.²⁰⁴ Bu bilgilerin çağdaş toplumda üretilen bilgileri kullanmanın önünde bir engel olup olmadığı sorusu muhtemelen çağdaş bilgi birikiminin kaynağının Batı olmasından doğmaktadır. Meclis tartışmalarında Avrupa'daki uygulamalara ve tarihsel tecrübeye sıkça yapılan atıflarda da görüleceği üzere mebusların Avrupa'nın bilgisinden faydalanma noktasında bir çekinceleri yoktur. Bu rahatlık şeriatın İslam dünyası dışında üretilen bilgiyi de kabul edilebilir görmesi ile ilgilidir. “İzhâr-ı hak ve icrâ-yı ma'delete

²⁰³ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 90.

²⁰⁴ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 93.

vesile olan her kâidenin adi ü müsâvât esasına müstenid olan ahkâm-ı şer'iyeye dâhil olacağı” kabulü ile İslam’ın temel ilkeleri ile bağdaşan prensip ve kurallar pek ala ahkam-ı şeriyenin bir parçası kabul edilebilecektir.²⁰⁵ Bu söylem ile İslam dünyası dışında (özellikle de Avrupa’da) ortaya konan siyasi tecrübe ve bilgi birikiminden faydalanmanın önü açılmıştır. Bu imkân meşrutiyet düzeninin pratiğe dökülebilmesi için önem arz etmektedir. Zira her ne kadar hakimiyet-i milliye kaidesinin İslami esaslara dayanan ve önceki dönemlerdeki devletlerin de temeli olması gereken bir prensip olduğu vurgulansa da, uygulama noktasında meşruti bir düzenin nasıl işleyeceğine dair mebusların kendi tarihsel tecrübelerinden elde edebilecekleri pratik bilgi miktarı hayli azdır. Halihazırda birçok ülkede meclis kurumunun varlığı ve farklılıklara rağmen meşruti/demokratik yönetim tarzlarının uygulamalarının görülmesi bu bilgi ve tecrübeye başvurmayı pratik bir zorunluluk kılmıştır. Bu şekilde bu zorunluluğun şer’i bir meşruiyete kavuşturulduğu görülmektedir.

Siyasal topluluğun nasıl kurulacağına dair makul ve kabul edilebilir çerçevenin şer’i kaynaklar çerçevesinde çizilmesine ek olarak özellikle meşrutiyetin şer’an uygun olduğunun vurgulanmasına da dikkat edilmiştir. Şeriat nazarında herkesin eşit bir şekilde sahip olduğu birçok hak ve bu haklar üzerine kendisine yüklenen siyasi sorumluluğun pratikte bütün insanların katılımı ile uygulanmasının yani yönetimin genel bir katılımı ile gerçekleşmesinin imkansızlığına binaen belirli bir yöneticinin tespit edilmesi gerektiği yukarıda zikredilmişti. Şer’an zorunlu görülen yönetim insanların sahip olduğu haklardan dolayı ancak “hâkimiyet-i ümmet esasına müstenid olarak hey’et-i ictimâiyeden mütenezzi” bir kuvve-i nâfizeye tefviz ve tevdi” edilebilecektir.²⁰⁶ Meşrutiyetin temel ilkesi olarak sunulan milletin egemenliği prensibi yönetim olgusunun oluşmasında şeriatın öngördüğü prensip olarak sunulmaktadır. Meşrutiyetin başka bir hususiyeti olarak görülebilecek kuvvetler ayrılığı olgusu üzerinden de meşru yönetim biçimi olduğunun altı çizilmiştir. Bir yönetimde bulunması gereken üç kuvvetin adalet ve saadetin ölçüsü olacak kanunların belirlenmesi, bu kanunların uygulanması ve yargılama vazifeleri ile görevli olduğu belirtilmiştir. Bu kuvvetler eski dönemlerde tek elde toplanabiliyorken siyasi toplulukların medeniyetin ilerlemesi sonucu gelişmesi ile artık bir yönetim yapısı içerisinde ayrı unsurlar olarak varlıklarını devam ettirirler. “İşte meşrûtiyet-i hükümet, hidemât-ı selâse-i devletin

²⁰⁵ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 93.

²⁰⁶ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 91.

kuvâ-yı mahsûsasına tevezzü' ve inkısamı esasına müstenid olan bir şekl i meşrû"'dur.²⁰⁷ Daha önceki örneklerde hakimiyet-i milliye prensibinin İslami gerekçelerle yönetimin oluşturulmasının temeli kabul edildiği görülmüştü. İncelediğimiz kısımda ise hakimiyet-i milliye anlayışına yaslanabilecek yönetim biçimlerinden biri olan meşrutiyetin barındırdığı bir özellik sebebiyle meşru kabul edildiği görülmektedir. Bu özellik hakimiyet-i milliye ile alakalıdır, zira burada açıkça ifade edilmese de metnin başka kısımlarında kanun yapma hakkının aslen milletin olduğu ve bu hakkı da temsil mekanizması ile kullandığı vurgulanmaktadır. Dolayısı ile meşrutiyet yönetimi de hakimiyet-i milliye olgusuna dayandığı ölçüde meşru kabul edilebilir. Burada dikkat çeken husus kuvvetler ayrılığına hızlı bir geçiş yapılmasıdır. Metinde önceki kısımlardan böyle bir çıkarım yapılabileceği iddia edilerek bu ayrım sunulmaktadır ancak bu ayrıma işaret edebilecek şeyler yönetimin birisine tevdi edilmesinin pratik bir olgu olması ve ehlü'l-hal ve'l-akd erbabının varlığıdır. Bu bilgiler yasama ve yürütme kuvveti ile eşleştirilebilecek ögeler içermektedir ama hem bunların yanında üçüncü bir unsur olarak yargının varlığı hem de bu kuvvetlerin birbirinin karşısında konumlandırılması tam gerekçelendirilmeden sunulmuştur. Sonuçta meşrutiyet metnin başından beri sunulan şer'i gerekçelerin bütününe dayandırılarak meşru yönetim biçimi olarak belirlenmiştir.

Siyasi düzeni şeriata dayandırma stratejisi altında inceleyeceğimiz son teknik meşrutiyetin uygulanabilmesini dini perspektiften açıklama tekniğidir. Bu tekniğin kullanımında iki argümanın yer aldığını görmekteyiz. Bunlar Allah'ın ve peygamberin meşrutiyet düzeninin sağlanabilmesinde yardım edici oldukları argümanlarıdır. Bu tekniğe hem Kanun-ı Esasî mazbatasından hem de nutk-ı hümayunlara verilen cevaplardan örnek gösterilebilir.²⁰⁸ Mazbatada hakimiyet-i milliye esasına dayanan yönetim biçiminden yüz çevirerek saltanat ve tegallübün hâkim olduğu bir zaman dilimi ve sonrasındaki uğraşlar sonucunda tekrar hakimiyet-i milliyenin tesisinden bahsedilmişti. Kanun-ı Esasî'nin ilanından kısa bir süre sonra askıya alınması ve II. Abdülhamid döneminde yaklaşık 30 yıl boyunca fiilen uygulamaya konmaması sıkıntılarını aşmak ancak "bir iş daraldığında genişletilir" hükm-i şer'isi tecellî ederek millette hürriyet, adalet, müsavat ve meşrutiyet diye feveran eden nidâ-yı mezâlim-sûza şariat-ı İslamiye hakk-ı cevabını" vermesi ile

²⁰⁷ Yazır, "Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası", 91.

²⁰⁸ Nutk-ı hümayunlara meclisin cevap olarak hazırladığı metinlere "ariza-i cevabiye" denmektedir.

mümkün olabilmıştır.²⁰⁹ Benzer şekilde Sultan Reşad'ın cülusu sonrası mecliste yaptığı konuşmaya cevaben hazırlanan metinde 31 Mart Vakası sonrasında tekrar meşrutî düzenin sağlanması Osmanlının istibdattan ötürü bir çöküş halinde ve “birkaç kişinin âmâl ve ağızına kurban olmasına ramak kalmış iken, millet-i Osmaniye'nin yeniden hayat bularak nâil-i saadet olmasına irade-i Subhaniyye taalluk” eden bir olgu olarak gösterilmiştir.²¹⁰ Meclisin ikinci toplantı yılı başındaki Sultan Reşad'ın nutk-ı hümayununa verilen cevapta ise Osmanlının siyasi tekamülünün III. Selim ile başladığı vurgulanmış ve padişahın bu yöndeki çabalarının sonucu olarak “Devlet-i Osmaniye'nin Meşrutiyet-i sahihaya teveccüh eden tekâmül-ü siyasîsi tam bu zamanda bed ederek avn-ü inayet-i Bârî ve imdâd-ı ruhaniyet-i Resullulâhî” sayesinde gerçekleşebilmiştir.²¹¹ Padişahın nutuklarına verilen cevapların kapanış kısımlarında da Allah'ın yardımına başvurulması sıklıkla görülen bir olgudur. Ele alınan bu örnekler meşrutiyetin fiiliyata dökülmesi hususunda Allah'ın ve Peygamber'in yardımına hususi bir vurgu yapılarak, ortaya konan yönetim sisteminin meşruiyetini sağlamlaştırmaya çalışıldığını göstermektedir. Hem şeriatı uyan hem de ilahi yardım sayesinde gerçekleşen bir yönetim şekli hakkında akıllarda soru işareti kalmamalıdır.

Bu kısımda ele aldığımız söylem stratejisi ve teknikleri meşrutiyet rejiminin kamuoyun nezdinde meşruluğunun sağlanması noktasında şeriat ve onunla ilgili hususların önemli bir kaynak vazifesi gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu stratejiler sadece sistemin meşruluğunu sağlamak amacıyla değil incelenen dönemde yapılan anayasal değişikliklerin genel gerekçesini de oluşturacak şekilde kullanılmıştır. Yani sultan, hükümet ve meclisin siyasal düzlemdeki görev ve yetkilerine dair yapılacak değişikliklerin hepsinin şeriatın uygun gördüğü genel çerçeve takip edilerek yapıldığı bu stratejiler ile sağlanmaya çalışılmıştır. Bir sonraki kısımda siyasal düzenin toplumsal kaynaklarını vurgulama stratejisi ile yapılan değişikliklere gerekçe olarak sunulan farklı argümanlar ele alınacaktır.

Toplumsal kaynaklara vurgu yapma stratejisi önceki stratejiler ile beraber değerlendirildiğinde Osmanlı son dönemi siyaset düşüncesinin temel yaklaşımına dair bir fikir verebilir. 19. yüzyıl özelinde Osmanlı düşünürleri siyasi sistemdeki problemlere ve devletin içinde bulunduğu farklı krizlere nasıl çözüm bulunabileceği konusunda düşünürken karşılarında siyasi alanda farklı fikirlerin cereyan ettiği ve geçmişe nazaran

²⁰⁹ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 93.

²¹⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:5* (TBMM Basımevi, t.y.), 488.

²¹¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:1* (TBMM Basımevi, 1985), 71.

siyasi ve askeri anlamda baskın bir üstünlük kuran bir Avrupa buldular. Avrupa'nın geçirdiği bu düşünce devrimi Aydınlanma ile başlayıp Fransız Devrimi ile siyasal alanda pratiğe dökülen farklı fikirler içermekteydi. Maddi anlamda ise Sanayi Devrimi'nin ekonomik getirisi askeri alandaki gelişmelerle bir arada bir üstünlük sağlamıştı. Neticede Osmanlı'nın da bir parçası olarak görüldüğü mutlakiyetçi rejim tipinden farklı rejim tipleri cari olmuştu. Dolayısı ile Osmanlı düşünürleri için bu rejim tiplerine dair edindikleri bilgiler kendi devletlerinin problemlerine çözüm arayışlarında başvurdukları bir kaynak haline gelmiştir. Bununla beraber hem siyaset alanına dair İslam dünyasına ait geleneğin varlığı hem de Müslüman olmayan bir topluluğun uygulamalarını taklit meselesinin İslami perspektiften nasıl meşrulaştırılacağı sorusu bu iki bilgi kaynağını birlikte kullanma noktasında ikircikli bir tavrın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Önceki kısımda bazı örneklerini gördüğümüz şekilde II. Meşrutiyet döneminde mebusların zihninde artık bu ikiliğin bir mesele olmadığı söylenebilir. Buna binaen siyasal düzenin kurulmasında uyulması gereken kurallar olarak vurgulanan şariat kanunları yanında farklı bir kaynağa bu kısımda ele alacağımız strateji ile işaret edilmiştir. İleride incelenecek stratejilerden biri olan meşrutiyet uygulamalarını tarihselleştirmek stratejisini de yönetim sistemine dair kaynak belirleme problemiyle birlikte düşünmek yerinde olacaktır.

Toplumsal kaynaklara dayandırma stratejisi başlığında ele alacağımız ilk teknik zamanın gereklerini önceleme tekniğidir. İnsanların bir toplumsal hayata ihtiyaç duyduğu ve bu toplumsal hayatın idaresi için bir düzenleyici kuvvetin varlığı Allah'ın yarattığı düzene bağlanmıştı. Bu toplumsal hayatı düzenleyici kuvvetin vasfı açıklanırken “isti‘dâd-ı muhit ve zamana göre suver-i muhtelifeyi hâiz bulunan bir kuvve-i nâzîmenin vücudu” ifadesi ile zamana göre bu vasıfların değişebileceği vurgusu yapılmıştır.²¹² Yönetim biçiminin zamana göre değişebileceğini kabul etmek ilanı olmasa da uygulamaya konması yeni olan meşrutiyet sisteminin meşruluğunu sağlamak için elzem bir argümandır. Zira halihazırda var olan rejimin değişikliği artık zamanın ve milletin ihtiyacını karşılamadığı fikri ile meşrulaştırılabilir. Bu aynı zamanda meşrutiyet sistemi içerisinde iken de ihtiyaç duyulan değişikliklerin meşru bir çerçevede gerçekleştirilebilmesine imkân sağlayacaktır. Bu ifadenin geçtiği metnin de böyle bir değişikliğin gerekçesi olması bu çerçeveden anlaşılabilir. Aynı perspektifte bir ifade olan “a‘sâr-ı ahîreye doğru bu babda vukû’ bulan tecelliyat-ı ilmiye vasi’ bir mikyasta bulunmuştur” argümanı da yapılacak değişikliklerin

²¹² Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 90.

haklı bir gerekçesi olduğuna işaret etmektedir.²¹³ Kanun-ı Esasî'nin ilanından beri geçen sürede siyasi alandaki bilgi ve tecrübe birikimi de değişmiştir. Bu birikimden yararlanarak bir anayasa değişikliği yapılmasında bir beis görülmemelidir. Meclis-i Mebusan'ın ilk döneminde anayasa değişikliğinin yanında birçok kanun yapım ve tadil sürecine girmesini bu perspektiften yorumlayabiliriz. Kanunlara dair bu çabada, yeni rejimin gerekleri ile bağdaşmayan kanunların değiştirilmesi veya yeni ortaya çıkan ihtiyaçlara yönelik kanunlar ihdas edilmesi fikri gözükmemektedir. İnsanların kamusal alanda toplanması sık rastlanan bir olgu haline gelince bu durumun düzenlenmesine dair bir yasal çerçeve oluşturulması ihtiyacı doğurmuştur. Benzer şekilde siyasi fırkaların kurulmaya başlanması cemiyetlerin hangi esaslara dikkat etmesi gerektiğine dair bir kanun yapımına yol açmıştır. Bu kanunlaştırma çalışmalarının genel meşruiyet çerçevesi toplumsal kaynaklardan edinilecek bilgilerin kıymetine dayanmaktadır. Bu yaklaşım aynı zamanda Meclis-i Mebusan'ın üreteceği bilgiyi de siyaset için meşru bir kaynak haline getirmenin bir yoludur.

Kanunların zamana göre değişebilmesi ile paralel bir teknik kanunların insanların ihtiyacına göre değişebileceğinin vurgulanmasıdır.

“[Ş]uûnât-ı idareden ezmân ve emkine ve ahvâl ve eşhâsın ihtilâfiyla tehallûf ve tegayyür edegelmekte olan ahkâm-ı ictihâdiyye-i fer'iyede ulemâ ve fukahâ ve kâr-âşinâyânın ârâ-yı sâibesine müracaat”²¹⁴

edilmesi sadece zamana ve mekâna göre değişen ahkama değil hallerin ve kişilerin ihtilafı ile de farklılaşan kurallara işaret etmektedir. Şahıslardaki değişim zaman ve mekana bağlı olarak düşünülebilir. Ama burada özellikle vurgulanan ictihad meselesi ile kişilerin faillğine vurgu yapılmıştır. Meclis ilgilendiği idari işleri ictihadi meseleler olarak ele alıp yeni bir karar almasını meşrulaştırmaktadır. Hallerin değişmesi de insanların değişen şartlar altında gereksinimlerinin de benzer bir şekilde dönüşebildiğine işaret eder. Aynı zamanda hükümetlerin sahip olacakları kanunlar “hâlen ve istikbâlen levâzım-ı hayatiye ve makâsıd-ı beşeriye bihakkın ihtivâ etme”lidir.²¹⁵ Hayatın gerektirdikleri ve insanların arzuları müphem kriterler gibi görünmekle beraber kanun değişikliklerinde sunulacak önerileri meşrulaştırmak için işlevsel bir çerçeve sunarlar. Bu kavramların sunduğu müphem alan

²¹³ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 90.

²¹⁴ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 91.

²¹⁵ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 90.

mebusların kendi fikirlerini rahatlıkla serdederek siyaset ve idare alanına etki etme imkânı tanır.

Zamanın ve mekanın değişimi ile kanunlarda gerçekleşecek değişimin İslami açıdan nasıl değerlendirileceği ve siyasal düzenin kaynaklarının şer'i bir zemine dayanması ile nasıl birlikte düşünülebileceği sorusunun cevabı da açıktır.

“Şu tevazünü muhafaza eden sâlifü'l-arz esasların ihtilaf-ı ezmine ile mesâlih-i siyasetin nev'ine göre fûru'unun tevsi' ve tahkimi hususundaki tevsi'a-i şer' iye her türlü müsâ'adat-ı şer' iyenin fevkindedir.”²¹⁶

Böylece zeminin (mekan, zaman, ihtiyaç ve insanlar olarak geniş bir çerçevede anlaşılabilir) değişimi ile siyasi maslahatların (bu kavram da ucu son derece açık bir çerçeve çizmektedir) gerektirdiği şekilde kanunların (fûru'un) değiştirilmesi konusundaki şer'i izin her türlü şer'i ruhsatın üzerinde olarak gösterilmiştir. Toplumsal kaynakları şeriatla ilişkilendirme tekniğinin kullanımını gördüğümüz bu ruhsat toplumsal bilgi kaynaklarını şer'i şemsiye altına alarak şeriatı kapsayıcı bir hale sokma çabası olarak görülebilir. Ancak ruhsatın sınırlarının belirsizliği böyle bir kapsayıcılığın mümkün olup olmadığını, toplumsal kaynağın artık ruhsat sınırını da aşarak şeriatın şemsiyesinden tamamen çıkma ihtimalini düşündürmektedir. Takip eden cümle böyle bir düşünceyi tekit eder. “Bir de bir zamanda câiz olan bir şeyin diğer zamanda vâcib veya gayr-i câiz olabildiği malumdur.”²¹⁷ Her ne kadar metinde ruhsatın sınırları “muvâfık-ı hikmet ve maslahat olan usûl ve kavâ'idi hudûd-ı şer' iye dairesinde herhangi bir menba'dan iktibas etmek ve hikmeti nerede bulursak almak lâzım olduğu” düsturu ile çizilmeye çalışılsa da Osmanlı-Türk siyasal modernleşmesi için kaynak tartışmasında önceki dönemlerin karşılaştığı problem çözülememiş gibi gözükmektedir.²¹⁸ Meşrutiyetin 1876'daki ilanından önceki tartışmalarda da, siyasi söylemlerin nasıl meşrulaştırılacağı ve siyasi eylemlerin hangi kaynağa dayandırılacağı, benzer şekilde İslam ve Batı ekseninde iki ana kaynağa dayandırılarak bir söylem inşa ediliyordu.²¹⁹ Batı'nın siyasi kurumlarını alma veya taklit etme fikri ortaya çıktıktan sonra bu durumun kamusal alanda nasıl meşrulaştırılacağı hususu önemli hale geldi. İslami referanslar genelde başvurulmuş yol olmakla beraber

²¹⁶ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 92.

²¹⁷ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 92.

²¹⁸ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 93.

²¹⁹ Kurğan, “The Concept of ‘Meşrutiyet’ in the Context of the Secularization of Legal and Political Knowledge in the Ottoman Empire (1860-1911)”, 115-153.

böylesi bir meşrulaştırmanın sınırının neresi olduğu belirsizdir. Dolayısı ile İslam ile meşrulaştırma sürecinde meşrulaştırılan olgunun İslam sınırları içerisinde kalıp kalmadığı bir problem olarak ortaya çıkmaktadır.

Şer'i ve toplumsal kaynakların birleştirilmesi meselesi yönetim biçimlerinin ikili bir tasnifle incelendiği kısımda da görülmektedir. Yönetimler akli ve şer'i olarak ikiye ayrılarak ilkinin yönetim ilkelerinin sadece akla dayandığı belirtilmiştir. İkincisinin ise ya sadece şer'i kurallara ya da hem şer'i hem de akli kurallara uyan yönetim biçimi olduğu ifade edilmiştir. Osmanlı şer'i hükümetler kapsamına girmekle beraber hem şer'i hem de akli kuralları mezceden türe mensuptur.²²⁰ Bu şekilde şariat ve aklın (bizim toplumsal kaynaklar olarak isimlendirdiğimiz) kurallarını bir yönetim sistemi içinde birleştirme faaliyetinin aslında Osmanlı için yeni bir şey olmadığı vurgulanmıştır. Böylece meşrutiyet dönemindeki değişimler nev zuhur bir olgu olarak değil devletin baştan beri takip ettiği tarzın bir devamı olarak gösterilir.

Toplumsal kaynaklara dayandırma stratejisinin son tekniği siyasi düzenin gerekliliğini kazanımları ile meşrulaştırma tekniğidir. Bu teknik ile genel olarak yönetim olgusunun özelde ise meşrutiyetin hangi kazanımlar çerçevesinde gerekli görülebileceği ifade edilmiştir. “[B]ekâ-yı mukadderi temin eylemek ve gâye-i kemâl-i saadete vasıl olmak”, “muhafaza-i adl ü intizam” ve “muhafaza-i şariat, himâye-i ma'delet, hıfz-ı hudud, müdâfa-i hüsûm, izâle-i şerr ü feshad” yönetimin temel gayelerinden olmalıdır.²²¹ Ancak bu gayelere ulaşmayı arzu eden bir yönetim meşru olarak addedilebilir. Meşrutiyet yönetimi de bütün bu gayeleri hedef aldığı ölçüde meşru olarak değerlendirilebilir. Halkın istibdat dönemi sonrasındaki talepleri ifade edilirken “hürriyet, adalet, müsavat ve meşrutiyet diye fevran” ettiğinin belirtilmesi meşrutiyet ile bu amaçlara ulaşılmasının mümkün görüldüğünü gösterir.²²² Bu hedefler ile hem yeni rejime bir hedef belirlenmiş hem de eski rejimin bu faydaları sağlama konusunda eksik kaldığı ima edilmiştir. Eski rejimin halk nezdindeki (yahut muhaliflerin nezdindeki) olumsuz imajından faydalanarak yeni rejime henüz ispat edilmemiş olumlu hususiyetler tanımlanmıştır.

²²⁰ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 91.

²²¹ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 91.

²²² Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 93.

Siyasal düzenin kaynaklarını sınırlamaya yönelik kullanılan siyasal düzeni şeriatla dayandırma, İslami kaynaklardan meşruiyet devşirme ve toplumsal kaynaklara dayandırma stratejileri, meşrutiyetin yeniden ilanı ile meclise gelen ve kanun yapımı, hükümetin denetimi ve insanların problemlerinin çözümü gibi hususlarda kendilerini görevli gören mebusların eylemlerinin meşruiyet kaynaklarına dair zihinlerindeki soru işaretlerini yansıtır. Bu soru işaretleri sadece onlara has değil neredeyse bir yüzyıldır Osmanlı düşünce dünyasını işgal eden büyük bir sorunun uzantılarıdır. Kullanılan stratejiler ve teknikler bu soruya öncekilerden daha tatmin edici bir cevabın tam olarak verilmediğini göstermektedir. Ancak mebusların ortaya koyduğu söylem, dışarıdan (Batıdan) gelen bilgi ile kendi öz kaynaklarından (İslam ve Osmanlı tecrübesi) tevarüs eden birikim arasında çatışmacı bir yorumun değil intibaka dayalı bir yaklaşımın esas alındığını gösterir. Geçmiş tamamiyle reddederek gerçekleştirilecek bir dönüşüm değil geçmiş ile irtibatını koruyan bir değişim arzulanmaktadır. Ancak geçmişle irtibat hususunda neyin değişip neyin değişmeyeceği cevaplanmamış bir sorudur. Bir yandan İslam, geniş çerçevede sürekli referans verilen bir kaynak iken, diğer yandan modern siyasi kavram ve olguların İslami perspektiften yorumlanması meselenin zihinlerde netleşmediğini göstermektedir. Bir sonraki kısımda meşrutiyete dair olumlu özelliklerin öne çıkarıldığı stratejiler ele alınacaktır.

3.2. Meşrutiyeti Olumlayarak Meşrulaştırmak

Meşrutiyetin yeniden ilan edildiği ve meclisin tekrar faaliyete geçtiği bir ortamda mebusların meşrutiyet olgusunu savunmaya yönelik bir ihtiyaç duyacakları varsayılmaz. Fakat meşrutiyetin ne kadar sağlam dayanaklara yaslandığının belli olmadığı bir ortamda yeni siyasal düzenin ortasında bulunan mebusların bu düzeni olumlu nitelikleri üzerinden hem kendilerine hem de siyasal alandaki muhataplarına anlattıkları görülmektedir. Meşrutiyeti olumlayarak meşrulaştırmak başlığı etrafında topladığımız söylem stratejileri ile yeni siyasal düzenin hangi gerekçelere dayandırılarak savunulduğu ele alınacaktır. Bu kısımda inceleyeceğimiz stratejiler meşrutiyeti olumlama, ilerleme ile ilişkilendirme ve varoluşsal düzleme aktarma stratejileridir Söylem teknikleri ilgili stratejilerin altında ele alınacaktır.

Meşrutiyeti olumlama stratejisi altında üç farklı teknik kullanımı görülmektedir. Bunlardan ilki meşrutiyeti istibdat ile mukayese etmedir. Kanun-ı Esasî tadil mazbatasının henüz başlarında hükümetler iki kısma ayrılarak tasnif edilir. Tarihe bakıldığında hükümetlerin bir kısmının “ahkâm ve muamelâtında keyfemettefak hareket” ettiği görülürken diğer kısmın ise “mektub veya gayri mektub bir kânun-ı mahsus takip” ettiği

tespit edilmiştir.²²³ Hükümet etmenin temel amacı adalet ve düzeni korumak olduğuna binaen ilk gruptaki hükümetlerin bu konuda olumlu bir sonuca ulaşamadığı ve ancak “netâic-i nefsâniye, hatta belki harekâtı hayvâniyeden” başka bir fayda elde edemedikleri belirtilir. İbtidai bir yönetim biçimi olan bu hükümet tipi ancak mezalim doğurabilir. İşte tam da bu nedenle tarih boyunca bilinen devletler belirli bir “kavânîn ve usûl” takip etmişlerdir. Böylece kanuna dayalı bir yönetim tarzı insanın ilkel halden kurtulup medeni bir hale geçmesinin bir göstergesi veya yolu olarak gösterilmiştir. Kanunların içeriğini gözetmeksizin insanların belirli bir düzen ve prensipler silsilesi altında toplumsal bir yapı kurgulaması “nasıl rast gelirse” öyle bir düzen kurmalarından evladır.

Kanunların gerekliliği tespit edildikten sonra bunlar arasında da bir tasnif yapılması gerekmektedir. Bu tasnifin bir tarafı önceki kısımda ele alınan kaynaklar ile ilgilidir. Bir kanunun doğru ve uygun kabul edilebilmesi için hangi kaynaklardan alınabileceği konusunda bir sınır vardır. Bu sınır vurgulanmakla beraber genişletilmeye de çalışılmıştır. Nihayetinde belirlenen kriter de bu tekniğin ikinci argümanı olarak ele aldığımız insanların faydasına uygun olup olmadığıdır. Zira “[b]ir hükümetin mutlaka mâlik-i kavânin bulunması te'min-i maksad-ı ictimâiyi kâfil olamayıp kavânin-i mezkurenin hâlen ve istikbâlen levâzım-ı hayâtiye ve makâsıd-ı beşeriyeyi bihakkın ihtivâ etmesi ve tatbikatında da” bu amaçtan şaşılmaması gereklidir.²²⁴ Dolayısı ile kanunların hangileri olacağı tespit edilirken bu kanunların toplumun ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamadığı ve bu topluluğun amaçlarına uygun olup olmadığı dikkate alınmalıdır. Bu iki kriter kanunların kaynaklarıyla beraber düşünüldüğünde ise ortaya çıkan sonuca göre “[b]izi her vakit zaptedecek, intizama koyacak, saadetimizi, selametimizi temin eyleyecek, Kanun-ı Esasîdir”.²²⁵ Kanun hem düzenin korunmasını sağlayan üst norm olarak görülmektedir hem de muğlak hedefler (insanların faydalarına olan hedefleri) temin edecek merci olarak işaret edilmektedir. Öyle ki meşrutiyetle kavuşulan olumlu sonuçlardan en çok öne çıkanlardan biri olan hürriyetin bile kanun ile sınırlandırılması gereklidir. Kanun-ı Esasî’de matbuatla alakalı maddeye baskıdan önce kontrol olmayacağına dair bir fıkranın eklenmesi tartışılırken Biga mebusu Arif İsmet Bey bunun gerekliliğini hürriyetlerin de kanunla sınırlandırılması gerektiği fikri ile savunmuştur. Ona göre “[h]er şey bir kanun ile

²²³ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 90.

²²⁴ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 90.

²²⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 1*, 120 Rıza Nur Bey (Sinop).

takyit olunur. Serbestî-i kâmile yoktur. Hürriyet-i tâmmeye ebediyen hiçbir kimse nail olmamıştır. Hürriyet, kavânî-i lâzime ile tayin edilir.”²²⁶

Meşrutiyetin ilanı bir anayasanın yürürlüğe girmesi ve devletin bütün işlerinin bu üst hukuk metnine göre yürütülmesi fikri ile eş anlamlı görüldüğü için kanuniliğe böyle bir vurgunun yapılması normal görülmelidir. Meşrutiyetin getireceği idarenin denetim altına alınabilmesi ve devlet uygulamalarının belirli bir usul takip edilerek standart bir şekilde yapılması gibi faydalar yasal çerçevenin takip edilmesi ile ilişkilidir. Kanunun önemi II. Meşrutiyet’in ilk nutk-ı hümayununa meclisin verdiği cevapta da “[z]aten emri hükümette tarık-i müşavere ve meşrutiyet aslolup” ifadeleri ile vurgulanmıştır. Meşrutiyetin zihinlerdeki imajını sağlamlaştırmak ve meclisin kanun yapım eylemlerini de açıklamak için kanunların ve özellikle doğru kanunların önemini vurgulamak işlevsel bir araç olmuştur.

Meşrutiyetin olumlu yanlarını vurgulamanın bir başka yolu kazanımlarını öne çıkarma tekniğidir. Bu teknikle ele alacağımız ifadelerde görüleceği üzere meşrutiyet genelde bir veya iki olumlu sonuçla kuvvetli bir bağ içerisinde gösterilir. Bu bağ meşrutiyetin temeli, ruhu veya amacı olarak belirtilebilir. Bu tekniğin kullanımı özellikle nutk-ı hümayunlara verilen cevaplarda tespit edilmiştir. Böyle bir yoğunluğun olması nutk-ı hümayunların kamusal alanda da yakından takip edilmesi ve meclisin verdiği cevapların da kamuoyunda normal müzakerelerden daha çok gündem olması ile ilişkilendirilebilir.

İkinci toplantı yılının başında Sultan Reşad’ın nutkuna verilen cevapta meşrutiyetin “üssü’l-esası olan müsavaat-ı sahihe ve adile”ye vurgu yapılmıştır.²²⁷ Aynı konuşmada meşrutiyet “selâmet-i hükümet ve saadet-i mülk ve milleti kâfil bir büyük hüccet”, “ittihad-ı Osmaniye tecelli ettiren” yönetim biçimi ve “vatanın daire-i emniyet ve selâmette terakkiyat-ı atiyesini temin edecek bir” güvence olarak tarif edilmiştir.²²⁸ II. Abdülhamid’in nutkuna verilen cevapta ise “devlet ve memleket için halen ve istikbalen tevellüt edecek saadet-i azime”nin kaynağı olan bir “şehrâh-terakki ve saadet” olarak gösterilmiştir. Hatta meşrutiyet öncesinden bir örnek olarak Gülhane Hatt-ı Hümayun’un da “hukuk-ı şahsiyenin teminine ve sunuf ve anasır-ı muhtelif beyinde müsavatin” sağlanmasına yönelik maddeleri özellikle hatırlatılmıştır.²²⁹ Meşrutiyetin kazanımlarını

²²⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3* (TBMM Basımevi, 1982), 190.

²²⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:1*, 71.

²²⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:1*, 71-72.

²²⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1*, 65.

şehrâh (ana yol, doğru ve açık yol) kavramı ile tasvir eden ifadeler Sultan Reşad'ın cülusundan sonraki nutka verilen cevap ile Ahmed Rıza'nın ilk toplantı yılında başkan seçildikten sonra yaptığı konuşmada da görülmektedir. Arıza-i cevabiyede “Meşrutiyetin açtığı şehrâh-ı feyz ve terakki”ye dikkat çekilirken Ahmed Rıza'nın konuşmasında da “şehrâh-ı terakkide teenni ile yürümek”ten bahsedilmiştir.²³⁰ Ahmed Rıza aynı konuşmada kazanılan hürriyetin “mahza vatanın umran ve terakkisine serbest çalışabilmek” için elde edildiğinin ve bu hürriyetin “vasıta-i temeddün ve intizam” olduğunun da altını çizmiştir.²³¹ Meşrutiyete dair kuvvetli tanımlamalardan birisi de toplanma hakkını kısıtlayan bir sadaret tezkeresinin tartışıldığı bir oturumda görülmektedir. Erzurum mebusu Vartkes Efendi bu kararı eleştirirken meşrutiyetin ruhunun serbestiyet ve hürriyet olduğunun altını çizmektedir.²³²

Mebusların meşrutiyeti büyük kavramlarla tanımlamaları yeni rejimden beklentileri ve umutları ile açıklanabilir. Aynı zamanda ortaya konan argümanları kolayca meşrulaştırmak için de bir yol sunmaktadır. Zira bu argümanların hemen hiçbirisi karşı çıkılabilir şeyler değildir. Meşrutiyeti olumlu kavramlar ve sonuçlarla birlikte kullanım bazen aşırı bulunabilecek noktalara da varmıştır. Abdülhamid'in nutkuna verilen cevapta refah ve saadetin temini için gereken emniyet ve asayiş, adaletin tamamen sağlanması, halkın haklarının ve yargılanma hakkının devlet tarafından garanti altına alınması, okullarda bütün halkın tek tip, hür ve vatani bir siyasi terbiyeye ulaştırılması, ülkenin farklı alanlardaki altyapısının geliştirilmesi ve vatanın korunması gibi hususların önemi vurgulanarak bu hedeflere ulaşmanın “kâfil-i hakikisi” olarak Kanun-ı Esasî'ye işaret edilmiştir.²³³ Bu tekniğin bazı durumlarda çok yoğun kullanımı mebusların da dikkatini çekmiştir. İkinci yılın başında nutk-ı hümayuna verilen cevapta meşrutiyetin mahiyetine dair ifadelerin çokluğu üzerine Dersim mebusu Lütfi Fikri meşrutiyetin lehinde söylenen sözleri fazla bulduğunu belirtmiştir. Bu ifadeleri bir doktorun doktorluğu hakkında konuşmasına benzeten Lütfi Fikri'ye göre bu metin “memalik-i ecnebiyede tercüme edilerek okunursa, niçin bu kadar Meşrutiyet için bahsolunuyor, acaba meşrutiyet tehlikede midir ki bu kadar telaş gösteriliyor” düşüncesi hasıl olacaktır.²³⁴

²³⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:5, 489; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1, 52.*

²³¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1, 52.*

²³² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:2 (TBMM Basımevi, 1982), 135.*

²³³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1, 66.*

²³⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:1, 145.*

Meşrutiyeti istibdat ile mukayese etme tekniğinde kullanılan bir diğer argüman meselenin ters çevrilip alternatif yönetim biçimlerinin olumsuz nitelenmesidir. Meşrutiyet öncesi dönem nutk-ı hümayunlara verilen cevaplarda “cebrin hakka, istibdatın adle muvakkaten tegallüb ve tahakkümü”, ülkenin imarı yerine “harabeler”e, terakkisi yerine “tedenni”ye yol açan bir yönetim biçimi ve uğursuz bir “istibdat” olarak gösterilir.²³⁵ Hatta bu devir devletin Osmanlı’yı oluşturan farklı unsurlar arasına nifak sokmayı ve vatanın evlatları arasında olması gereken dostluğu ve fikir birliğini ihlal etmeyi ilke edinen bir yönetime tanıklık etmiştir.²³⁶ Farklı unsurlar arasındaki ilişkiye dikkat çekilen bu ifadelerin 31 Mart sonrası Adana’da meydana gelen olaylar neticesinde gayrı müslim ve Müslümanların karşı karşıya geldiği ve devletin müdahale etmek zorunda kaldığı bir dönemde kullanılması, bu olayları devr-i istibdattan kalma zihinlerin eseri olarak gösterme amacına işaret etmektedir. Adana’da yaşanan olaylarda Müslümanlar ile gayrimüslimler karşı karşıya gelmiş, yüzlerce insanın öldüğü ve şehrin büyük bir kısmının yakıldığı olaylar İstanbul’da da büyük yankı uyandırmıştır. Olaylarda Abdülhamid’in parmağı olduğu şüphesi de gündeme gelmiştir.²³⁷ Meclis-i Mebusan’ın kendi bünyesinden bir tetkik heyetini bölgeye göndermesi hususu mecliste tartışılmış ve çoğunluk oyu ile kabul edilmiştir.²³⁸

Meşrutiyetin terakkiye yol açmasına yönelik yukarıda belirttiğimiz örneklerle paralel olarak devr-i sabıkın insanları “her türlü vesait-i medeniyeden mahrum” bıraktığına da Ahmed Rıza tarafından dikkat çekilmiştir.²³⁹ Alternatif yönetim biçimlerinin olumsuz nitelenmesi argümanı meşrutiyetin kazanımlarını öne çıkarma ile birlikte düşünüldüğünde meşrutiyet rejimine dair akıllara gelebilecek olumsuz fikirlerin izale edilmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır. Henüz yeni rejimin nasıl bir sonuç sağlayacağını belli olmadığı bu erken dönemde böylesine siyah-beyaz ayrımlarla bir meşrutiyet devşirilmeye çalışılması makul görülebilir.

Mebusların meşrutiyeti olumlamaya yönelik kullandığı bir diğer strateji de meşrutiyeti ilerleme ile ilişkilendirme stratejisidir. Bu strateji altında kullanılan meşrutiyeti siyasi ve idari gelişmişliğin gereği olarak gösterme tekniği hem mazbatada hem de nutk-ı

²³⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1, 65; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:5, 488.*

²³⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:5, 489.*

²³⁷ Kamsu, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, 121-124.

²³⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 397-405.*

²³⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:6 (TBMM Basımevi, 1986), 639.*

hümayunlara verilen cevaplarda tespit edilmiştir. Mazbatada siyasi düzenin yönetilen, yöneten ve aralarında dengeleyici bir kuvvet olarak görev yapan ehlü'l-hal ve'l-akd'den oluşacağı şer'i bir çerçevede açıklandıktan sonra bu parçalı yapıyı farklı bir perspektiften de meşrulaştırmak için gelişmişlik kavramı ile ilişkilendirilmiştir.

“Mukaddimât-ı sabıkadan anlaşıldığına göre, bir hey'et-i ictimâ'iyye-i siyâsiyede üç esas tahakkuk ediyor. Birincisi mîzan-ı ma'delet ve saadet olan kavâninin ihtiyar ve tedvini; ikincisi o kavânîni icrâ ve tenfiz; üçüncüsü fasl u hasm-i kazadır. Bu üç hizmetin bi'l-vücûh tevhidiyle yed-i vâhideye teslimi her türlü mezâlim-i hod-serâneye yol açan eşkâl-i ibtidâiyeden olmakla, biraz devlet-i mütemeddine haline gelmeye başlayan tavâif-i beşeriyede bir inkisâm-ı tabi'îye ma'rûz olduğu müşahede olunur.”²⁴⁰

İlk olarak siyasi yapıdaki üç kuvvet görevlerine göre ayrıştırılmıştır; kanunları yapma, kanunları uygulama ve yargılama. Bu kuvvetlerin tek bir elde toplanması birçok zulme yol açacağı için böyle bir yönetim tipi iptidai olarak nitelenmiş, belli bir oranda gelişmeye (medenileşmeye) başlayan toplulukların doğal olarak kuvvetlerin ayrıştığı bir yapı kurmaya başladıkları zikredilmiştir. Meşrutiyetin de özelliklerinden biri olan yönetimi oluşturan kuvvetlerin birbirinden ayrı yapılar olması hususiyeti insanların idari ve siyasi alanda medenileşmeye başlaması ile ilişkilendirilerek yeni kurulan düzenin de böyle bir medenileşme ile anılması sağlanmaya çalışılmıştır. Bu argüman medenileşme seviyesi ile de ilişkilendirilerek “tavâif-i siyâsiye terakkiyât-ı medeniye ile tekemmül ettikçe hidemât-ı devletin derece derece kuvâ-yı mûte'addideye” ayrılması vurgusuyla medenileşme alanında daha ileriye gidildikçe kuvvetlerin kademe kademe ayrıştığı vurgulanmaktadır.²⁴¹ Yani Osmanlı'nın geçmiş dönemlerinde de bu kuvvetlerden (en azından bazılarının) belli oranda ayrıştığı fikri öne sürülerek, medeniyet seviyesini ilerlemesi ile bu ayrışmanın artması gerektiğinin altı çizilmiştir. Bu vurgu mazbatada yapılması arzulan değişikliklerle hedeflenen kuvvetlerin kendilerine has alanların tayini ve özellikle meclisin gücünün artırılması gibi amaçları da meşrulaştırmaktadır. Meşrutiyet ilan edilse de kuvvetlerin mahiyeti ve ilişkisinde bazı değişikliklere ihtiyaç olduğu tespit edildiği için böyle bir anayasal değişikliğe girilmiştir. Bu değişiklik Osmanlı'nın siyasi ve idari alanda terakki ettiğinin de bir göstergesi olacaktır. Toplumlarda arzulan denge ve adaletin “kavânîni hafîyye ve celîlesi” insan bilgisine kademe kademe girebildiği için tarihin bu

²⁴⁰ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 93.

²⁴¹ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 93.

noktasında böyle değışikler yapmak Allah’ın kanunlarına daha münasip bir yönetim biçimi oluşturmak anlamına da gelecektir.²⁴²

Sultan Reşad’ın cülusu sonrasında yazılan arıza-i cevabiyede de Osmanlı Devleti’nin “tekâmülü siyasî ve idârîsi ile meşğul olduğu” bir zamandan geçildiği vurgulanmıştır.²⁴³ İkinci yılki metinde III. Selim’in ıslahat çalışmaları hatırlatılarak bu çabalar “Devlet-i Osmaniye’nin meşrutiyet-i sahihaya teveccüh eden tekâmül-ü siyasîsi”ni başlatan faaliyetler olarak konumlandırılmıştır.²⁴⁴ Benzer bir ilişkilendirme Abdülhamid’e verilen cevapta Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile yapılarak bu metnin Osmanlı’yı “ayât-ı asriyeye mutabık bir hayat-ı cedîdeye” ulaştırdığı öne sürülmüştür.²⁴⁵ Bu padişahların açtığı yolda “tarîk-i tekâmül-ü siyasîsini suret-i müsâlemetkârânede kat” eden millet “kendisi için necat ve saadeti yalnız ileriye yürümekte” görmektedir.²⁴⁶ Padişahlara (ve onların şahsında hükümete) karşı yazılan bu metinlerdeki siyasi ve idari gelişmişliğe yapılan vurgu yaşanan dönüşümlerin kaçınılmaz olduğunu vurgulamak istemenin bir sonucu olarak görülebilir. İnsanların doğal gelişim seyirlerinde bir noktada böyle bir yönetim tarzına ulaşmaları gerektiğinin altı çizilmiştir. Bu konuda dini bir kaynağa da vurgu yapılarak yapılacak değışikliklere ve meclisin faaliyetlerine meşruiyet devşirilmeye çalışılmıştır.

Meşrutiyeti siyasi ve idari gelişmişlikle ilişkilendirmeye paralel olarak kullanılan bir diğer teknik de meşrutiyeti bir zorunluluk olarak göstermedir. Bu teknik de Abdülhamid’e karşı yazılan cevap metinlerinde kullanılmıştır. Tanzimat ile başlayan dönüşüm süreci vurgulandıktan sonra insanların haklarının daha kuvvetli bir şekilde takviyesine duyulan lüzum vurgulanarak bunu sağlamak için “şekl-i sâbık-ı hükümetin tebdili ile hakimiyet-i milliye aslına müstenid bulunan usul-i meşrutiyetin kabulü vâcibe” olarak gösterilmiştir.²⁴⁷ Bu ifadeyle meşrutiyetin kaçınılmaz bir gelişme olduğu vurgulanmak istenmiştir. Bu zorunluluk fikri devletin son yüzyılda geçirdiği reformlar silsilesi ile ilişkilendirilerek bütün çabaların nihayetinde hakimiyet-i milliyeye dayanan bir yönetim sisteminin tesisine yönelik olduğu iddia edilmiştir. Buna göre, Tanzimat’la başlayan reform süreci olması gereken sisteme ulaşılması ile sonuçlanmıştır.

²⁴² Yazar, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 90.

²⁴³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:5*, 489.

²⁴⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:1*, 71.

²⁴⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1*, 65.

²⁴⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt:1* (TBMM Basımevi, 1986), 258; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 4, Cilt:2* (TBMM Basımevi, 1991), 4.

²⁴⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1*, 65.

Meşrutiyeti olumlayarak meşrulaştırmada kullanılan bir diğer strateji de varoluşsal düzleme aktarma stratejisidir. Bu stratejide meşrutiyet, milletin siyasi varlığını gerçekleştirme imkânı ve istidadının uygunluğuyla ilişkili olarak ele alınmıştır. Abdülhamid’e karşı yazılan metinde milletin siyasi ve medeni haklarından yeterince yararlanamadığı bir durumda “sahne-i siyaset ve medeniyette temini mevki etme”sinin sağlanamayacağının altı çizilmiştir.²⁴⁸ Siyasi ve medeni haklardan yararlanmanın yolu olarak meşrutiyet milletin varlık sorunu haline getirilmiştir. Millet var olabilmek ve varlığını millet olarak sürdürebilmek için bu haklardan yararlanmak mecburiyetindedir. Meşrutiyet mevzubahis hakların millet tarafından kullanılmasının meşru yolu olarak görülür. Hem meşrutiyeti bir varlık sorunu olarak ortaya koyan hem de bir zorunluluk olarak gösteren ifadelerin meşrutiyetin yeniden ilanından sonra hükümdara ilk defa doğrudan hitap edilen kamusal bir metinde yer alması özel bir vurgu olarak gözükmektedir. Sultana karşı ilk kamusal hitapta mesele zorunluluk ve varoluş boyutu ile gündeme getirilerek meşrutiyeti tesis etme niyetinin ciddiyeti özellikle ortaya konmuştur. Bu ifadeler aynı zamanda Abdülhamid’in meclisin açılışında irad ettiği nutukta meşrutiyetin ilk ilanı, askıya alınması ve tekrar ilanına dair kendini temize çıkaran bir anlatı sergilemesine karşı bir cevap olarak da görülebilir.²⁴⁹

Meclisin Abdülhamid’in konuşmasına cevap verme çabası milletin istidadını öne çıkarma tekniğinde de görülmektedir. Kendisinin nutkuna verilen cevapta üç yerde halkın meşrutiyete münasip bir altyapısı olduğu vurgulanmıştır. Bu durum Abdülhamid’in konuşmasında Kanun-ı Esasî’nin askıya alınmasını halkın böyle bir anayasal düzenin uygulanması için yeterliliğe sahip olmamasıyla ilişkilendirmesine bağlanabilir. Kanun-ı Esasî’nin ilan edildiği zaman için “milletin o vakitki kabiliyeti ve istidâdı”nın aşikar olduğu belirtilmiş, padişahı bu anayasanın askıya alınması konusunda ikna edenlerin “ahalinin seviye-i fikriyesinin adem-i müsaadesi gibi bir bühtan ve iftiraya cür’et” ettiği vurgulanmış ve “müdrîke-i milletin istidad-ı fitrîsî ve küşayış-i tabîsî” gereği haklarından tamamıyla istifade etmeye yönelik bir istek gösterdiği ifade edilmiştir.²⁵⁰ Meclisin milletin yeterliliğine yönelik ithamları ciddiye aldığı ve buna şiddetle karşılık verdiği görülmektedir. Bunun tek sebebi böyle bir ithamın ağır gelmesi değildir. Meşrutiyet düzeninde milleti bir siyasi aktör olarak konumlandırmaya ve kendi varlığını da bu siyasi aktörle ilişkisi üzerinden

²⁴⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1, 65.*

²⁴⁹ Arı, “...Ve Meclis-i Umûmîyi Küşad Eylerim’: Nutk-ı Hümayunlar Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, 58.

²⁵⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1, 65.*

tahkim etmeye çalışan meclis için milletin tahkir edilmesi dolaylı olarak kendisinin tahkir edilmesine ve yetersiz görülmesi imasına işarettir. Kendi konumunu da kuvvetlendirebilmek için milletin yeterli olduğunun altını çizmek meclis için önemlidir. Milletin yeterliliğine dair vurgu ikinci yıl başındaki nutka verilen cevapta da görülebilmektedir. Halkın 31 Mart Vakası sonrasında gösterdiği gayret ve kahramanlığın “meşrutiyet-i sahihaya liyakat ve istihkakına” dair açık bir gösterge olduğunun altı çizilerek Sultan Reşad gibi meşrutiyetperver bir padişaha sahip olmalarının da “o liyakat ve istihkakı teyid ve tekid eden bir burhân-ı Kadîr” olduğu vurgulanmıştır.²⁵¹ Sultan Reşad’ın tahta geçmesiyle millet meşrutiyete yeterliliğini tasvip etmeyen bir hükümdardan kurtularak bu yeterliliğin ispatı olan bir padişaha kavuşmuştur.

Milletin yeterliliğine vurgu mazbatada da kullanılan bir tekniktir. Kanun-ı Esasî ile sağlanan hakların milletin yüzyıllardır gasp edilmiş hukuku olduğu vurgulandıktan sonra anayasanın ilanının hükümdardan bir ihsan olarak görülmesi eleştirilmiştir. Anayasanın tekrar yürürlüğe konmasının sağlanması ile millet “hukukuna isbât-ı ehliyet” göstermiştir.²⁵² Meşrutiyet öncesi devirlere yönelik eleştiriler zikredilirken de milletin o dönemlerde iyiliği emredip kötülükten alıkoyma görevini “za’fı kalb husulünden dolayı ‘atalet ve kesel ve sefahet’e sahip olduğu için gerçekleştiremediği zikredilerek halkın bir dönem bu yeterliliğe tam haiz olamadığı vurgulanmıştır.²⁵³

Halkın yeterliliği meselesi meclis tartışmalarında da gündeme gelmiş ve bazı meselelerde henüz meşrutiyet tecrübesinin erken safhalarında olduğuna dikkat çekilerek bu yeterlilik sorgulanmıştır. Meclisin toplantı halinde olmadığı zamanlarda hükümetin kanun yapma hakkına dair yürütülen bir tartışmada hükümetin yetkisini daraltmaya yönelik bir değişiklik hakkında görüş belirten Hallacyan Efendi, Osmanlının böyle konularda diğer devletlerden daha fazla tedbir alması gerektiğini anayasal düzenin yeni tesis edildiği ve Osmanlıların “hukuk-ı esasîye hakkındaki terbiye-i siyasiye”sinin henüz çok kuvvetli olmayabileceği fikri ile savunmuştur.²⁵⁴ Ayan üyelerinin Meclis-i Mebusan üyeleri tarafından seçilmesi konusu tartışılırken de Pançedoref Efendi başka ülkelerde de tecrübe edilmemiş olan bu teklifi “tarih-i meşrutiyette ilk harcı atan bir memlekette hazırlama”yı

²⁵¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt: 1, 71.*

²⁵² Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 97.

²⁵³ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 92.

²⁵⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 3, 243.*

biraz tehlikeli bulunduğunu belirtmiştir.²⁵⁵ Ahmed Rıza da üçüncü toplantı yılı başında yaptığı konuşmasında hakimiyet-i milliye'nin "terbiye-i milliye"nin yükseltilmesi ile sağlanacağını ve bu yolda maarife önem verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.²⁵⁶ Bu alıntıları yukarıda incelediğimiz örneklerle birlikte ele aldığımız zaman mebusların hükümdara ve hükümete karşı söylemlerinde meşrutiyeti uygulamak için yeterince liyakat sahibi olduğunu vurgulasalar da hususi meseleler gündeme geldiğinde halkın bazı uygulamalara hazır olup olmadığı konusunda şüpheler taşıdıkları görülmektedir. Bu şüpheler meşrutiyetin varlığını sorgulatacak düzeyde değildir ama padişahlara karşı halka gösterilen güven noktasında tam emin olunamadığı söylenebilir.

Burada ele aldığımız stratejilerde meşrutiyetin yeniden ilan edildiği bir ortamda bu kazanımı meşrulaştırma çabasının öne çıktığı görülmektedir. Böyle bir çaba meşrutî düzenin henüz siyasi ve idari güç odakları arasında tam bir kabule mazhar olmadığına veya böyle bir kabule dair mebusların şüpheler taşıdığına göstergesidir. 31 Mart Vakası'nın yeni düzenin tesisi ve meclisin faaliyete geçmesinin üzerinden çok geçmeden yaşanması ve bu olayda meşrutiyetin tamamen ilga edilebileceği bir tehlikenin atlatılması mebuslar için meşrutiyetin olumlanması noktasında bir motivasyon oluşturmuştur. Bu şekilde yeni düzenin zihinlerdeki konumu tahkim edilmek istenmiştir. Bir sonraki kısımda meşrutiyeti çağdaş tecrübeler ve tarihi referanslar ile yorumlama çabaları ele alınacaktır. Bu çabalar ile meşrutiyet daha mücessem bir halde tasvir edilmek istenmiştir.

3.3. Meşrutiyeti Tarihselleştirmek

Meşrutiyetin mahiyetine dair bu kısma kadar ele aldığımız söylemler daha çok teorik bir perspektiften yapılan yorumları yansıtmaktadır. Mebusların meşrutiyete dair anlatılarını kurgularken başvurdukları yollardan biri de meşrutiyet ve ilgili meseleleri olgusal şeylerle ilişkilendirerek daha mücessem hale getirmektir. Meşrutiyeti tarihselleştirmek olarak nitelediğimiz bu çaba ile argümanlarını muhataplarının zihnindeki tarihsel bilgiler ile ilişkilendirerek daha etkileyici bir söylem kurma arayışı içerisine girmektedirler. Bu çerçevede incelenecek stratejiler mütemeddine (çoğunlukla Avrupalı Devletler kastedilerek kullanılmıştır) devletlerin olumlu bakışı ile bağlantılandırma, tarihin seçmeci yorumu ve meşrutiyet uygulamalarını tarihselleştirmek stratejileridir.

²⁵⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 357.*

²⁵⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt:1, 6.*

Mütemeddine devletlerin bakışına odaklanan ilk strateji, Osmanlının meşrutiyet düzenini kurma çabasını bazı devletlerin Osmanlıyı değerlendirmesi ile ilişkilendirir. Buna göre mevzubahis devletler Osmanlının meşrutiyeti tesis edip edemeyeceğini izlemektedir. Bu konuda ortaya konacak başarı bu devletler arasında Osmanlının pozisyonunu yüceltebilecek ve Osmanlı medeni dünyada kendine bir yer edinebilecektir. Sonuçta meşrutiyeti sağlamaya ve kuvvetlendirmeye yönelik çabalar Avrupalı devletlerin dostluğunu kazanma noktasında fayda sağlayacaktır. Burada ifade edilen tekniklerin kullanımına dair örnekler aşağıda gösterilmiştir.

Birinci yılın başında meclis başkanı seçilmesinin akabinde bir konuşma yapan Ahmed Rıza meclise düşen görevleri ve sorumlulukları açıkladıktan sonra meclis faaliyetlerinin nasıl takip edildiğini vurgulamıştır. Ona göre “rûfekay-ı kiram tarafından söylenecek sözler, yalnız Osmanlıların değil, bütün âlem-i medeniyet” tarafından takip edilecek ve takdire mazhar olacaktır. Çünkü “dünya gözünü açmış bize büyük bir merak ve dikkat ile bakıyor. İş görmekteki iktidarımızı, kabiliyet-i siyasiyemizi bu mecliste olarak müdavele-i efkârdan anlamak istiyor.”²⁵⁷ İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin de dünyada olumlu bir kabule mazhar olduğunu belirten Ahmed Rıza’nın ifadesiyle Cemiyet’in ortaya koyduğu çabaya “Meclis-i Mebusan’ımızda da riayet” edilirse “âlemde hükümet-i meşrutamızın kıymet ve itibarı bir kat daha yükselir.”²⁵⁸ Meclis başkanının konuşmasında dış dünyanın Osmanlı’daki değişimleri böylesine yakın takip ettiği vurgusunun yoğun olması meşrutiyetin yeniden ilanını yurtdışında da meşrulaştırma çabaları olduğunu göstermektedir. Benzer vurgular Ahmed Rıza’nın meclisin ikinci toplantı yılının kapanışı vesilesi ile yaptığı konuşmada da görülebilir. Ülkeyi ziyarete gelen Bulgar ve Sırp krallarının meclisi bizzat ziyaret etmeleri ve diğer memleketlerdeki millet meclisleri ile yürütülen dostane ilişkilere özellikle dikkat çekilmiştir. “Ecnebler nazarında meclisimizin kadr ü itibarı”nın memnuniyet verici olduğu ve gitgide yükseldiği iftiharla ifade edilmiştir.²⁵⁹ Bu çerçevede Avrupa’daki meclisleri ziyaret eden mebus heyetinin gittikleri yerlerde kendilerine gösterilen alakanın yüksekliğinden bahseden telgraflarının da mecliste büyük bir memnuniyetle karşılandığına dikkat çekmek gerekir.²⁶⁰ Benzer bir vurgu bir nutk-ı hümayuna verilecek cevabın içeriği tartışılırken yazılacak metin için mebus Rıza Paşa’nın söylediği “böyle mühim bir meclisin bütün Avrupa’nın atf-ı nazar ettiği mühim

²⁵⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1, 51.*

²⁵⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1, 52.*

²⁵⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:6, 640.*

²⁶⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:5, 364-65, 389, 494.*

bir mesele ki esas siyasetimizi teşkil edecek” ifadesi mebusların Avrupa’nın gözünden kendilerine de bir ehemmiyet devşirdiklerini göstermektedir.²⁶¹ Mebuslar için Avrupalı devletlerin meclise ve meşrutî yönetime nasıl bir gözle baktıkları kendilerine attettikleri misyonun yüceliği ile orantılı görünmektedir.

Meşrutiyet ile hedeflenen terakki Avrupalı devletler ile ilişkilendirilerek onların arasında bir yer edinmek için onlara benzemek gerektiği belirtilmiştir. Ahmed Rıza’nın bakış açısına göre “biz bir hükümet-i meşruta olduk, yani keyfî ve indî muamelâtı terk ederek, diğer muntazam medenî hükümetler gibi takayyüd ve ihtimam içinde yaşamaya karar verdik.”²⁶² O, “medenî milletlere karşı gayet ağır bir taahhüd-ü manevî altında” ve “bugün namuslu ve muntazam devlet sırasında mevkimizi muhafaza edebilmek için, sözümüzün eri olduğumuzu icraatla isbata” mecbur olduğumuzu düşünmektedir.²⁶³ Hatta garbın yanında şark da bizi izlemektedir. Eğer “bugün mahv-ı inkiraza mahkum olmamak istersek cihan-ı medeniyet içinde bir unsur-u kıymetdar olduğumuzu bilfiil ispata mecburuz.”²⁶⁴ Osmanlının göstereceği maddî ve manevî gelişmeler batılı devletler ile ilişkisinde denge ve sulhu temin edecekken doğuda “bizden geri kalan kavimlerin de “şevk ve gayretini” arttıracaktır.”²⁶⁵ Böylece meşrutiyet bir medenileşme misyonu haline gelmektedir. Böyle bir misyona vurgu yapılması Ahmed Rıza’nın aydınlanmacı bakış açısı ile açıklanabileceği gibi meclis reisi olarak temsiliyetine atıfla mebusların zihninde kendilerine biçtikleri göreve işaret ettiği de söylenebilir.²⁶⁶ 19. yüzyılın ortasından başlayarak Avrupa’ya giden ve oradaki entelektüel düşünceden beslenen kamusal aydınların ve aktörlerin böyle ilerlemeci bir bakış açısı taşımaları dönemin pozitivist zihin dünyası ile ilişkilidir. Bu bakış açısının bir yansıması da Abdülhamid’e verilen cevapta geçen devr-i istibdatındaki uygulamalar olmasaydı devletin “cümle-i düveliyede lâîk olduğu mertebe-i siyasiyeyi çoktan ihraç etmiş” olacağına dair yakınmada da görülmektedir.²⁶⁷ Bu yakınmaya rağmen devletin “heyet-i düveliyede bir devlet-i muazzamaya lâîk mertebeye fiilen irtika, hukuk-ı düveliden bihakkin ve tamamen istifade ve her türlü takdir ve muhabbete kesb-i istihkak” edeceği de ümit edilmektedir.²⁶⁸ Neticede “dünyada hak ve adl

²⁶¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1, 57.*

²⁶² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt:1, 6.*

²⁶³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt:1, 7.*

²⁶⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt:7 (TBMM Basımevi, 1991), 571.*

²⁶⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt:7, 571.*

²⁶⁶ Ahmed Rıza’nın aydınlanmacı fikirlerine dair bkz. Kaynar, “Aydınlanma Mantığı ve Devrimin Gerçekleri: Jön Türk Devrimi’nden Sonra Jön Türkler”.

²⁶⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1, 65.*

²⁶⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1, 66.*

tarafı namus ve vicdan sahibi ne kadar insan varsa, - ki pek çoktur – bugün hep bizim lehimize idare-i lisan” etmektedir.²⁶⁹

Avrupalı devletlerin dostluğunu celbetmeye yapılan vurgu hususunda Osmanlı’nın performansına yapılan ciddi bir eleştiri de İtalya’nın Trablusgarb’ı işgali sonrası Rıza Tevfik’den gelmiştir. Avrupa’nın meşrutiyeti tesis etmeye çalışan bir devletin böyle bir işgale uğramasına karşı çıkmamasını sindiremeyen mebuslara cevaben bu “felaketin sebebi, öyle herkese yanlış anlatmak istediğimiz gibi, öyle meşrutiyete girmiş, meşrutiyetle yaşamak istemiş olan bir milleti Avrupa’nın öldürmeye kalkması değil”dir.²⁷⁰ Ona göre esas mesele memlekette meşrutiyetin mevcut olmamasıdır. Bu tartışma mebusların Avrupa’nın kendilerine karşı olumlu bir yaklaşım sergileyeceğine ve destek olacağına olan inançlarının ne kadar yüksek olduğuna da bir işarettir. Bu bakış açısı sadece mebuslara has olmayıp Hüseyin Hilmi Paşa gibi devlet adamlarını da kapsamaktadır. Paşa da bir beyanında “cihan-ı medeniyetin enzar-ı dikkatinin de bize matuf olduğunu unutmamalıyız” diyerek meclisin bu konudaki perspektifini paylaştığını ifade etmiştir.²⁷¹

Mebusların Avrupa’ya karşı böyle bir olumlu yaklaşım içinde olmaları birkaç şekilde açıklanabilir. İlk olarak Osmanlı’nın farklı bölgelerindeki ayrılıkçı hareketler sebebiyle Avrupa’nın kendisine yönelik nasıl bir siyaset takınacağı önemli bir mesele haline gelmiştir. Meşrutiyetin yeniden ilanının ilk günlerinde Bulgaristan’ın bağımsızlığını ilan etmesi ve Avusturya’nın Bosna-Hersek’i ilhak ettiğini duyurması henüz meşrutî sistem çalışmaya başlayamadan karşılaştığı bir sıkıntı olmuştur. Sonraki yıllarda da Girit ve Trablusgarp meseleleri batılı devletlerin nasıl bir müdahalede bulunacaklarının dikkate alındığı sorunlar olarak görülmüştür. Bu nedenle Osmanlıyı destekleyen bir Avrupa önemli bir hedeftir. Meşrutiyet de bu hedefi sağlamaya yönelik önemli bir çabaya işaret etmektedir. Meşrutiyet ve parlamenter rejimin anavatanı olarak kabul edilen bir yerle belirli bir olumlu ilişki kurulmaya çalışılması da kabul edilebilir gözükmektedir. Meclisteki ifadelerden anlaşıldığı üzere Avrupa meclislerinin oturumları neredeyse günü gününe mebuslar tarafından takip edilmektedir. Meclis-i Mebusanın açılışından sonra gelen birçok yabancı meclisten gelen telgraflar da dikkate alınırsa meclislerin gerçekten birbiri ile belirli bir oranda iletişimi ve takibi söz konusudur. Böyle bir ortamda Meclis-i Mebusan mensuplarının da kendilerini ait hissettikleri bir kurumsal yapı grubuna öykünmeleri

²⁶⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 4, Cilt:1* (TBMM Basımevi, 1991), 12.

²⁷⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 4, Cilt:1*, 27.

²⁷¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3*, 636.

anlaşılabilir. Bütün bunların üzerine Avrupa'nın siyasi ve maddi anlamdaki gelişmişlik düzeyi mebuslar için doğal bir öykünme mercii oluşturmaktadır. Kişisel perspektiflerin de katkısı ile yukarıda incelendiği şekli ile Avrupalı devletlerin Osmanlıya bakışını olumlu yönde etkileme çabası ortaya çıkmaktadır.

Meşrutiyeti tarihselleştirmenin bir başka yolu da tarihin seçmeci yorumu stratejisi ile meşrutiyetin öncesine ve şimdisine farklı anlamlar yükleyerek argümanların söylem gücünü arttırmaktır. Meşrutiyet öncesi dönem ile şimdiyi ilişkilendirirken hem olumlu hem de olumsuz anlamda ilişkilendirme yapıldığı tespit edilmiştir. Meşrutiyetin getirdiği olumlu sonuçların altını çizmek ve yapılan işleri yeterli görmeyenlere mazeret sunmak için geçmişi neredeyse külliye olumsuzlamayı göze alan Ahmed Rıza'ya göre “birkaç asırlık tahribatın, seyyiatın birkaç senede izale ve tathir edilemeyeceği kaviyyen bilinmelidir.”²⁷² Adeta bir enkaz devralmış olan meşrutiyet idaresinin hem icra hem teşri unsuru bu nedenle mazur görülmelidir. Bu yaklaşımın biraz daha hafif versiyonunu Paçedoref Efendi'nin hükümdara hitap etmek fırsatı bulunan nutk-ı hümayun cevapları için söylediği sözlerde tespit edilebilir. “Otuz üç senedir siyaseti dahiliye ve hariciyemize dair bir söz söylenmemiştir. Artık bu hususun üzerine nur dağıtmak zamanı” gelmiştir.²⁷³ Osmanlının kuruluş gününün milli bir bayram olarak kutlanmasına yönelik verilen bir teklif karşısında Hüseyin Cahit'in de açıkça söylemese de benzer hisler paylaştığı görülmektedir. Ona göre eskilerden bir tarihi arayıp çıkarmaktansa 10 Temmuz'un milli bir gün olarak kutlanması yeterlidir. Çünkü Osmanlılar için “en birinci medar-ı iftihar 10 Temmuz tarihidir.”²⁷⁴ Bugün bir “tarih-i istiklal” olarak kabul edilebilir.

Bu tespitlere karşın Osmanlı geçmişi ile daha olumlu bir irtibat kurulduğu örnekler de mevcuttur. Aynı tartışma çerçevesinde Kütahya mebusu Cemal Bey olaya farklı bir açıdan bakarak Osmanlının bağımsızlık tarihi olarak 699 (hicri) yılını kabul etmeyi bir nevi devletin “tarih-i viladeti”ni tespit etmek olarak görür. Dolayısı ile 10 Temmuz'da devletin “sinn-i rüşde” vasıl olduğu ve hürriyete nail olarak kendisini ispat ettiği tarih olarak kabul edilebilir.²⁷⁵ Ahmed Rıza'nın geçmişi bütünüyle olumsuzlayan bakış açısının da tersine ulemadan Mustafa Asım Efendi Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren bir “hükümet-i istişariye” ve “hükümet-i meşruta” olduğunu iddia eder.²⁷⁶ Devletin şimdiki gibi bir

²⁷² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt: 7, 571.*

²⁷³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 1, 58.*

²⁷⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 1, 320.*

²⁷⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 1, 321.*

²⁷⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 5, 492.*

meclisi olmasa da bütün İslami hükümetler gibi gerçek ve meşru şekli meşrutiyet ve istişaredir. Mebusların devletin geçmişi ile içinde yaşadıkları zaman arasında karşıtlık veya devam ilişkisi kurarak pozisyonlandıkları görülmektedir. Meşrutiyeti geçmişten büsbütün bir kopuş olarak telakki edenler için geçmişi toptancı bir şekilde kötülemek veya bugünle bağını koparmak işlevsel bir stratejidir. Ancak devletin önceki dönemlerini tamamen adaletsiz ve kötü bir yönetim altında görmeyenler için bu bağı devam ettirmek meşrutiyet rejimine girmekle çatışan bir durum değildir.

Tarihin seçmeci yorumu stratejisinin dikkat çekici bir kullanımını da tarihsel olaylarla benzeşim kurma tekniğinde görmekteyiz. Abdülhamid'in nutkuna verilen cevapta "valid-i macid-i Şehriyarileri" olan Sultan Abdülmecid'e atıf yapılarak onun ilan ettirdiği Gülhane Hattı Hümayunu'na dikkat çekilmiştir.²⁷⁷ Böylece padişahın babasının eylemleri gündeme getirilerek içinde bulunulan meşrutiyet rejiminin temellerinin onun zamanında atıldığı ifade edilmiştir. Bu yöntemle hem padişaha saygı duyacağı bir ismin eylemleri hatırlatılarak o çizgiyi takip ettiği ve etmeye devam etmesi gerektiği hissettirilmiş hem de kendisi ile ilgili kişisel bir atıf yapılarak ihtiram gösterilmek istenmiş olabilir. Bu durumu daha dikkat çekici hale getiren husus ise ikinci yasama yılı başında Sultan Reşad'a verilen cevapta onun da babası olan Sultan Abdülmecid yerine III. Selim'e atıf yapılarak onun Asr-ı Selim şeklinde ifade edilen döneminde yaptığı işlere vurgu yapılmasıdır. Bu dönemde başlayan çabalar sonucunda millet "rüşd-ü siyasisini" "reşad-ı millet ile idrak eylemiştir."²⁷⁸ Bir padişaha karşı babası hatırlatılırken kardeşine karşı başka bir sultanın zikredilmesini yorumlamak için İttihadçıların Alemdar Mustafa Paşa'ya ilgisine dikkat çekmek gerekmektedir. İttihadçılar II. Meşrutiyet'in ilanından sonra III. Selim'i yeniden tahta oturtmak için Rumeli'den İstanbul'a gelen Alemdar Mustafa Paşa'ya karşı özel bir ilgi duyarak hatırasını canlandırdılar. Hatta Paşa'nın sur dışında bir yerde medfun olan naaşını şerefine daha yakışır bir yere taşımayı planlayarak bir ihtifal (tören) eşliğinde bu işlemi gerçekleştirdiler. Alemdar Paşa'ya karşı duyulan muhabbetin kaynağı Kuzucu'ya göre Paşa'nın İttihad ve Terakki'nin daha kuvvetli olduğu Rumeli kökenli olması ve yeniliklere karşı savaş açanlarla mücadele etmesi gibi sebeplerle İttihadçıların ünsiyet kurduğu bir isim olmasıydı.²⁷⁹ 31 Mart Vakası sonrası meşrutiyeti kurtaran ordunun da

²⁷⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 1, 65.*

²⁷⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt: 1, 71.*

²⁷⁹ Bu süreç ve İttihadçıların Alemdar Mustafa Paşa'ya bakışı ile ilgili bkz. Kemalettin Kuzucu, *Kahramanı Yaratmak: İttihadçıların Alemdar Mustafa Paşa'yı Hatırlaması: İttihadçıların Alemdar Mustafa Paşa'yı Hatırlaması* (İstanbul, 2018).

Rumeli'den gelmesi böyle bir benzerlik kurulmasını kolaylaştırdı. Paşa'nın kurtarmaya niyet ettiği Sultan III. Selim ile Hareket Ordusu'nun müdahalesi sonucu tahta geçen Sultan Reşad arasında bir benzerlik kurmak da yukarıda incelediğimiz gibi mebusların söyleminde tezahür etmiştir. Sultan Reşad'a yönelik iltifat kendisine yönelik cevaplarda farklı şekillerde görülebilmektedir. Sultanın tahta geçmesi ile devlet “meşru’ ve müstahak” hükümdarını bulmuştur ve “meşrutiyet-i hükümetimiz Zat-ı Şahaneleriyle tamam” olmuştur.²⁸⁰ Hatta “meşrutiyet-i hakikiye” Sultan Reşad'ın “hükümet-i şahaneleriyle” başlamıştır.²⁸¹

Bu stratejinin meşrutiyeti tarihlendirmek isimli son tekniği ise meseleyi biraz daha farklı ifade eden argümanlara imkân sağlamıştır. Mebusanın meclise devamsızlığı ve buna karşı alınması gereken tedbirlerin konuşulduğu bir oturumda Denizli mebusu Ahmed Muhib Efendi bazı mebusların alınacak tedbirleri okul çocuğu olunmadığı ifadesiyle eleştirmesine verdiği yanıtta bu bakış açısını eleştirmiştir. Ona göre “biz daima mektep çocuğuyuz. Bizim meşrutiyetimiz iki yaşındadır. Biz Avrupa parlamentolarına göre nisbeten hakikaten çocuk sayılırız.”²⁸² Toplanma hakkının kısıtlanması hakkındaki bir tartışmada ise Arif Fazıl Efendi gene aynı benzetme yöntemini kullanarak “biz meşrutiyetin altı aylık bir nevzatıyız. Tabii 5, 30, 40, 50 sene meşrutiyet içinde yaşamış ağabeylerimizin seviye-i irfanında olamayız” diyerek bazı tedbirlerin alınmasının makul olabileceğini savunmuştur.²⁸³ Meşrutiyet tecrübesini bir bebek veya çocuğa benzetmek ortaya konacak işlerde çıkabilecek muhtemel hatalara zemin hazırlama olarak da algılanabilir. Farklı bir açıdan ise İttihatçıların bu dönem için genellikle itham edildiği politik sorumluluk alma noktasındaki cesaretsizliğinin benzeri bir durum olarak yorumlanabilir.

Meşrutiyeti tarihsel olgular üzerinden yorumlayarak söylem unsuru haline getiren bu strateji ve teknikler meseleyi muhatapların daha rahat intibak edebilecekleri bir şekilde ifade etme vazifesi görmektedir. Bazı durumlarda kullanılan söylem unsurları konuşan kişilerin devletin önceki dönemleri ile nasıl bir ilişki kurduğunu gösterirken bazı örneklerde ise muhataplarını konumlandırma stratejisi olarak işlev görmektedir. Meşrutiyetin performansını daha mutedil bir şekilde değerlendirme ve beklentileri gerçekçi bir noktaya çekme gibi bir fonksiyon da bu strateji ile ifa edilmektedir.

²⁸⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:5, 488.*

²⁸¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:5, 489.*

²⁸² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:1, 152.*

²⁸³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:2, 142.*

Bu bölümde ele alacağımız son strateji meşrutiyet uygulamalarını tarihselleştirmek stratejisidir. Bu strateji yukarıda ele aldığımız tarihin seçmeci yorumu stratejisinden farklı olup doğrudan uygulamalar hakkında yürütülen tartışmalarda nasıl bir uygulamada karar kılınacağına dair üretilen argümanlarda tespit edilmiştir. Bu strateji diğer devletlerin uygulamalarını kaynak olarak gösterme, Osmanlı Devleti'nin kendine has şartlarını öne çıkarma ve İslami kaynaklara dayanma teknikleri ile uygulanmıştır.

Kanun-ı Esasî tadilatına dair mazbatada bazı maddelerin gerekçe kısımlarında Avrupa devletlerinin uygulamalarına dikkat çekildiği görülmektedir. Meclisin istizah hakkını düzenleyen maddeye sadrazama yönelik soru önergelerinin sonucunun nasıl bir hükme bağlanacağına dair bir madde eklenmesi, metinde “îcâbât-ı meşrutiyetten ve ekser-i hükûmât-ı garbiyede teâmülden olduğuna nazaran” ifadesi ile gerekçelendirilmiştir.²⁸⁴ Heyet-i Vükelâ hakkında bazı hükümler madde olarak teklif edilmeyip prensip olarak ilerde dikkate alınmak üzere zikredilirken Avrupa anayasalarının örnekliğine tekrar dikkat çekilmiş, ancak bu sefer eleştirel bir gözle değerlendirme yapılmıştır. Mevzubahis maddelerin Avrupa anayasalarında olmaması Kanun-ı Esasî'ye de dahil edilmemesine bir dayanak olarak zikredilirken, bu uygulamaların kanun metnine girmediği halde Avrupa'da teamül olarak yürürlükte olduğuna işaret edilmiştir. Dolayısı ile anayasa metnine girmesinde de bir beis görülmediği tespiti yapılmıştır.²⁸⁵ Anayasa tadiline dair raporda böyle bir atıfla mevzubahis edildiği dikkate alınırsa, Avrupalı devletlerin pratik uygulamalarına dair yakından bir takip yapıldığı ve bu tecrübeye önem verildiği anlaşılabılır.

Meclis tartışmaları sırasında Avrupa devletlerinin uygulamalarına yapılan atıflar devletlerin aralarındaki farkların tartışıldığı bir noktaya kadar vardırılmaktadır. Toplanma hakkının kısıtlanmasına yönelik tedbirlerin tartışıldığı oturumda İngiltere ve Fransa'nın uygulamaları gündem olmuştur. Fransa'da toplanma hakkına yönelik bazı kısıtlamaların yapıldığını gerekçe göstererek alınacak tedbirleri savunanlara Erzurum mebusu Vartkes Efendi neden İngiltere değil de Fransa'nın örnek alındığı sorusunu yöneltmiştir. İngiltere'nin bir padişahlık olmasına rağmen “bürokratik bir cumhuriyet” olarak nitelediği Fransa'dan “daha serbest”, “daha hür” ve medeniyette daha ileri olduğunu öne sürerek bu

²⁸⁴ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 115.

²⁸⁵ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 116.

örneği takip etmeyi tavsiye etmiştir.²⁸⁶ Aynı şekilde Müfit Bey de gazetelere “interview” veren sadrazamın “meşrutiyetin ilk teessüs etmiş olduğu İngiltere” yerine Fransa’yı örnek göstermesini eleştirmiştir.²⁸⁷ Bu argümanları eleştiren Arif Fazıl Efendi ise meşrutiyet uygulamaları noktasında itidal üzere hareket etmeyi önererek mebusların meşrutiyeti Fransa’daki meşrutiyeti beğenmeyecek kadar ileri götürmelerini doğru bulmadığını ifade etmiştir. Çünkü “İngiltere’nin 50-60 sene zarfında atlamış olduğu adımı biz 60 günde atlamak istersek, mutlak ayağımız kayar, kırılır.”²⁸⁸ Buradaki örneklerde ilk iki mebusun Avrupa uygulamalarını kaynak gösterirken Arif Fazıl Efendi’nin devletin kendine has şartlarını öne çıkardığı görülmektedir.

Halk tarafından meclise gönderilen dilekçelerin dikkate alınıp alınmaması hususu tartışılırken Lütü Fikri Bey Fransa ve İsviçre’deki uygulamalardan bahisle Avrupa’da bu konuda halka ne kadar geniş haklar tanındığını arz etmiş, ancak bu ülkeler kadar ileri gidilemeye de böyle bir hakkın tamamen engellenmesine de karşı çıkmıştır.²⁸⁹ Sadrazamın ayrıca bir bakanlığı da uhdesine alıp alamayacağı tartışmasında Zohrab Efendi Avrupa’da bakanlara başkanlık yapan kişiye dair iki nazariye olduğundan bahsederek birisinin sadareti sadece kendine ait bir makam olarak kabul ettiğini diğersinin ise bakanların arasından bir reis seçimini gerektirdiğini söylemiştir. Almanya’daki şansölyeliği sadrazamlık makamı ile benzetmiş, sadrazamın bir bakanlığı da yürütmeye çalışmasını bu iki nazariyenin çatışması olarak betimlemiştir.²⁹⁰ Onu bu konuda destekleyen Kozmî Efendi ise Osmanlı’nın kadim teşkilat yapısına işaret ederek diğers meşrutî devletlerden ayrıldığını ifade etmiştir. Bu yüzden sadrazamın padişahın vekilliği mahiyetindeki özel konumunu korumak gerekir.²⁹¹

Avrupalı devletlerin tarihi şartları ve uygulamaları birçok tartışmada mebusların gündemine girmiştir. Fakat yukarıdaki örneklerde de görüleceği üzere bu yaklaşım tamamen taklit etmeye yönelik bir yaklaşım değildir. Mebuslar Avrupalı ülkelerin örnekliğini eleştirel bir şekilde ele almaktadır. Örneğin Ayan heyetinin millet tarafından seçilmesi önerisi tartışılırken Kanun-ı Esasî Encümeni reisi Şefik Bey böyle bir şeyin ancak cumhuriyet şeklindeki hükümetlerde olabileceği belirterek “bir cumhuriyetle idare olunan hükümet hal ve şeklini derhal iktisab edecek bir derece ve mahiyette olmadığımızı

²⁸⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:2, 135.*

²⁸⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:2, 140.*

²⁸⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:2, 143.*

²⁸⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:2, 98.*

²⁹⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 197.*

²⁹¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:2, 198.*

hepimizin itiraf" edeceğinin altını çizmiştir.²⁹² Bazı durumlarda Osmanlı'nın hali diğer devletlerden daha iyi olarak da yorumlanmıştır. Ahmed Rıza bir konuşmasında Meclis-i Mebusan'ın mevcut halini "memalik-i ecnebiyedeki mebusan meclislerinin ilk senelerdeki ahvalinden daha iyi" olarak tarif etmiştir.²⁹³ İslami kaynaklara dayanma tekniği ile de meşrutiyet uygulamalarının tarihselleştirildiği ayrıca tespit edilmiştir. Mustafa Asım Efendi Heyet-i Ayan'ın meclisin feshi konusunda danışılacak merci olması konuşulurken İslam devletlerinin de bir istişare şekline sahip olduğunu belirterek her hususta ulema ve rical ile istişare edildiğini belirtmiştir. Hatta bu istişarenin son dönem hükümdarlarının uyguladığı gibi göstermelik olmadığı ve hakikati anlamak üzere yapıldığının da altını çizmiştir. İstibdat sonrası artık devletin özünde olan bu özelliğe yeniden kavuşmasından başka bir şey olmayan istişareyi böyle bir tedbirle genişletmek de doğru bir eylem olarak addedilebilir.²⁹⁴

Mebuslar Avrupalı devletleri (eleştirel bir gözle) örnek alarak, devletin kendine has toplumsal ve tarihi şartlarını gözeterek ve İslami birikime referans vererek meşrutî sisteme dair uygulamalara bir zemin aramışlardır. Avrupa'nın örnekliği Osmanlı son dönemi için öne çıkan bir mefhum olsa da mebusların kör bir taklit içerisinde olmadıkları söylenebilir. Her ne kadar kendilerini mütemeddine devletler arasında konumlandırma çabası düşünüldüğünde Avrupa'ya yönelik bir muhabbetin varlığı dikkati çekse de Avrupa ile kurulan ilişkiye çekimser bir eleştirel bakışın eşlik ettiği iyimserlik olarak tasvir edebiliriz.

Bu bölümde ele alınan söylem stratejileri mebusların meşrutiyet kavramını hem kendi aralarında hem de onları takip eden kamuoyu nezdinde anlamlandırma, yorumlama ve meşruiyet sağlama çabalarını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Meşrutiyetin nasıl anlaşılacağı uygulamaların nasıl şekilleneceğini, hangi kaynaklardan beslendiğinin tespiti siyasal düzenin aktörlerinin yetki ve sorumluluk alanlarının nasıl belirleneceğini işaret edecektir. Bu nedenle mebusların meşrutiyet kavramını kaynakları, unsurları ve tarihsel yorumu ile nasıl ele aldığı siyasal düzenin aktörler arası ilişkilerinin nasıl düzenlendiği ile doğrudan alakalıdır.

Bu bölümde ele alınan stratejiler mebusların meşrutiyete karşı toplumsal alanda sundukları genel anlam çerçevesini yansıtmaktadır. Şer'i kaynakların öne çıktığını

²⁹² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 353.*

²⁹³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:6, 64.*

²⁹⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:4 (TBMM Basımevi, t.y.), 238.*

gördüğümüz bu anlam çerçevesi meşrutiyetin olumlu kazanımlarını ve toplumsal gelişmişlik için bir zorunluluk olduğunun vurgusunu içermektedir. Mebusların meşrutiyeti hem Osmanlı'nın kendi tarihsel geçmişleri ile ilişkilendirdikleri hem de Avrupa ülkeleri ile körlemesine bir taklit olarak görülemeyecek bir örnek alma ilişkisinde konumlandıkları da bu bölümdeki analizden anlaşılmaktadır.

Bu bölümdeki analizden, mebusların zihninde meşrutiyetin çatışmacı bir yaklaşım yerine intibak paradigmasına dayalı bir perspektifle yorumlandığı anlaşılmaktadır. Çatışma ve intibak, modernleşme araştırmalarında kullanılan iki yaklaşımdır. Çatışmacı perspektif modernleşen bir toplumun eski ile yeni düşünceler ve pratikler arasında bir tercih yaptığı, sürekli olumluya yönelik bir ilerleme ile eskiyi bir kenara atarak yeni olanı uyarladığı fikrine yaslanır. Bu yaklaşım modernleşmeyi basit bir çerçevede ikilikler üzerinden ele alır ve bu ikiliklerin ancak çatışabileceğini varsayar. İntibak yaklaşımı ise toplumsal dönüşümleri birbirinden net bir şekilde ayrılan iyi-kötü, siyah-beyaz gibi bir ayrıma gitmeden diyalektik bir süreç içerisinde gerçekleşen olgular olarak inceler. Bu yaklaşımla toplumsal dönüşüme dair olgular (modernleşme, sekülerleşme ve siyasal modernleşme gibi) aynı anda var olabilen meseleler olarak ele alınabilir. Böylece birbiri ile zıt görünen fikir ve pratiklerin bir arada ve uyumlanarak sürdürülebileceği varsayılır.²⁹⁵

Mebusların meşrutiyetin kaynaklarını tespit etme ve meşrutiyet pratiklerini belirleme konusunda intibak yaklaşımını benimsediklerini söyleyebiliriz. Meşrutiyetin menşei, meşruiyet kaynağı ve dayanağı olarak İslami kaynaklar öne sürülmektedir. Ancak İslami kaynaklar kendisi dışındaki bilgi kaynaklarını da iyi yönetim uygulamaları için başvurulabilecek bir merci olarak gösterir. Böylece İslami ve İslami olmayan birikimden (bu durumda çağdaş siyaset birikiminden) birlikte faydalanma ihtimali ortaya çıkar. İslami olanı ve Osmanlının geçmiş tecrübesini tamamen reddetmek veya kötülemek gibi bir kaygı gözetilmez. Bu şekilde geçmişten tevarüs edilen birikim tamamen atılarak kendi kökenleri ile kavgaya girme ihtimalinden kaçınılabilir. Benzer bir durum meşrutiyet pratiklerini belirleme hususunda da gözlemlenmektedir. Batılı ülkeler meşrutiyet tecrübeleri kendisinden faydalanılması gereken bir başvuru kaynağıdır. Ancak meşrutiyeti uygulamaya dökmenin tek veya doğru yolu Avrupalı ülkeleri tamamen taklit etmek değildir. Osmanlının kendine has şartları ve özellikleri bazı durumlarda kendi uygulamalarını üretmesini gerektirmektedir. Dolayısı ile kendine dair olanı tamamen atarak

²⁹⁵ Nurullah Ardic, "Türk Sekülerleşmesi İncelemelerinde Paradigma Değişimine Doğru", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6, sy 11 (2008), 595-609.

dışarıdan yeni bir pratikler bütünü almak yerine intibak yaklaşımı ile seçmeci bir uygulama izlenmesi fikri ortaya çıkmıştır.

Mebusların meşrutiyeti anlama ve anlatma biçimlerine bakıldığında temelde kesin bir olumluluk perspektifi ile yorumladıkları görülmektedir. Sultan Abdülhamid yönetimindeki dönemin olumsuz imajı meşrutiyeti kısmen meçhul bir faydalar silsilesi ile ilişkilendirmeyi kolaylaştırmıştır. Meşrutiyet uzun bir müddettir, siyasal sisteme dair eleştiri yöneltten ve bu eleştirileri dinleyenler için bütün problemlerin çözümü gibi görünecek bir hale gelmiştir. Dahası yeni rejimin varlığı toplumun varoluşsal boyutuyla ilişkilendirilmiş ve Osmanlı toplumunun ancak hak ettiği meşrutiyet sistemi ile varlığını devam ettirebilecek bir durumda olduğu vurgulanmıştır. Mebusların meşrutiyeti yorumlayış şekilleri Osmanlı siyasal modernleşmesi çerçevesinde ele alındığında intibak yaklaşımı ile değerlendirilebilecek bir demokratikleşme çizgisinin bu dönemde belirginleştiği söylenebilir. Yeni yönetim sisteminin toplum için olumlu kazanımlar ile eşlenik tutulması, toplumun varoluş sebebinin ve iyi bir toplum yönetiminin nasıl olması gerektiğinin halkın ihtiyaçları ve arzuları ile açıklanması, siyasal sistemin toplum yararına ve onların emelleri doğrultusunda faaliyet göstermesi gerektiği fikrine işaret etmektedir. Nihayetinde siyasal sistemin neliği insanlarla tanımlanabilmektedir. İnsanların siyasal alan için sadece yönetilen bir grup değil sistemin kurucu unsuru olarak görüldüğüne dair işaretler bu tartışmada görülebilmektedir. Bir sonraki bölümde bu çerçevede kurulan söyleme de yaslanarak meşruti düzenin aktörlerine biçilen rollere ve konumlara dair mebusların ortaya koyduğu söylem incelenecektir.

4. BÖLÜM: MEŞRUTİ SİYASAL DÜZENİN AKTÖRLERİ

Bu bölümün odak noktası meşruti düzenin aktörlerinden yenilerinin nasıl bir konuma sahip oldukları ve eskiden beri var olan aktörlerin de yeni gelenlerin karşısında/yanında nasıl konumlandıklarına dair mecliste ortaya çıkan söylemi tespit etmektir. Bu analiz dört başlıkta gerçekleşecektir. İlk başlıkta yeni bir aktör olarak milletin nasıl siyasal bir aktör haline getirildiği ele alınacaktır. İkinci kısımda milletin siyasal aktör olması ile meclisin eski düzenin temel mihenk taşı olan sultan karşısında nasıl bir konuma kavuştuğu incelenecektir. Takip eden başlıkta hükümdar karşısında kendini tahkim etmeye çalışan bir meclisin bu tavrının hükümetle ilişkilerine yansımaları analiz edilecektir. Son kısımda ise önceki başlıklarda ele alınan söylem ile sarsılan siyasi düzenin nasıl dengede tutulacağına dair kaygıları yansıtan söyleme odaklanılacaktır.

4.1. Milletin Siyasal Denkleme Dahil Edilmesi

Meşrutiyetin en büyük iddialarından biri olan hakimiyet-i milliye anlayışının mebusların söylemlerinde tezahür etme biçimini anlamak için millet kavramına nasıl bir siyasal uzanım kazandırıldığını tespit etmek gerekmektedir. Milletin siyasal alanda “hâkim” olarak konumlandırılması Osmanlı siyaset düşüncesinde alışık olunan bir kullanım olmadığı için meşrutiyet döneminde demokratikleşme söyleminin kurucu bir unsuru olarak ele alabileceğimiz bu kavram ile tam olarak ne kastedildiği bu kısımda incelenecek söylem stratejileri ile açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

Bu kısımda iki söylem stratejisi teknikleriyle beraber analiz edilecektir. Bunlar milleti özneleştirme ve meclisi hakimiyet-i milliye ile özdeşleştirme stratejileridir. Bu stratejiler ile milletin neden siyaset alanında bir aktör olarak dikkate alınması gerektiği ve bu aktörlüğün eylem kapasitesinin hangi fail üzerinden gerçekleşeceğine dair bir söylem inşa edilmiştir. Meşrutiyetin halkla ilişkili bir tarafı olduğu seçimler ve bu seçimler sonucu faaliyete geçen meclis dikkate alındığında aşıkardır. Ancak bu usulün siyasal aktörlerin ilişkileri açısından ne ifade ettiği ve siyaset alanında nasıl bir pratik yansıması olacağına dair bir tecrübenin olmaması meclis mensuplarını bu meseleyi özellikle vurgulamaya itmiştir.

İnceleyeceğimiz ilk strateji olan milleti özneleştirme dört farklı teknik ile kullanılmaktadır. Milleti siyasal düzenin kurucu unsuru kılma, milleti hükümdara muhatap kılma, milletin siyasal kurumlardan hesap soruculuğu ve siyasal kurumların milleti temsili

teknikleri ile milletin siyasal bir aktör olarak kabul edilmesi gerektiği vurgulanmaya çalışılmıştır.

Milleti siyasal düzenin kurucu unsuru kılma tekniği doğrudan işaret ettiği gibi milletin siyasal aktörlüğüne dair en kuvvetli söylem unsurunu oluşturmaktadır. Milletin siyasal yapının temel yapıtaşı olarak kabul edilmesi gerektiği ve siyasal eylem kapasitesine sahip olduğu bu teknik ile öne çıkarılmıştır. Önceki bölümde farklı bir strateji kapsamında ele aldığımız biat meselesi Kanun-ı Esasî mazbatasında birden fazla kez dikkate sunulmaktadır. “[‘A]kd-i bey’atte tarafı- aslî ve hâkim millet bulunduğu cihetle kanun-ı esâsî tanzim etmek evvelen hakk-ı millet olması hakikati teslim” edilmesi gereken bir olgu olarak dikkate sunulmaktadır.²⁹⁶ Bu asli unsur olma özelliği ile millet anayasayı tesis eden güç olarak “kuvve-i müessise” olma sıfatı da kazanır. Biat akdinde milletin muhatabının hükümdar olduğunu dikkate alırsak siyasal düzendeki mevcut en büyük aktörün, hatta devletin kuruluşundan beri hep en büyük olagelmiş aktörün karşısında onu aşarak sistemin kurucu unsuru olan yeni bir aktörün dikkate sunulduğu görülmektedir. Bu mesele meclisin feshine dair tartışmalar yürütülürken Menteşe mebusu Halil Bey tarafından da feshin “asıl hakim olan millete o meselede doğrudan doğruya o milletin reyine müracaat” anlamına geldiği öne sürülerek milletin asli unsur olma özelliği vurgulanmıştır.²⁹⁷ Aynı husus mazbata metninde de “iki kuvvet arasında zuhur edecek bir ihtilaf-ı mühim halinde, kuvve-i icrâiyenin mes’ele-i doğrudan doğruya bütün milletin takdirine havale edebilmesi kaziyyesinden ibarettir” şeklinde ifade edilerek meclis ve hükümetin anlaşmazlığa düşmesi noktasında meclisin feshedilmesi iki taraf arasında hakem pozisyonunda olan aktöre havale edilmesi olarak gösterilmiştir.²⁹⁸ Dolayısı ile millet biat akdindeki pozisyonu ile sultanın, meclis ve hükümetin ihtilaf etmesi halinde de başvurulacak merci olarak her iki kurumun üzerinde bir güç elde etmiştir.

Halkın kurucu unsur olması sahip olduğu hakların kaynağı açısından da teyit edilmiştir. Hukuk-ı esasiye olarak isimlendirilen bu haklar “hukuk-ı âdemî” olarak da tabir edilir. “Bunlar o haklardır ki insanlara Hâlîkî bahş ve ihsan buyurmuş, fitratıyla mütelâzım kılmıştır. İnsan ile beraber doğar, mâderzâddır.”²⁹⁹ Böylece halkın siyasal alandaki aktörlük

²⁹⁶ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 96.

²⁹⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 4*, 236.

²⁹⁸ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 95.

²⁹⁹ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 96.

vasfı şer'i bir kaynağa da dayandırılarak kuvvetlendirilmiştir. İnsanların haklarının doğuştan gelmesi ve en yüce makamla ilişkilendirilmesi bu haklar üzerinde bir soru işareti oluşmasına da engel olur. Bu haklar müzakere veya pazarlığa tabi olmayan ve insanın varlığının bir parçası olan unsurlardır. Milletın hakları ile olan bu ilişkisi nedeniyle anayasa metninin de onun onayı ile gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu duruma Kanun-ı Esasî yazılırken oluşturulan cemiyetten bahisle “gerçi cem’iyyet-i mezkûre mânen milletin müntehabı hükmünde telakkî olunsa da, her halde ‘ukud-ı fuzuliye kabilinden bulunmakla, neticede bir izin ve icâzet-i millî iktizâ ediyordu” şeklinde işaret edilmiştir.³⁰⁰ Milletın hakları ile doğrudan ilişkili bir yasal düzenlemenin yapılabilmesi ancak milletin icazeti-izni ile makbul olacaktır.

Mebuslara göre milletin siyasal düzende kurucu unsur olduğu başka özellikleriyle de tespit edilebilir. Millet 31 Mart sonrası ortaya koyduğu eylemleri ile “meşrutiyet-i sahihaya liyakat ve istihkakına” kuvvetli bir delil olmuştur.³⁰¹ Aynı husus mazbatada da Kanun-ı Esasî’nin sultan tarafından bir ihsan olduğu algısından ancak anayasanın tekrar yürürlüğe konmasını sağlamakla kurtulunduğu ve bu şekilde “millet-i Osmâniye hukukuna isbat-ı ehliyet”ini gösterdiği şeklinde vurgulanmaktadır.³⁰² Milletın meşrutiyete layık olması hususunun Kanun-ı Esasî’nin yürürlükten kalkması meselesi ile irtibatlı olduğuna daha önce işaret edilmişti. Bu vurgunun aynı zamanda hakimiyet-i milliye mefhumuna gelebilecek en büyük eleştirilerden birisine dair olduğuna da dikkat çekmek gerekmektedir. Osmanlı-Türk siyasal modernleşmesinde tekrar tekrar gündeme gelen halkın arzu edilen siyasal sisteme hazır olup olmadığı meselesi mebuslar tarafından onun kurucu unsur olduğu ve bu liyakati taşıdığı vurgulanarak bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Bununla beraber kendilerinin de bu konuda zaman zaman tam emin olamadıkları görülebilmektedir. Meclisin üçüncü yılının başında yaptığı bir konuşmada Ahmed Rıza milletin “daha birçok umurda hükümetin irşadat-ı pederanesine muhtaç” olduğunu ifade etmiştir.³⁰³ Bu farklı bakış açısı konuşmanın yapıldığı dönem İttihatçıların da desteklediği İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin yönetimde olması ile açıklanabilir. Hükümetin belirli konularda meclisle ayrı düşmesi, hükümetin görüşlerini tercih eden veya hükümetin görüşleri kendi fikirleri ile

³⁰⁰ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 97.

³⁰¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:1*, 71.

³⁰² Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 97.

³⁰³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt:1*, 7.

uyumlu olan İttihatçıların meclise karşı hükümeti öne çıkarmasını gerektirmiştir.³⁰⁴ Milletlin aktörlüğüne vurgu bir sonraki stratejide göreceğimiz meclis-halk ilişkisi sebebiyle meclisin kendi konumunu tahkim etmek için de elverişli bir söylemdir. Ancak icra makamına gelerek milletle karşı karşıya kalındığı vakit daha sonraki dönemlerde de örneği görüldüğü şekilde milletin kurucu unsur olması vurgusunun zayıfladığına da bir örnek olarak alınabilir. Bunun bir delili de aynı ismin önceki yıllarda yaptığı konuşmalarda milletin konumunu tahkim eden ifadeler kullanmasıdır. İkinci senenin başında yaptığı bir konuşmada hükümetin meclisin arzu ve itimadından daha çok dayanacağı bir merci olarak “halkın, milletin hissiyatı diniyesi, ahlak ve adâtı ve derece-i ilmi irfanı”na işaret etmiştir.³⁰⁵ Aynı yılın sonunda yaptığı konuşmasında ise “meşrutiyetin millete tahmil ettiği vezaif ve mesuliye”nin ne kadar büyük olduğundan bahisle milletin aktörlüğünü öne çıkarmaktadır.³⁰⁶

Milletin kurucu unsurluğuna delalet eden bir başka örnek de şer’i kaynakları vurgulama stratejisinin de dahil edildiği bir ifadede tespit edilebilir. Mazbatada anayasa ve muhtevasından bahsedilirken bu kanunların “tedvin ve tasdikinde alâka-i milletin lüzumu” açık bir gerçek olarak vurgulanmıştır.³⁰⁷ Bu iddia şura ayetleri olarak meşhur olan iki ayete³⁰⁸ referansla gerekçelendirilmiştir. Bu teknikte ele aldığımız örnekler milletin kurucu unsur olmasına dair II. Meşrutiyet’in ilk yıllarında mebusların kuvvetli bir söylemi olduğunu yansıtmaktadır. Bu söylemi zayıflatan bazı aksi örnekler de tespit edilebilirse de asıl fikrin bu dönem için milleti siyaset alanının merkezine koymak olduğu söylenebilir.

Milleti özneleştirme stratejisinin ikinci tekniği mevcut siyasal düzenin en muhkem aktörü olan hükümdar ile milletin karşılıklı konumlandırılması yoluyla milletin konumunu tahkim ve yükseltmedir. Meclis ve hükümetin ihtilafında nasıl hareket edileceğini düzenleyen meşhur 35. madde ile ilgili tartışmada sultanın meclisi fesh hakkını hangi şartlarda ve nasıl kullanabileceği tartışılırken hükümet ve meclisin birbirine karşı nasıl konumlandığı da bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Konu hakkında söz alan Zohrab Efendi hükümeti ayrı bir kuvvet olarak telakki etmemek gerektiğini ancak teşri makamı olan

³⁰⁴ İttihatçılar alternatif isimler arasından İbrahim Hakkı Paşa’nın göreve gelmesini desteklemiş ve Talat Bey, Cavid Bey, Emrullah Efendi ve Musa Kazım Efendi gibi isimler hükümette yer almışlardır. İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin 1908-1912 dönemindeki en uzun soluklu hükümet olması İttihatçılarla ilişkisine dair bir fikir verebilir. Bkz. Kansu, *İttihadçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, 163-168.

³⁰⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt: 1*, 6.

³⁰⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt: 6*, 640.

³⁰⁷ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mucibe Lâyihası”, 94.

³⁰⁸ Şûra 42/38 ve Âli İmran 3/159.

meclisin karşısında icra makamı olan sultanın vekilleri olarak alınabileceğini ifade etmiştir. Bu fikre de dayanarak hükümdar ve halk arasındaki ilişkiyi de “zaten hükümdar, Meclis-i Mebusan’ın ve milletin mutemedi addolunur” diyerek tasvir etmiştir.³⁰⁹ Bu yorum ile meclis ve halk hükümdara itimat beyan eden bir pozisyonda konumlandırılmıştır. İtimat ilişkisi sadece basit bir güven ilişkisi olarak değerlendirilecek olursa bu ifadeye pek bir anlam yüklenemez. Ama ileride meclis ve hükümet arasındaki ilişkide itimat hususuna yapılacak vurgularla daha açık anlaşılacağı gibi mebusların dilinde itimat, veren aktörü itimat gösterdiği aktörle en azından eşit ama çoğunlukla daha üstte konumlandıran bir kavrama işaret etmektedir. Burada belki daha önemli olan kısım da milletin hükümdara itimat gösterme hakkına sahip addedilerek sultanın muhatabı kılınmasıdır.

Bu tavrı birçok farklı örnekte de takip edebiliriz. Örneğin Sultan Abdülhamid’in nutkuna verilen cevapta meclisin yeniden açılması konusunda hükümdarın girişimine milletin “arz-ı teşekkür” ettiği ifade edilmiştir. Aynı konuşmada Bulgaristan ve Bosna-Hersek’te ortaya çıkan gelişmelere karşı hükümdarın ifade ettiği teessüfata “bütün millet iştirâk” ederek hükümdarla aynı duyguyu paylaştığını göstermiştir.³¹⁰ Abdülhamid’e karşı meclisin tavrını çok iyi yansıtacak bir şekilde bu vurgu devam ettirilerek padişahın Kanun-ı Esasî’nin yürürlükte olmasına dair kararını “lâyetegayyer” (değişmez) olarak nitelemesine teşekkür ile cevap verilerek “Osmanlı milletinin bu baptaki azm-i umumîsinin de biavnullahi te’alâ hiçbir kuvvet-i sârime ile sarsılmayacak derecede kat’i ve lâyetegayyer olduğunun” altı çizilmiştir.³¹¹ Padişahın konuşmasında kullandığı ifadenin aynı şekilde millete atıfla kullanılması her iki aktörün aynı düzeyde konumlandırılmasına güzel bir örnektir. Sultan Reşad’a karşı yazılan cevaplarda da hükümdarın meşrutiyete yönelik tavrı “bir zamânı kavî” (güçlü bir kefillik) olarak görülerek millet hükümdara “arz-ı minnet”ini göstermiştir. Tahta geçtiğinden beri de bu yönde gösterdiği çabayı da “millet kemal-i samimiyetle alkışlamıştır”.³¹² Nutuklara verilen cevapların kapanış kısımlarında da devletin çabalarında başarıya ulaşması noktasında hükümdarın siyasal aktörlere duyduğu güven ile milletin itimadının “tevacuf” etmesi bir şükür vesilesi olarak zikredilir.³¹³ Meclisin son yılındaki nutka verilecek cevap metnindeki bir ifade için Bursa mebusu Ömer Fevzi Efendi’nin “‘Beyanat-ı Şehriyarileri şayan-ı şükran ve mahmidettir’ denilecek yerde

³⁰⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 238.*

³¹⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1, 65.*

³¹¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1, 66.*

³¹² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:1, 71.*

³¹³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt:1, 258; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 4, Cilt:2, 5.*

‘Efkar-ı umumiyye-i millete tamamen muvafıktır’ denilse daha münasip” olacağını ifade etmesi meclisin hükümdar ile milletin ilişkisine dair perspektifini yansıtan bir örnektir.³¹⁴

Sultan ve milletin siyasal düzenin kurucu anlaşması olan biat nedeniyle birbiri ile muhatap olarak konumlandığı ve milletin bu ilişkide asli unsur olarak zikredildiği belirtilmişti. Bu ilişkide sultanın milletin vekili olması hasebiyle mahkûm, Allah’ın vekili olması hasebiyle de hâkim olarak konumlandırılması da klasik yöneten yönetilen ilişkisi anlayışındaki yönetenin üstte yer aldığı algısını değiştiren bir yaklaşımdır. Mazbatada hükümdarın bu konumundan ötürü Allah’a ve vicdanına karşı sorumluluğunun yanında “millete karşı da mes’uliyet”inin doğduğu özellikle belirtilerek sultan millete hesap verir bir konuma yerleştirilmiştir.³¹⁵ Bu meselenin saltanat kavramı ile bağdaştırılması kolay olmasa gerektir. Bu yaklaşımın bazı pratik uygulamalarda ortaya çıkaracağı problemin farkında olan mebuslar hükümdarın anlaşma imzalama hakkı meselesinde bir ara formül bulmuşlardır. Sultana her türlü anlaşma yapma hakkını vermenin “hakimiyet-i milliye ve muvâzen-i meşrûtiyet” ile bağdaşmayacağı öne sürülerek “hukuk-ı mukaddese-i saltanat ve hukuk-ı meşrû’a-i milleti telif etmek üzere” milletin “hukuk-ı asliye ve şahsiyesi” ile ilgili olan barış, ticaret, arazi terki ve devletin masraf yapacağı anlaşmaların meclise sunulması önerilmiştir.³¹⁶ Mebusların asırlardır devam eden bir saltanat makamı ile siyasal düzenin hakimi olarak tanımlanan milleti karşılıklı konumlandırma noktasında kolay bir işe giriştikleri söylenemez. Bu nedenle bu meselenin meşruiyeti dini bir gerekçe ile kayıt altına alınarak karşı çıkılması engellenmeye çalışılmıştır. Bununla beraber sultanın tamamen denklemden çıkarılması gibi bir kaygı da güdülmediği için bir denge içerisinde iki aktörün ilişki kurması sağlanmaya çalışılmıştır.

Ele alacağımız bir sonraki teknik milletin siyasi kurumlara hesap soran bir aktör olduğunu vurgulayan bir tekniktir. Bu teknikle halkın siyasal aktörleri onay ve takdiri öne çıkarılmış, halkın menfaatinin ve arzularının siyasal aktörlerin eylemlerine yol gösterici olduğu vurgulanmıştır. Meclisin millete karşı hesap vermek zorunluluğu bir sonraki stratejide ele alınacak olmakla beraber halkın onayının önemini vurgulayan bazı örnekler milletin genel olarak hesap sorma makamında olduğunu göstermektedir. Kanun-ı Esasî değişikliklerinde rütbe verilmesi konusunda yapılacak bir düzenlemede yapılan işin

³¹⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 4, Cilt:2, 19.*

³¹⁵ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 101.

³¹⁶ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 105.

anlamalı olup olmadığını sorgulayan ve ilerleyen günlerde yürürlüğe girebilecek başka uygulamalarla uyumsuzluk gösterebileceğine dikkat çeken Mustafa Asım Efendi halkın meclisi onaylamayacağına dair endişesini dile getirmiştir. Yapılan işi gereksizlik olarak gören mebus “iyi düşünün, halk bize gülmesin” sözleri ile arkadaşlarını uyarma ihtiyacı hissetmiştir.³¹⁷ Bu ifadede halkın meclisin eylemlerini yakından takip ettiği ve hakkında yorum yaptığı kabulü de zımnen vardır.

Arıza-i cevabiyelerde de bu husus vurgulanmıştır. Hükümetin yönlendireceği ve meclisin lüzumuna kanaat edeceği kanun önerileri üzerinde çalışılarak vatanın ihtiyacı ve “millet-i Osmaniye’nin hüsn-ü takdir ve kabulüne layık kanunlar tanzimine” çalışılacağına altı çizilmiştir.³¹⁸ Yukarıda zikredilen milletin padişahı alkışladığı örneği de dikkate alırsak milletin takdirinin sadece meclis ve hükümete hasredilmediği ve sultanı da kapsar şekilde tasavvur edildiği görülmektedir. Milletin talepkârlığı da mebusları gayrete getirmek için atıf yapılan bir husustur. Ahmed Rıza’ya göre “devr-i sâbıkta her türlü vesait-i medeniyeden mahrum kalan millet bizden büyük işler, pek çok hizmetler bekliyor ve bunları acele istemekte haklı görünüyor”dur.³¹⁹ Meclisin ilk yılında usule dair tartışmaların sıklıkla yapıldığı görülmektedir. Mebuslar meclis içi uygulamaların nizamnameye uygun olup olmadığı konusunda sıklıkla ihtilafa düşmektedir. Böyle ihtilaf anlarından birinde Amasya mebusu İsmail Hakkı Bey iş görülemediğinden şikayetle milletin mebuslardan çok şey beklediğini arkadaşlarına hatırlatma ihtiyacı hissetmiştir.³²⁰ Bu ifadeler ile halkın siyasal düzlemde hemen her aktörden talepte bulunan bir şekilde betimlendiği görülmektedir. Milletin talebinin siyasal eylemler için muharrik güç ve bir motivasyon kaynağı olması, siyasal eylemlerin sonuçlarının da ilk muhatabının aynı şekilde halk olarak görüldüğüne delalet etmektedir. Halk kurucu unsur olarak siyasal eylemin başlangıcında ve sonunda hesap verilecek aktördür.

Bu strateji altında incelenecek son teknik siyasal kurumların milleti temsil ettiğine dair ifadeleri kapsamaktadır. Meclisin milletin vekili olarak görüldüğü sarihtir. Ancak yürütme kuvvetinin unsurları olarak padişah ve hükümetin de milletin vekili olması bu strateji altında incelediğimiz diğer tekniklerle ilişki içerisinde halkın siyasal bir aktör olarak kabul edilmesi gerektiğinin altını çizer. Mazbata metninde meclis ve hükümetin ihtilafından bahsedilirken meclisin millet namına karar verdiği ifade edilerek “millet

³¹⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:4, 171.*

³¹⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1, 66.*

³¹⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:6, 639.*

³²⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1, 142.*

nâmına icrây-ı hükümet eden bir hükümet, re'y ü fikri ne olursa olsun bu kararı kabule mecbur” olduğu vurgulanarak hükümetin de meclis gibi halkla bir temsil ilişkisi içerisinde olduğu iddia edilmiştir.³²¹ Halkı temsil meselesi milletin hesap soruculuğu ile birleştirilerek de vurgulanmıştır. Nazırların kendilerini ilgilendiren irade-i seniyelerin altını imzalamaları hükümete icraya dair “nüfuz ve iktidarı veren millet nazarında tedkik ve teftiş edilmek” gereği meşrulaştırılmıştır. Milletin gözünde “mes’ul bulunacak bir zat aranması tabiidir.”³²² Hükümetin meclis toplantı halinde değilken savaş ilan edip edemeyeceği mevzubahis olduğunda meclisin itimat ettiği bir heyet-i vükelanın artık “milletin vükelası” olduğu Hasan Fehmi Efendi tarafından ifade edilmiştir.³²³ Böylece meclisin milletle kurduğu vekillik ilişkisi, hükümete verdiği güvenoyu üzerinden hükümet ve millet arasına da teşmil edilmiştir.

Heyet-i vükela’nın milletle girdiği vekillik ilişkisi hükümdar üzerinden de ispat edilmeye çalışılmıştır. Mazbatada padişahın vekilleri istediği gibi azledip edemeyeceği konusunda, biatla ümmetten aldığı naiblik vazifesine ve bu naiblik sayesinde edindiği halifelik makamına sahip olan padişahın vekili olmaları hasebiyle nazırların “vekîlü’l-vekîl mesabesinde olarak yine vükela-yı ümmet” olacakları belirtilmiştir.³²⁴ Bu ifadede kurulan temsil zincirinde dikkat çeken bir husus da padişahın halifelik makamında olabilmesinin de ümmetten aldığı vekillik sıfatıyla ilişkilendirilmesidir. Saltanat ve hilafet makamlarının her ikisi de aslında ümmeti/milleti temsil eden makamlar olarak tasvir edilmektedir. Bütün siyasi aktörlerin milletin temsilcisi olduğu meclis tartışmalarında da açıkça ifade edilen bir iddiadır. Mustafa Asım Efendi hükümeti oluşturan her iki kuvvetin de milletin vekili olduğunu zikrettikten sonra hükümetin “icra cihetiyle milletin vekili” olduğunu ifade etmiştir.³²⁵ Kurduğu temsiliyet ilişkisini gene padişahın milletin vekalet-i umumiyesini taşıması ile ilişkilendirerek onun bu vekaleti vazifelendirmek yoluyla hükümete aktardığını söylemiştir. Hem meclis hem de hükümetin milletin vekili olduğu bir durumda ise bu iki aktörün ihtilaf etmesi halinde milletin rızasının hangisinin görüşünde olduğunun kesin olarak bilinemeyeceğini de iddia eden Asım Efendi çözümü Ayan Heyeti’ne bırakma taraftarıdır. Meclisin feshi ile alakalı bu tartışmada böyle bir argümanın sunulması bir tepki

³²¹ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 102.

³²² Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 112.

³²³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 3*, 182.

³²⁴ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 136.

³²⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 4*, 238.

ile de karşılaşmamıştır. Bu açıdan bakıldığında siyasal aktörlerin vekili oldukları asli ve kurucu siyasal aktörün millet olması hakkında meclisin güçlü bir kanaati olduğu söylenebilir.

Milletin yeni siyasal düzende bir siyasal aktör olarak gösterilmesi Osmanlı yönetim sisteminde mebusların gerçekleştirmeyi arzuladıkları değişimlerin temelinde yer almaktadır. Bu prensip üzerine inşa edilecek bir meclis tahayyülü, bu meclisin hükümet ile ilişkisi ve sultanın bu denklemdeki konumu mebusların nasıl bir yönetim sistemi düşündüklerinin genel çerçevesini verecektir. Bundan ötürü bu bölümde ele aldığımız ilk strateji mebusların siyasal düzenin aktörlerinin nasıl konumlanacağına dair bakış açılarının temelini oluşturan görüşlerine işaret etmektedir. Halk/millet/ümme artık siyaset alanında dikkate alınması gereken bir aktör olarak konumunu tahkim etmiştir. Hem siyasal düzenin kurucu unsuru olarak gösterilmiştir hem de kurulmuş bir düzenin işlemeye devam edebilmesi için sürekli başvurulması gereken bir onay makamı olarak belirlenmiştir. Eski rejimde sistemin en üstünde yer alan hükümdar ile milletin ilişkisi özellikle vurgulanarak millet hükümdara denk veya bazı durumlarda daha üstün bir noktada konumlandırılmıştır. Bu yaklaşım mebusların hayali veya şahsi arzuları olarak değerlendirilmemelidir. Zira nutk-ı hümayunlara dair yapılan bir söylem analizi çalışmasının da gösterdiği gibi padişahların bu dönemdeki söylemlerinde kullandıkları stratejilerden birisi padişahın toplumsal pozisyonunu muğlaklaştırmadır. Bu stratejiyi padişahlar kendilerini üstün bir pozisyonda göstermekten imtina ettikleri veya muhatapları ile ilişkilerinde konumlarını belirginleştirmek istemedikleri durumlarda kullanmaktadır.³²⁶ Bu durum dikkate alındığında mebuslarda (ve onların şahsında dönemin siyasal elitlerinde) gördüğümüz bu yaklaşımın padişahlarda da makes bulduğu ve buna göre bir söylem geliştirmek zorunda hissettikleri tespit edilmektedir.

Meclisi hakimiyet-i milliye ile özdeşleştirme stratejisi aslında milleti özdeşleştirme stratejisinden beslenen bir söylem unsuru olarak düşünülebilir. Milletin siyasal alandaki aktörlüğüne dair muhkem bir söylem, meclis milletle ilişkilendirilerek aralarındaki temsiliyet ilişkisine vurgu yapıldığında milletin devşirdiği siyasal gücün meclisin uhdesine aktarılmasını sağlamaktadır. Meclis siyasal düzlemdeki sallantılı mevkisini tahkim etmek için halkın gücünden kendisine kuvvet devşirme ihtiyacını hissetmiştir. Meşrutiyetin ilk ilanından kısa bir süre sonra meclisin süresi belirsiz bir şekilde tatil edilmesi ne toplumsal

³²⁶ Arı, “...Ve Meclis-i Umûmîyi Küşad Eylerim”.

boyutta ne de siyasal alandaki aktörler arasında meclisin yeniden açılmasını sağlayacak bir tepki doğurmamıştır. Meclisin tekrar faaliyete geçmesinin 30 yıldan fazla sürdüğünü dikkate alırsak ve meclis açıldıktan sonraki birkaç ay içerisinde 31 Mart Vakası gibi bir tehlikenin atlatıldığı düşünülürse meclisin ilk kaygısının varlığını devam ettirmek olması anlaşılabilir hale gelmektedir. Bu nedenle milletin siyasal aktörlüğü meselesi meclisin bizzat kendi durumu ile ilişkili bir mesele olup meclisin milletin temsilcisi olması kapsamında incelenecek söylem örneklerinin zımni bir şekilde milletin siyasal aktörlüğüne de atıf yaptığını akılda tutmak faydalı olacaktır.

Meclis-i Mebusanı Meclis-i Ayanla mukayese tekniği altında inceleyeceğimiz örnekler hem Kanun-ı Esasî mazbatası hem de meclis tartışmalarında yaygın bir şekilde bulunmaktadır. Meclisin halkla ilişkisi tasvir edilirken mecazi tasvirlerle başvurulduğu sıkça görülmektedir. Mebusların adli bir takibata uğramaları durumunda mebusluklarının düşüp düşmeyeceği hususunun tartışıldığı bir müzakerede Üsküp mebusu Said Efendi'nin ifadesi böyle bir örnektir. Said Efendi mebusluğun doğrudan düşmesini doğru bulmamasını “elbette bir müsamaha da olmalıdır, zira bir mebus bir milletin makes-i nazarı, matuf-u kalbgahıdır” ifadesiyle meşrulaştırmaktadır.³²⁷ Mebuslar millete can evinden bağlı ve milletin fikrinin yansıdığı bir mahaldir. Bu özellikleri dolayısıyla ki aynı konuda Muhammed Hamdi Efendi (Kanun-ı Esasî mazbatası muharriri) de mebusların korunmasını bir imtiyaz olarak görmez zira bu “hukuk-ı milleti müdafaadır.”³²⁸ Hamdi Efendi mazbata metninde de “meb’usların efkâr-ı umûmiyye-i milleti teşahhus ettirdikleri”ni ifade etmiştir.³²⁹

Mebusların devamsızlık yaptığından şikayetle açılan bir tartışmada devamsızlık oranları kadar mebusların tahsisatından kesinti yapıp yapılamayacağı ve devam etmeyen mebusların gazete ile kamuoyuna ilan tartışılmıştır. Gazete ile ilan fikrinin de mebusları onları seçen millete şikâyet etme niyeti taşıdığıнын altını çizmek gerekir. Bu konuda konuşan Ahmet Mahir Efendi mebusları işçilere benzeterek “bir usta bir evi yapmak için nasıl evin ecîri ise biz de Beytülmal-i milletin ecîriyiz. Bizim yevmiyemiz kaç kuruşa geliyorsa o yevmiyemiz mukabilinde biz bu millete iş görmemiz lazımdır.” diyerek devamsızlık yapan mebusları eleştirmiştir.³³⁰ Meclis-i Mebusan ve Ayan’ın tahsisatlarının

³²⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 255.*

³²⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 255.*

³²⁹ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 124.

³³⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:1, 508.*

tain edilmeye çalışıldığı bir oturumda Varteks Efendi de mebusanın çok çalıştığından dem vurarak Ayan'dan daha az tahsisat almasını eleştirmiş ve “Meclis-i Mebusan ziyadesiyle milletin intihab ettiği adamlar, milletin asıl emniyetini kazanan adamlar az alsınlar ve başkalarının intihabiyle, hususi intihabla tain olunanlar çok alsınlar. Bu hiç hak ve adaletle sığmaz.” sözleriyle tepkisini dile getirmiştir.³³¹ Mebusların milletin kurdukları ilişkide kendilerine büyük bir pay çıkardıklarını ve seçimler ile onların duygu ve fikirlerine tercüman olmaya hak kazandıklarını vurgulama ihtiyacı hissettiği görülmektedir. Milletin seçtiği isimler olarak hem kendilerine bir sorumluluk çıkarmakta hem de milletin değil padişahın seçtiği meclis üyelerinden kendilerini üstün görmektedirler.

Kendilerini Ayan'dan üstün gördüklerine dair bir başka örnekte kanunların meclislerden geçme usullerine dair bir tartışmada maliye ile ilgili kanunlarda sadece Meclis-i Mebusanın müdahalesinin geçerli olduğunu söyleyen Lütfi Fikri bunu “Meclis-i Mebusanın daha doğrudan doğruya milletin vekilleri olması ve paranın da millete ait olması”na atıfla gerekçelendirmiştir.³³² Buna binaen “hakimiyet-i milliye Heyet-i Ayan azalarında dahi tecelli etmek için” Hristo Dalçef Efendi'ye göre “herhalde Heyet-i Ayan azalarının da doğrudan doğruya millet tarafından intihab edilmek nazariyesinin kabulü lazımdır.”³³³ Bu görüşü destekleyen bir ifade de Tokat mebusu Mustafa Sabri Efendi'ye aittir. Ona göre de “Ayanı Mebusana kıyas etmek caiz değildir. Ayan taraf-ı Padişahîden intihab olunduğu için o bir taht-ı tesirde bulunabilir. Mebusan millet tarafından intihab olunmuştur. İstiklaline maliktir.”³³⁴ Farklı etnik ve meslek kökenlerine sahip mebusların meclisin halkla ilişkisi noktasında benzer argümanlar sunması meclisin konumunu tahkim etme meselesinin ortak bir kaygı olduğunu göstermektedir. Diğer yandan Meclis-i Ayan karşı görülen eleştirel bakış mebusların “büyük biraderleri” olarak ifade ettikleri bu kuruma karşı mesafeli duruşlarına işaret eder. Ayan'ın seçim şekli ve üyelerinin bir kısmının geçmişten taşıdığı izler mebuslar tarafından “idare-i sabıkın adamları” olarak görülmelerine yol açmıştır.³³⁵

Meclisin söylemlerinde milletin görüşünü dile getirdiği iddiası mebusların sık başvurduğu bir argümandır. Bu argüman ile sözlerini milletin adına söyledikleri veya

³³¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 371.*

³³² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 281.*

³³³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 352.*

³³⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 365.*

³³⁵ H. Aliyar Demirci, *İkinci Meşrutiyette Ayan Meclisi 1908-1912*, (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 387-391.

milletin fikirlerini dile getirdiklerini öne sürerek söylemlerine bir meşruiyet şemsiyesi sağlamaktadırlar. Meclisin Kanun-ı Esasî'yi tadil işine girişmesi de böyle bir gerekçe ile meşrulaştırılmıştır. Kanun yapma hakkı esasen millete ait olduğu için “Meclis-i Meb’usân bu hakkı bilâ imhal isti’male müsâra’at etmekle milletın hakikaten emniyetine lâıık bulunduğunu ispat etmiş sayılır.”³³⁶ Ama milletın meclise olan emniyeti de sınırsız görülmez. Zira meclisin anayasayı tamamen değiştirmeye yetkisi yoktur. Bunun nedeni meclisin “usul-i lâzimeye göre teşekkül etmiş bir meclis-i müessisân değil, eldeki Kanun-ı Esâsî’ye tevfiikan ictima’ etmiş bir Meclis-i Meb’usân” olmasıdır.³³⁷ Meclis yetkisinin sınırlarını bilse de milletın kendisine yüklediği sorumluluğun da farkındadır. “[M]illetin ikbâl ve idbârına doğrudan doğruya ta’alluku olan mesâil-i azîmede Meclis-i Meb’usân’ın umûr-i siyasiyye-i hükûmete iştirak ve müdahalesi hâkimiyet-i meşru’a-i milletın en hakiki ve ciddi tecelliyatından addolunur.”³³⁸ Böylece mebuslar padişahın haklarını kısıtlamaya ve hükûmetin işlerine ortak olmaya milletın hakimiyetini temsilen hakları olduğunu iddia ederler. Dolayısı ile mesele meclisin icra heyetinin işlerine müdahale etmesi değil hakimiyet-i milliyenin sağlanmasıdır. Bu da ancak milletle bağı hasebiyle meclisin bu işlere dahil olması ile gerçekleşebilir. Kanun yapım sürecinde Şura-yı Devlet’in denklemden çıkarılması da “milletın kendi istediği kanunlar dairesinde te’mîn-i idaresi”ni sağlamak için gereklidir.³³⁹ Böyle bakıldığında bu değişiklik talepleri mebusların istekleri olarak değil hakimiyet-i milliye gereği yapılması gereken ve faili olmayan istekler gibi gözükmeaktadır. Sanki mebuslar sadece milletın arzusunu yansıtan kimselerdir.

Milletın görüşünü temsil etme argümanı meclisteki farklı tartışmalarda da tespit edilebilmektedir. Nutk-ı hümayunlara verilecek cevapta nutukta bahsedilen konular çerçevesinde mi kalınması gerektiği yoksa meclisin hükûmete karşı ulaştırmak istediği bütün mesajları dahil edip edemeyeceği neredeyse 4 yıl boyunca bir tartışma konusu olmuştur. Bazı mebuslar nutukların hükûmet tarafından yazılan metinler olduğunu ve bu nedenle hükûmet düşünülerek cevap verilmesi gerektiğini iddia etmiştir. Zira eğer hükûmete cevap veriliyorsa meclisin hükûmete iletmek istediği mesajları da dahil etmesi daha yerinde olacaktır. Diğer bir grup mebus ise bu metinlerin törensel özelliğini ön plana

³³⁶ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâııhası”, 98.

³³⁷ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâııhası”, 98.

³³⁸ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâııhası”, 100.

³³⁹ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâııhası”, 121.

çıkarak padişahı muhatap alan metinler olarak değerlendirilmesini savunmuştur. İlk gruptan olan Hallacyan Efendi ilk cevap metni yazılırken bu vesile ile nutkun sınırları dışında bir cevap vermenin “mesail-i ehemmiye-i milliye hakkında beyan-ı mütalaa” etme imkanı vereceğini vurgulamıştır.³⁴⁰ Benzer bir bakış açısı meclisin son senesindeki tartışmada Canik mebusu Mehmet Ali Bey tarafından meclisin “millet-i Osmaniyyeye tercüman olarak” hissiyatını açıkça söylemesi gerektiği şeklinde belirtilmektedir.³⁴¹ Meclis toplantı halinde değilken İtalya’nın Trablusgarb’ı işgal etmesiyle ilgili olarak cevap metnini yetersiz bulan bu yorum mebusların hükümeti eleştirmek ve muhatap olmak için kamusal niteliği haiz bu cevap metinlerini bir fırsat olarak algıladığını da göstermektedir. Cevapların tartışılması noktasında meselenin gazetelere düştüğü bu nedenle müzakerenin gizli yapılması gerektiği ifade edildiğinde Yusuf Kemal Bey gazetelerin meseleyi ele alış şeklini eleştirerek “[m]eclis reyini beyandan evvel hiçbir kimse reyi beyan etmemelidir. Matbuat efkar-ı umumiyyeye tercümandır. Fakat evveleminde milletin vekili Heyet-i Mebusan’dır” sözleriyle milletin fikirlerini yansıtmaya gerçek yetkilinin meclis olduğunu vurgulamıştır.³⁴²

Meclisin milletin görüşünü temsil ettiğine dair son örnek mazbatada Ayan Heyeti’nin kısmen meclis kısmen de padişah tarafından seçilmesi teklifinin gerekçesinde görülmektedir. Ayan’ın hükümdar tarafından seçilmesi padişahın bütün eylemlerine ait iradelerin sadrazam veya ilgili nazır tarafından imzalanması gerektiğinden yasama kuvvetine ait bir heyetin yürütme tarafından atanmış olacağı anlamına geleceği için doğru bulunmadığı belirtilmiştir. Buna mukabil padişahın sadrazamı atamasında bir beis olmadığı şu ifadeler ile açıklanmıştır.

“Zat-ı hazret-i padişahî gerçi sadrazamı doğrudan doğruya intihab hakkına mâlik iseler de, sadrazamların re’s-i kârda bekâsı, Millet Meclisi tarafından mazhar-ı i’timad olmaya mütevakıf bulunduğundan, arzû-yi şâhane ile arzû-yi millet ittihad etmedikçe bir hükümet-i icraiye vücut bulması gayr-ı kâbildir. Binaenaleyh zât-ı hazret-i padişahînin sadrazamları intihab etmeleri hukuk-ı milleti muhil görülmez.”³⁴³

Bu ifadelerde meclisin milletin arzusuna tercüman olarak gösterildiğini görmekteyiz. Bunun yanında milleti özneleştirme ile ilgili kısımda ele aldığımız tekniklerden milleti hükümdar ile muhatap kılma ve milletin siyasal düzene dair talebini

³⁴⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 1, 64.*

³⁴¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 4, Cilt: 2, 16.*

³⁴² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 1, 55.*

³⁴³ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 123.

vurgulama tekniklerinden de yararlanıldığı fark edilmektedir. Bu şekilde bir kullanımda meclisi hakimiyet-i milliye ile özdeşleştirme stratejisi, milleti özneleştirme stratejisinin sağladığı meşruiyet zeminine yaslanarak işlevsel kılınmaktadır.

Meclisin halkla kurduğu temsiliyet ilişkisinin bir unsuru da menfaat meselesidir. Meşrutiyetin olumlu sonuçlarına vurgu yapılan söylem kısımları aynı zamanda halkın menfaatlerini vurgulamaktadır. Eşitlik, hürriyet, adalet, saadet ve terakki gibi kavramlar milletin meşrutiyet sayesinde faydalanacağı nimetler olarak zikredilmiştir. Buna dair örnekler önceki bölümde ele aldığımız meşrutiyetin kazanımlarını öne çıkarma söylem tekniği altında incelenmiştir. Burada ele alacağımız söylem tekniğinde ise meclisi kamu maslahatı ile irtibatlandırarak milletin temsilcisi olduğunun altı çizilmektedir. Aynı zamanda meşrutiyetin kazanımlarının da koruyucusu ve bu menfaatlerin nasıl gerçekleşeceğini belirleme yetkisi de bu teknik ile meclisle ilişkilendirilmektedir.

Meclisin feshedilmesi ile ilgili madde görüşülürken hükümete itimat veren meclisteki çoğunluk fırkasının hükümetle bir ihtilafa düşmesinin nasıl olacağı sorusu üzerine Rıza Paşa'ya göre hükümet meclisin ekseriyetinin kabulünü kazansa da “o Mebusan Heyeti daima müvekkillerinin, vatan ve menfaatini” düşündüğü için “kendi fırkasına mensup olarak teşekkül etmiş bir kabineye, fakat bunun kanun layihasını reddedersem o adem-i itimad veya itimad verdiği kabine düşecek diyerek burasını hiç katiyen hatırına bile getirmez.”³⁴⁴ Rıza Paşa'nın bu ifadesi mebuslara siyasi fırka aidiyetlerini aşan bir mebusluk bilinci atfetmektedir. Bu bilinç onları kendini seçmenlerinin ötesinde bütün millet ile ilişkilendiren ve kendi veya ait olduğu grubun çıkarı yerine bütün bir halkın menfaatini düşünen kimseler olarak tasvir etmektedir. Bu görüşün mebusların tamamına atfedilmeyeceği meclis tartışmalarındaki bazı ifadelere bakılırsa aşıkardır. Meclisin son senesinde Said Paşa hükümetinin güvenoyu oylaması tartışmalarında parti aidiyetlerinin mebuslar tarafından birbirlerine yönelttikleri eleştirilerde bir argüman olarak kullanıldığı görülmektedir. Ancak meclisin ilk yıllarında mebusların siyasi grup aidiyetleri henüz netleşmemişken (en azından İttihat ve Terakki muhalifleri daha organize bir şekilde gruplaşmamışken) ve hükümetlere karşı da ortak bir denetleyici ve tenkit edici bir perspektife sahipken mebusların tamamına karşı Rıza Paşa'nın ifade ettiği görüşlere benzer yaklaşımların yaygın olduğu söylenebilir.

³⁴⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 240.*

Meclisin milletin menfaatinin koruyucusu olması eylemlerini meşrulaştırmak için de bir araç vazifesi görmektedir. Kanun-ı Esasî’de meclisin hükümet üyelerine karşı soru önergelerine verilecek cevapların geciktirilmesini önleme hakkına dair bir fıkra eklenmesi mecliste soru işaretlerine sebep olduğunda mazbata muharriri Hamdi Efendi bu fıkrayı meselenin önemine bağlayarak savunmuştur. Önemli bazı meselelerde ilgili nazır sorumluluğu üzerine alarak cevap vermeyi geciktirebilir ancak böyle bir durumda “meclis o istizahta menafii memleket ve vatan nokta-i nazarından isticlal kararı vermiş ve bunda büyük bir mahzur görmüş ise, o nispette gıyabında itimad veya adem-i itimad beyan edip etmeme”ye karar verecektir.³⁴⁵ Kanunların yapım süreci ile ilgili prosedürü düzenleyen Kanun-ı Esasî’nin 54. maddesine dair değişiklik teklifi görüşülürken padişaha kanunları onaylaması için 2 aylık bir süre tanınıp eğer bu süre içinde onaylamazsa kanunun kabul edildiğinin varsayılması önerisine dair tartışmada Hallacyan Efendi bu ifadenin kabulünü savunmuştur.

“Çünkü kavaid-i fıkhiyyenin esasîsi, birincisi de ma’razı hâcette sükût beyandır buyuruluyor. İşte bu kaide-i celileyi tatbik için en mükemmel bir hal. Bütün Millet Meclisi, bir mesele hakkında bir kanun layihasını kabul ettiği halde, Heyet-i Ayan onu tasdik ettiği halde, demek oluyor ki, milletin menfaati o kanunun kabul olunmasındadır.”³⁴⁶

Milletin menfaatini temsil etme vasfı meclisin padişahı bazı alanlarda devre dışı bırakmasını meşrulaştırabilecek bir kriter haline gelmektedir. Gayrı müslim bir mebusun da İslami kaynaklardan meşruiyet devşirme tekniğine başvurması dikkat çekici bir husustur. İslami kaynaklara referans vermenin söylem alanında nasıl hâkim bir strateji olduğunu göstermektedir.

Anayasa tadili ile meclisin normal toplantı süresi 2 ay uzatılarak daha çok iş yapması amaçlanmıştır. Bu konuyla ilgili 43. madde tartışılırken sürenin ne kadar olması gerektiği ve hangi ayda başlaması gerektiği konusunda ihtilaf çıkmıştır. Bazı mebuslar sürenin daha fazla uzatılmasını arzu ederken bir kısmı ise mebusların kendi işlerini yapmaya vakitlerinin kalmayacağını ve bazı mebusların çok uzak yerlerden gelmeleri sebebiyle daha uzun toplantı sürelerinin işlevsel olmayacağını savunmuştur. Hristo Dalçef Efendi ise teklif edilen süreyi az bularak meclisin bütün sene toplantı halinde olmasının gerekliliğini işlerin çokluğu ile savunmuştur. Hem de ona göre “[m]ebuslar tabii kendi menâfi-i şahsiyelerini bu hususta düşünmeyecekler, menâfi-i memleketi nazar-ı dikkate

³⁴⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 246.*

³⁴⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 281.*

alacaklardır.³⁴⁷ Bütün bir seneye yayılacak bir toplantı yılı fikrine katılmayan Hallacyan Efendi mebusların memleketin menfaatini üstün tutarak belli bir oranda toplantı yılının uzamasını makul bulacaklarını öne sürmüştür. Ona göre

“bu işte mebusan yalnız münhasıran menâfi-i memleketi düşünerek, biraz evvel arz buyurulduğu veçhile her mebusun kendi menâfi-i şahsiyesi mevzubahis olacaksa, bendeniz zannederim ki, mebusun ahdettiği şey münhasıran bütün vücudiyle memlekete hizmettir. Madem ki böyledir, şu halde menafi-i memleket müddet-i içtimain temdidini istilzam ettiğinden bu zaruridir.”³⁴⁸

Benzer vurgular dördüncü yıldaki arıza-i cevabiyede de yer almaktadır.

“Meclis-i Mebusan vekili olduğu millet-i Osmaniyyenin hukuk ve menâfiini sıyaneten, gerek ahvali hazırı mübahasasında, gerek levayih kanuniyye müzakeratında, ber mutad daima menfaat-i vatan gayesini düstur-u hareket ittihaz edeceğini arz eylemekle bahtiyardır.”³⁴⁹

Üçüncü yıldaki cevapta milletin menfaatini koruma özelliği meclisin hükümeti denetleme yetkisi ile ilişkilendirilerek “Meclis ... hâkimiyet-i milliyeden iktibas ettiği kuvvetle Heyet-i İcraiye’ye rehber ve murakıp olmak suretiyle de hakk-ı meşrut-u milletin hâris ve nigezbânı bulunduğundan” meclisin milletin hakkının bekçiliği görevini de üstlendiği vurgulanmıştır.³⁵⁰ Ahmed Rıza’da meclise atfedilen sorumluluğun kapsamını daha da genişleterek “[m]illetin selamet-i âtiyesi bu Meclis-i Âlî’nin vereceği kararlara bağlıdır. Mebus arkadaşlar millete ve alem-i insaniyete karşı borçlu oldukları vazife-i mühimmeyi ifa” ederken dikkat etmeleri gerektiğini vurgulamıştır.³⁵¹

Milletin menfaatlerini ve hakkını koruma görevi Ahmed Rıza’nın da dikkat çektiği bir borç ilişkisine de işaret etmektedir. Bir sonraki teknik olan meclisin millete karşı hesap vermesi böyle bir ilişkiyi vurgulamaktadır. Abdülhamid’e verilen cevap metninde de bu durum vurgulanmıştır. Meclisin bütün emeli “mülk ve millete hayırlı işler götürmek” olarak ifade edildikten sonra mebusların “otuz milyon halkın muhafaza-i hukukunu taahhüt” ettiğinin altı çizilmiştir. Mebusların devamı konusunda Kırkor Zohrab Efendi arkadaşlarının meclise karşı verecekleri hesaptan önce göz önüne almaları gereken başka bir hususa dikkat çeker. Onun fikrine göre

“[h]epimiz bizi intihab eden Osmanlılara karşı bir hesap vermek mecburiyetindeyiz. Bunu hiçbir vakit unutmak lazım gelmez ve bu itibarla bizden

³⁴⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 251.*

³⁴⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 252.*

³⁴⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 4, Cilt:2, 4.*

³⁵⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt:1, 257.*

³⁵¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt:1, 7.*

hesap talep edenlere karşı en evvel zannederim ki, devamla gerek burada gösterdiğimiz faaliyetle kendimize tevdi olunan umuru bihakkin ifa ettiğimizi ispat etmekle mükellefiz.”³⁵²

Avrupa’daki mebusların seçmenleri ile ilişkilerine ve onlarla düzenli görüşmeler yapmalarına da dikkat çeken Zohrab seçmenlerin bu şekilde bir “kuvve-i teyidiye”ye sahip olduğunu ifade eder. Yani mebuslar seçmenleri ile kurdukları bu hesap verme ilişkisi çerçevesinde kendi konumlarını ve eylemlerini onaylatma fonksiyonunu da icra etmiş olurlar. Seçmenlerin onaylama durumuna göre “o müntehibler bir daha onu intihab ederler yahut intihab etmezler. Yani o mebusun hizmetinden memnun olduklarını ya gösterirler ya göstermezler.”³⁵³ Mebusların ikinci defa seçilememeleri bahsi mazbata metninde de vükelanın mesuliyetinden bahsedilen bir yerde geçmektedir. Nazırların hükümet işlerini bilfiil yürütme yetkileri nedeniyle padişahın yerine mesul oldukları zikredilirken mebusların da seçmenlere karşı “mes’ul tutulup” ikinci defa seçilmeyerek “mes’uliyet-i siyâsiyeleri tatbik” edildiği vurgulanmıştır.³⁵⁴

Kirkor Zohrab mebusların üzerinde Nizamname-i Dahili çerçevesinde alınacak yaptırım kararlarından “daha nâfiz bir amir”in meşrutiyetle yönetilen ülkelerde olduğunu söyleyerek bunun “efkar-ı umumiye denilen şey” olduğuna işaret etmiştir.³⁵⁵ Aynı kapsamda Malatya mebusu Mehmet Tevfik Efendi de “mebusanın millet-i muazzamanın vükelası olmak hasebiyle hariçte taht-ı tazyikte bulunmaları muvafık-ı maslahat ve hikmet” olmadığı görüşünü taşımaktadır.³⁵⁶ Mebusların seçmenle kurdukları ilişkide kendilerine yüklenen sorumlulukla hem kendilerini bağlayıcı bir çerçeve çizdikleri hem de milletin kendileri hakkındaki görüşünün dışında bir hesap verilecek merci tanımayarak hareket alanlarını genişletici bir tavır içinde oldukları görülmektedir. Yeniden seçilme kriterinin nasıl işlediğine dair sağlıklı bir veri bir sonraki seçim sürecinin “sopalı seçimler” olarak meşhur olması nedeniyle kontrol edilemese de mebusların varsaydığı gibi bir denetimin varlığı dönemin şartları içerisinde şüpheli görünmektedir.³⁵⁷

³⁵² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt:2* (TBMM Basımevi, 1986), 28.

³⁵³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:4*, 28.

³⁵⁴ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mücibe Lâyihası”, 101.

³⁵⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:1*, 516.

³⁵⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:1*, 516.

³⁵⁷ 1912 seçimleri İttihat ve Terakki’nin karşısında rakip bir siyasi parti ile yarıştığı ilk seçimler olmuştur. Ancak birinci dönem meclisini feshe götüren siyasi mücadele seçimlere de yansımış, birçok seçim bölgesinde hem İTC’nin hem de devlet görevlilerinin İttihatçılar lehine seçimleri etkileyecek müdahalelerde bulunduğu tespit edilmiştir. Muhalif gazetelerin kapatılması, adayların kamusal alanda propaganda yapmasının engellenmesi, muhalif adayların dövülmesi ve seçimlere doğrudan müdahale gibi olaylar 1912 seçimlerinin

Mebusların meclise devam etmemesi meselesi bu dört yıllık dönem içerisinde meclisin kendi Nizamnamesi'ne dair tartışmaların neredeyse tek gündemi olmuştur. Meclise düzenli katılım sağlayan mebusların bu konudan şikayetçi olmaları anlaşılabilir. Yukarıda bazı tartışma noktalarını gördüğümüz bu meseleye dair bir alıntıda hem meclisin millete karşı sorumluluğu hem de Allah'a ve vicdana karşı sorumluluk taşıması tekniklerinin kullanımını görebilmekteyiz. Ailesinin kalabalıklığından dolayı işlerinin yoğun olmasına rağmen meclise devamdan geri kalmadığını ifade ederek mebusları eleştiren Ahmet Mahir Efendi mebusların sorumluluk alanını milletle beraber Allah'a karşı da konumlandırarak genişletmiştir. Mahir Efendi'ye göre

“rûfekâ-yı kiramımız mademki, milletin saadet ve selametine ait olan kuvve-i teşrîiyye vazifesini Allah'a karşı, milletimize karşı, bütün dünyaya karşı tahammül etmişlerdir, binaenaleyh, vazifelerini de bihakkın ifa etmelidirler. ... vicdanından, haktan, Allah'tan korkmalıdır. Müvekkillerinden utanmalıdır.”³⁵⁸

Ahmet Mahir Efendi'nin sözlerinde gördüğümüz üzere mebusların millete karşı hesap vericiliğinin yanında bir başka denetleyici makam olarak Allah ve vicdan öne sürülmektedir. Benzer bir vurguyu aynı tartışmada Arif Fazıl Efendi de yapmıştır. Onun yaklaşımına göre

“[m]ebuslar ne devam cetveline tabidir, ne Divan-ı Riyaset'in mukarreratına tabidir, hiçbir kuvvetin taht-ı tazyikinde değildir. Ancak mebuslar, hamiyet ve vicdanlarının tazyiki altındadır. Bir mebus hamiyet ve vicdanını tanımaz ise biz ona mebus nazarıyla bakamayız.”³⁵⁹

Padişaha karşı yazılan bir metinde de mebusların tek endişesinin vicdanlarının ve ilahi makamın olduğu “[a]hd-ı vekâletimizi ifada ta'zir-i vicdandan, havf-ı Hüdâ'dan başka bir endişe”leri olmadığı vurgulanarak ifade edilmiştir.

Mazbatada mebusların mesuliyeti bahsinde “ictihâd-ı kanunîye me'mur olduklarından ve herhangi bir şeyde müctehidler hata etseler de” sorumlu tutulamayacaklarından ötürü “meclis-i umuminin mukarrerâtını takdir ve temyiz ve neticesinden mes'ul edebilecek bir kudret-i hâkime varsa o da Cenâb-ı Hak ve mahkeme-i vicdan olabileceğinden, onlar ictihadlarında yalnız Allah'a ve vicdanlarına karşı mes'ul” oldukları özellikle vurgulanmıştır.³⁶⁰ Farklı konular çerçevesinde uygulamasını

“sopalı seçimler” olarak anılmasına yol açmıştır. Bkz. Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, 265-289.

³⁵⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt:2*, 27.

³⁵⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:1*, 514.

³⁶⁰ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 101.

incelediğimiz bu teknik ile mebusların kendilerinin üstünde her hangi bir siyasal otorite tanımadıkları ancak bir heyet-i umumiye olarak millete, en yüce makam olan ilahi gözetime ve muğlak bir denetleyici olarak vicdanlarına işaret ettikleri görülmektedir. Bu şekilde mebuslar millet ile olan bağlarını başka herhangi bir aktörün dahil olamadığı kendine has bir ilişki olarak kurgulamakla kalmayıp, aynı zamanda meclisin herhangi bir denetim ve tahakküme tabi olmayan özerk yapısına işaret etmektedir. Mebusların bu sorgulanamaz konumu temsil ettikleri milletin sistemin kurucu unsuru olarak kabul edilmesi ile doğrudan ilişkilidir.

Meclisi hakimiyet-i milliye ile özdeşleştirme stratejisinin ele alacağımız son tekniği önceki tekniklerde işaretlerini gördüğümüz meclisin özerkliğini öne çıkarma tekniğidir. Farklı bağlamlarda meclisin özerkliği mebuslar tarafından vurgulanmış olsa da meselenin öne çıktığı en önemli husus Kanun-ı Esasî'nin meclisin açılması ve kapanmasını düzenleyen madde olmuştur. Anayasanın 43. maddesi Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'ın birlikte oluşturduğu Meclis-i Umumî'nin ne vakit açılacağını ve ne zaman kapanacağını belirler. Madde metninde bu meclislerin her sene teşrinisanî başında irade-i seniyye ile “tecemmu” edeceği ve mart başında da gene bir irade ile kapanacağı ifade edilmiştir. Bu madde ile ilgili toplantı süresinin uzatılması hususunun bir mesele olarak tartışıldığı zikredilmişti. Madde ile ilgili daha önemli olan husus ise meclisin kendiliğinden toplanabilmesi hakkının açık bir şekilde kanuni bir kayıtlı güvence altına alınmasıdır. Buna binaen mazbata metninde bu mesele özellikle vurgulanmıştır. Meclis seçimler neticesinde teşekkül ettiği zaman

“kanunen muayyen olan vaktinde tecemmu’ etmek Meclis-i Meb’usân’ın cümle-i hukukundan olup vakt-i muayyeninde ictimâ’ ve müddet-i ictimâ’ı ikmâl için bir taraftan emir ve irade almaya intizar edemeyeceğinden Meclis-i Meb’ûsan’ın her sene ictimâ’ında irade-i seniyye ile küşâdı ise merâsim-i mu’tadedendir.”³⁶¹

denilerek meclisin kendiliğinden toplanma hakkı vurgulanmak istenmiştir. Madde metninde yer alan irade-i seniyye lafzının amir bir pozisyona işaret eder olarak algılanma ihtimali çerçevesinde encümen tarafından yorumlandığı görülmektedir. Bu ifade ile meclisin açılmasını padişahın isteğine bağlı olarak yorumlama durumu olursa bunun ancak bir töreni işaret eden bir lafız olduğu hatırlatılmaktadır. Maddenin yeni haline dair teklifte metne sadece “bilâ davet” ifadesi eklenmiştir. Bu ifadenin eklenmesindeki hikmet ise metinde “‘adem-i davet vukû’ buluverdiği takdirde tahaddüs edecek ihtilaf ve müşkilâta

³⁶¹ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 101-2.

meydan bırak”mamak olarak açıklanmıştır.³⁶² Meclisin toplanmaya davet edilmemesinin öylesine gerçekleşebilecek bir hata olmadığı aşıkardır. Burada ilk meşrutiyet tecrübesinin kazandırdığı bir tedbirlik olduğu söylenebilir. Meclisi davet pozisyonunda olan sultanın her an meclisten kurtulma fırsatını kollayacağı varsayımıyla, mebusların bir araya gelmesi onun davetinden bağımsızlaştırılmak istenmiştir.

Meclisin toplantı süresinin uzatılması, kısaltılması ve meclisin vaktinden önce de toplanabilmesi gibi hususları düzenleyen 44. maddenin eski halinde bu yetkiler padişaha hasredilmiştir. Encümen bu maddeyi ele alırken meclisin süresinin ihtiyaca göre uzatılmasını makul bulurken “devre-i ictimâiyenin tenkisinde (kısaltılmasında) hiçbir hikmet ve fâide mülâhaza edilemediğinden” bu meselenin madde metninden tamamen çıkarmaya karar verdiğini ifade etmiştir.³⁶³ Meclisin vaktinden evvel açılması meselesinin de sadece hükümdarın indinde olan bir hak olarak kalması münasip görülmemiş “ahvâl-i fevkalâde takdirinde meclis a’zâlarının ekseriyeti tarafından tahriren vukû’ bulacak müracaat neticesinde dahi, bazı düvel-i meşrutada olduğu misillü” meclisin açılabilmesi maddeye dahil edilmiştir.³⁶⁴ Encümenin bu değişiklikler ile meclisin toplanması hakkında padişaha verilmiş yetkiyi daralttığı ve kendi özerkliğine vurgu yaparak davete ihtiyaç duymadan toplanabileceği, toplantı süresinin uzatılması ve vaktinden evvel toplantıya çağırılması hususunda meclis üyelerinin de bir başvuru hakkı olduğunu teslim ettiği görülmektedir.

Bu değişiklik teklifleri meclisin padişah karşısındaki konumunu ona bağlı bir kurumdan özerk bir kurum haline getirmeye çalıştığını göstermektedir. Meclis görevli olduğu muayyen zaman geldiği vakit icranın başı olan padişaktan bir davet beklemeden faaliyete geçme hakkına sahiptir. Faaliyetlerinin muayyen zamanda bitmemesi ve görev süresinin uzatılması gerektiği konusunda da fikri önemli bir hale gelmektedir. Meclisin toplantı yılının herhangi bir şekilde kısaltılamaması da meclisin icra karşısındaki dokunulamaz ve özerk konumunu özellikle vurgulayan bir husustur. Aynı zamanda meclisin faaliyetlerinin azaltılamayacak veya kısaltılamayacak bir şekilde yorumlandığını

³⁶² Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 118.

³⁶³ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 119.

³⁶⁴ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 119.

gösterir. Meclisin faaliyetleri kendisine kanunen tanınan vakitten önce tamamlanıp birleşim yılı kısaltılamayacak nitelikte ve önemdedir.

Bu kanun maddelerinin meclisteki müzakeresi esnasında da meclisin özerkliğine dair ortak bir vurgu yapıldığı görülmektedir. 43. maddede iki meclisten birisinin diğeri toplantı halinde değilken “munakid” olamayacağı ifadesi yer almaktadır. Meclisin davet olmadan içtima edeceği fikri ile maddenin metnini uyumlu hale getirmek maksadı ile Zohrab Efendi tarafından madde metninde karşılıklı iki tarafın olduğuna işaret eden “akid” kelimesi yerine “küşad” kelimesinin kullanımı önerilmiştir.³⁶⁵ Meclis tarafından kabul edilerek encümene havale edilen bu değişiklik teklifinin maddenin son halinde yer almaması Meclis-i Mebusan’ın hassasiyetine karşı Ayan’ın böyle bir tedbire gerek hissetmediğini göstermektedir. Bazı mebuslar metindeki irade-i seniyye lafzının yanlış anlaşılmalara yol açabileceğini belirterek maddeden kaldırılmasını teklif etmiştir. Hallacyan Efendi “resmi küşad vuku bulmadığı halde, nutk-ı iftitahi okunmadığı halde Meclis-i Mebusan vakti merhununda Eylül’ün ibtidasında hal-i kanunîde bulunuyor mu?” sorusuyla mazbatada törensel özelliğine vurgu yapılan hükümdar iradesi hakkındaki şüphelerini dile getirmiştir.³⁶⁶ Sivas mebusu Dagavaryan Efendi de meclisin vaktinde açılıp kapanması gerektiğini vurgulayarak “[e]ğer irade buyurulmazsa hiç açılmayacaktır, irade olduğu vakitte istedikleri zaman meclisi kapayacaklar. O vakit ne hürriyet olur, ne meşrutiyet olur. Onun için irade-i seniyyeyi buradan tekmlen lağvetmelidir.” teklifinde bulunmuştur.³⁶⁷ Bu kaygılara cevap veren Hamdi Efendi eski metindeki tecemmu’ ifadesinin bile kendiliğinden toplanmayı ifade ettiğini belirtmiş, fakat encümenin konuyu daha da açıklığa kavuşturmak niyetiyle bila davet kaydını eklediğini ifade etmiştir. Ona göre bu tedbir üzerine endişe edilecek bir husus kalmamıştır.³⁶⁸ Konuya farklı bir bakış ise Yorgi Boşo Efendi’den gelmiştir. Kendisi meclisin vaktinde re’sen toplanmasını kabul etmekle beraber meclisin vaktinden evvel açılma hakkının hükümdara ait olduğunu düşünmektedir.³⁶⁹

Meclisin özerkliğine dair söylemlerin tespit edilebildiği bir diğer tartışma da mebusların vekilliklerinin cezai bir takibata uğramaları durumunda nasıl düşeceği mevzusudur. Mebusların vekilliklerinin düşmesi ile ilgili kararın meclise ait olmasının bir

³⁶⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 184.*

³⁶⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 250.*

³⁶⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 250.*

³⁶⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 250.*

³⁶⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 180.*

ayrıcalık doğuracağına dair eleştirilere Hamdi Efendi meclisin özerkliği vurgusu ile cevap vermiştir.

“Millet mebusanı intihab ediyor. ... O mebusun mebus olması burada evrak-ı intihabiyesinin tetkikiyle ârâya bilmüracaa hâsıl olacak karar neticesinde mebusluğu nasıl takarrür ediyorsa o sıfatın zail olması da yine o meclisin kararıyla olması lazım gelir.”³⁷⁰

Bu husus mazbata metninde de benzer ifadeler ile teyit edilmiştir.³⁷¹ Meclisin ilk toplantı yılında mebusların mazbataları seçildikleri bölgelerin uzaklığına göre peyderpey meclise ulaşmıştır. İlk zamanlar toplantıların neredeyse sabit gündemlerinden bir tanesi bu mazbataların değerlendirilmesi olmuştur. Bu değerlendirmeler esnasında mebus seçilen kişi hakkında mecliste mebusluğu onaylanmış olanların olumsuz şahitlik ve bilgileri varsa bunlar da söz konusu olmuştur. Dolayısı ile meclisin mebusların bu sıfatı kazanmaları noktasındaki onay makamı olması durumu fiiliyatla uyumludur. Ancak mebusların dışarı karşı özerk durumlarını hususen vurgulamak ve kendilerinin uğrayacağı bir takibata karşı tedbir almak adına bu meseleye önem verdiği söylenebilir. Nitekim mebusların uğradığı takibatlar da ilerleyen dönemlerde meclis gündeminde tartışılmıştır.³⁷²

Meclisin özerkliği hususu meclis başkanı seçme usulü konusunda da gündeme gelmiştir. Eski usule göre meclisin seçtiği üç isim arasından padişahın uygun gördüğü birisini ataması kaidesini değiştiren encümen bu kararını şöyle gerekçelendirmiştir.

“[M]eclisin umûr-ı dâhiliyesine müte’allik olan hususatta meclisin salahiyet-i kâmile si derkâr bulunduğuna mebni, usul-i ma’rûfe-i meşrutiyet veçhile meclis reislerinin doğrudan doğruya meclis tarafından intihab suretiyle takarrur ettirilmesi tensîb edilmiş”tir.³⁷³

Meclisin kendine dair kararlarında özerk olduğu Dahili Nizamname’nin tadiline dair bir layiha veren Emrullah Efendi tarafından da şöyle savunulmuştur. “Mademki kanun yapmak, nizamname yapmak meclisin hakkıdır. Meclis ahval ve harekâtını tanzime her vakit hürdür. Talimatını başkasından alamaz. Bir meclis kendi üss-ü harekâtını kendi tayin

³⁷⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 256.*

³⁷¹ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mücibe Lâyihası”, 120.

³⁷² Mebus mazbatalarının tartışıldığı bir oturum örneği için bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1, 33-38*; Mebusların uğradıkları takibatla alakalı bir oturum örneği için bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 4, Cilt:1, 261-68.*

³⁷³ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mücibe Lâyihası”, 127.

eder.”³⁷⁴ Meclisin kendisine dair usul ve makamlara verdiği önem Sultan Reşad’ın cülusundan sonra meclise gelip bir nutuk irad etmesi ve yeminini tekrarlaması meselesinde de aşikâr olmuştur. Sultan Reşad Harbiye Nezareti’ndeki biat töreni sırasında yemin etmiştir. Ancak mebuslar yeminin kendi huzurlarında da tekrarlanması gerektiği hususunda ısrarcı olmuştur. Bunun üzerine alınan kararı meclis reisi Ahmed Rıza “yarın Zat-ı Şahane yediye doğru teşrif buyuracaklar. Teşriflerinde münasip görürseniz, buraya gelip riyaset makamını teşrif buyuracaklar, işgal edecekler” diye duyurduğunda mebuslar “muvafık” sadaları ile cevap vermiştir.³⁷⁵

Meclisin özerkliğine dair vurgular millet ile olan ilişkisine işaret etmekle beraber bu tekniğin bir fonksiyonu da hükümdar ve hükümet karşısındaki konumunu tahkim etmektir. Hükümdarın meclisin toplanması ve başkanının seçimi gibi konulardaki dahli resmi bir tören ve prosedür konumuna indirilerek meclis üzerinde kontrol sağlayabileceği araçlar elinden alınmıştır. Meclisin tatilde iken gerekli durumlarda mebusların talebi ile toplanabilmesi hususu ile de hükümetin meclisin yokluğunda yaptığı işleri gerek gördüğü durumda denetleyecek şekilde meclisin iş başı yapması imkânı sağlanmıştır. Meclisin milletin temsilcisi olmasını vurgulamadaki temel amaç da diğer siyasi aktörler karşısındaki konumuna bir zemin hazırlamak olduğu dikkate alınırsa bu konudaki yoğun vurgular daha iyi anlaşılır.

Milletin siyasi aktörlüğünün ve meclisin milletin temsilcisi olduğunun altını çizmeye yönelik stratejileri ele aldığımız bu kısımdan sonra meclisin diğer siyasi aktörler ile ilişkisinin nasıl konumlandırıldığı ele alınacaktır. Bu çerçevede bir sonraki kısım meclis ile hükümdarın ilişkisine dair örneklerin analizine yer vermektedir.

4.2. Meclisi Sultanın Karşısında Konumlandırmak

Bu kısımda meclisin, siyasi düzenin adını kendisinden aldığı saltanat makamında oturan hükümdarla ilişkisine dair söylem unsurları incelenecektir. Osmanlı siyasi sisteminde sultanın merkezi konumu meşrutiyet rejimi ile tamamen değişmemiştir. Meşrutiyet sultan ve meclisin bir arada olduğu bir yönetim biçimi olarak önceki dönemden tevarüs edilen bir kurum ile yeni ihdas edilen bir kurumun birlikte çalışma çabasını gerektirmiştir. Mebusların bu birlikteliğe dair fikirlerinin temelinde temsilcisi oldukları millettten aldıkları kuvvet yatmaktadır. Geçmiş dönemin kötü tecrübeleri ve uzun süren bir

³⁷⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1, 143.*

³⁷⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 575.*

baskıcı yönetim sonrası kavuşulan siyasi alanda söz sahibi olma imkânı mebusları sultanın karşısındaki konumlarını mümkün olduğunca güçlü oldukları bir kurgu içinde sunmaya itmiştir. Bu kısımda bu amaca hizmet eden iki strateji ele alınacaktır. Bunlar hükümdarın siyasetteki eylem alanını kısıtlama ve meclisin hükümdar karşısındaki konumunu tahkim etme stratejileridir.

İlk olarak sultanın siyasal eylem alanının kısıtlanmasına yönelik kullanılan strateji ve bunun alt unsurları olan teknikler ele alınacaktır. Meşrutiyetin getirdiği kanunilik mefhumu ve Kanun-ı Esasî gibi bütün siyasal ve idari sistemi tanzim eden bir üst anayasal metin çerçevesinde sultanın da yeri belirli bir alan içerisine hapsedilmeye çalışılmıştır. Sultanın eylemlerini ve makamını kanuna tabi kılma olarak ele alacağımız bu teknik ile anayasa ve kanuni olma zorunluluğu hükümdarı da kapsar hale getirilmeye çalışılmıştır.

Bu çerçevede görülebilecek en bariz örnek Kanun-ı Esasî tadilatında padişahın şahsı ve hanedanla alakalı maddelerle ilgili ortaya konan bir tasarrufta tespit edilmektedir. Kanun-ı Esasî'nin ilk halinde metin içerisinde yapılan ara başlıklandırmalarda ilk başlık “Memalik-i Devlet-i Osmaniye” ismini taşımakta ve devletin genel özellikleri ile padişah ve ailesi ile ilgili maddeler bu başlık altında yer almaktadır. Encümenin tadil önerisinde metne yeni bir ara başlık ekleyerek padişahla ilgili maddelerin buraya konması münasip görülmüştür. Devlet ve padişahla alakalı maddelerin “ayrı ayrı mevzuû muhtevi bulunduğu nazar-ı i'tibâra alınarak birbirinden tefriki münasib görülmüş” olduğu için ayrı bir “Hukûk-ı Hükümdârî” faslı eklenmiştir.³⁷⁶ Anayasa metninde hükümdara dair maddeler daha önce yer alsa da artık padişahın zatı devletin zatından ayrılarak kendine mahsus bir başlık tahsisi ile daha belirgin kılınmıştır. Aynı zamanda hükümdarın hakları olarak ifade edilen bu başlık sultanın haklarının sınırlarına işaret eden bir anlam da taşımaktadır. Sultan sınırsız hakları olan bir kimse değil kanunla mukayyet belirli haklara sahip bir siyasal aktördür.

Anayasa metninde yapılan birçok değişiklik de padişahı sınırlandıran veya ona görev biçen ifadeler içermektedir. Saltanatın en büyük erkek çocuğa geçeceğini kayıt altına alan 3. maddeye eklenen bir fıkra ile padişahın tahta geçtiğinde meclis karşısında yemin etmesi gerekliliği getirilmiştir. Milletın biat vasıtası ile doğru şeyleri yaptığı sürece kendisine itaat edeceğine dair söz verdiği padişah da “menâfi’i vataniye ve hukûk-ı milliye ve icâbât-ı şer’iyye riâyet edeceklerini” taahhüt etmektedir. Böyle durumlarda “tarafeynin

³⁷⁶ Yazır, “Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 103.

yemîn-i mün'akid suretinde icrâ-yı hilf eylemeleri de şer'i olduğu cihetle" padişahın cülusunda yemin etmesi gerekliliği kanun metnine dahil edilebilir.³⁷⁷ Padişahın halka karşı vereceği söz kanuni bir çerçeveye büründürülürken aynı zamanda yemin meselesi de şer'i bir gerekçelendirmeye bağlanarak hukuki bir eylem olarak sunulmuştur.

Anayasanın 6. maddesinde düzenlenen Sülale-i Âl-i Osman'ın hayat boyu alacakları tahsisatlar için de kanuni bir sınırlama yapma ihtiyacı hissedilmiştir. Bu sınırlama anayasa metninde yapılmasa da maddeye "kanun-ı mahsusu mucibince" ifadesi eklenerek ileride yapılacak hususi bir düzenleme ile hanedan üyelerinin ne kadar tahsisat alacaklarının sınırlandırılacağına altı çizilmiştir. Bu hareket hanedan ailesinin Osmanlılar gözündeki değerine vurgu yapılarak onların ihtiyaçları ile "tekâfül-i umumîye irtibatının tevsîk-i kıvâmı için" bir kanun yapılması gerekliliği ile açıklanmıştır.³⁷⁸ Bütçe tartışmalarında hanedanla alakalı bahislerdeki müzakereler göz önüne alındığında bu ifadenin tahsisatların kısılması anlamına işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Padişahı kanunla mukayyet hale getirmek sadece şahsı ile ilgili bir mesele değildir. Padişahın eylem alanının diğer siyasal aktörlerle kesiştiği noktalarda onların eylemlerinin akıbetini belirleyebileceği için de önemlidir. Kanunların mebusan ve ayan meclislerinden geçtikten sonra padişahın iradesi ile yürürlüğe girmesi hususu bu iradenin sadır olmaması halinde "ne veçhile hareket edecekleri meskût bırakılması ve bu yüzden müşkilât tahaddüs etmesi ihtimali düşünülmesi üzerine" meclislerden geçen kanunların onayı için padişaha belirli bir süre tanınmasına karar verilmiştir.³⁷⁹ Böylece padişahın keyfi bir şekilde kendisine gelen kanunları onaylamadan bekletme ihtimalinin önüne geçilerek eyleme geçmesi zorunlu hale getirilmiştir. Hamdi Efendi'ye göre bu düzenleme yapılmazsa "iki meclisin bütün mesaisini tatil etmiş, menafii memleketi ayak altına al"mış olacaklardır.³⁸⁰ Halil Bey bu maddeye bir kısıt daha eklenmesini teklif etmiştir. Padişahın reddedeceği kanun meclisteki ikinci müzakeresinde çoğunluk oyu ile kabul edilirse hükümdarın bu kanunu kabul etmesinin zorunlu kılınması yönünde verdiği tahrir encümene havale edildiyse de maddenin son haline girmemiştir.³⁸¹

³⁷⁷ Yazır, "Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası", 103.

³⁷⁸ Yazır, "Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası", 104.

³⁷⁹ Yazır, "Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası", 122.

³⁸⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3*, 282.

³⁸¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3*, 283.

Hükümdarın eylemlerini kanun çerçevesinde kısıtlamaya yönelik bir başka örnek de mahkumları af hakkının padişaha verilir verilemeyeceği hususunda tespit edilmiştir. Konya mebusu Mustafa Efendi padişaha verilecek af hakkının “istibdad-ı keyfiyeye” yol açacağı uyarısı yaparak “meşrutiyette gerek hükümdar, gerek mebusan şu hikmete tebaan kâffesi mevzu kavanine tebaiyyet ve muamelata muvafakatla meşrutturlar. Meşrutiyet külliyyen ihlal edilmiş olur.” diyerek padişahı da bağlayan üst hukuk normlarına atıf yapmıştır.³⁸² Padişahın eylemleri ve şahsıyla ilgili hususlar meşrutiyetin kanunla eş anlamlı yorumuna uygun olarak hukuki bir çerçeve içerisinde düzenlenmek istenmiştir. Bu düzenleme fikri hem siyasal alandaki ilişkileri düzenlemek hem de padişahı sınırsız bir hareket alanından çıkararak sınırlı bir alana hapsetme çabası olarak görülebilir. Meclisin eylem kapasitesi ve hükümetle ilgili birçok düzenleme ve tartışma padişahın eylem alanını kısıtlama çerçevesinde ele alınabilir.

Hükümdarı kanuni çerçeve ile sınırlamanın yanında eylem alanını kısıtlama stratejisinin bir tekniği de hükümdarın temsili pozisyonunu öne çıkarmadır. Hükümdarın yetkilerini tatad ederek sınırlayan 7. madde’ye tadilat sırasında birçok madde eklenerek padişahın eylemleri ile ilgi açıklık sağlanmaya çalışılmıştır. Maddede muhafaza edilen hususlardan biri ise padişahın “kuva-yı berriye ve bahriyenin kumandası”nı deruhte etmesidir. Madde içeriği müzakere edilirken padişahın böyle bir görevi nasıl üstleneceğine dair mebusların taşıdığı kaygılar dile getirilmiştir. Askeri manevraları yönetmenin hem bilgi gerektiren hem de sahada olmayı icap ettiren bir durum olduğunu vurgulayan mebuslara encümen üyesi Hüseyin Cahit Bey bahsedilen kumandanlığın temsili bir görev olduğunu vurgulayarak cevap vermiştir. Kuvvet-i icraiye’nin “hükümdar hazretlerinde temessül” ettiğini ve hükümdarın “kuvve-i icraiye’nin menbaı” addolunduğunu ifade eden Hüseyin Cahit Bey bu nedenle kumandanlığın da “sırf fahri bir şereften ibaret kalmış” olduğunun altını çizmiştir.³⁸³ Kumandanlık kaydının maddeden çıkarılmasını talep edenlere karşı Emrullah Efendi de aksini savunmuştur. Çünkü

“hükümdar, kuvve-i saltanat daima bu şerefi haiz olmalıdır ve bu kayıt kalmalıdır. Esasen, bunun isti’mali şimdiye kadar bütün hükümât-ı meşrutada böyledir. Bunun icraatında Harbiye Nazırı, Bahriye Nazırı mutlaka imza edecektir icraatı. Binaenaleyh bunlar onun namına mesuldür.”³⁸⁴

³⁸² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:4, 175.*

³⁸³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 179-80.*

³⁸⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:4, 172.*

İcra makamının mesuliyetleri sadrazama ve nazırlara havale edildiği için padişahın onayı ve eylemleri temsili bir fonksiyon icra eder gözükmektedir. Emrullah Efendi'nin vurguladığı “kuvve-i saltanat” kuvve-i icraiyyeden ayrı padişahın temsili makamına işaret eden bir kavram olarak kullanılmaktadır. Her ne kadar icra ve teşri makamları gibi kuvve olarak nitelense de bu makamın pratikteki yansıması törensel bir varlık olarak kabul edilmektedir.

Saltanat makamının törensel fonksiyonu meclisin özerkliği bahsinde ele aldığımız meclisin açılış ve kapanış usulü konusunda da açık bir şekilde ifade edilmiştir. “Bâ irade-i seniye açılır” ifadesi yerine “nutk-ı padişahî ile küşad olunur” denmesi önerilerek padişahın meclisin açılışındaki dahli pasifleştirilmeye çalışılmış, meclisin birisinin açtığı değil kendi kendine faaliyete başlayan bir merci olduğu vurgulanmak istemiştir.³⁸⁵ Küşad kelimesinin de açma anlamında kullanıldığı ve nutuklarda padişahlar tarafından bu anlamda zikredildiği vaki olsa da mebusların padişahın eylem repertuarını sınırlandırma ve temsili bir pozisyona sıkıştırma arzusunu göstermesi açısından önemlidir.³⁸⁶

Padişahın temsili pozisyonu ile ilgili vurgular makamın ihtiram gerektiren özelliğine vurgu ile de yapılmaktadır. Hanedanın tahsisatları ile ilgili düzenlemeler yapılırken çokça kesintiye gidildiğinden bahisle bazı mebuslar makamın konumuna dikkat çekmiştir. İsmail Paşa “hanedanın her bir muamelatını, Kanun-ı Esasî ile millet müteahhittir. Onların saye-i millette rahatı cümlemizin arzusudur.” sözleri ile belirlenecek tahsisatlarda çok kesintiye gidilmemesi gerektiğini savunmuştur.³⁸⁷ Şekip Bey de hazinenin durumu nedeniyle yapılacak tasarrufun memnuniyetle karşılanacağını hatırlatmakla beraber düzenlemelerin “erkân-ı saltanat haysiyetleri ile mütenasip yapmak” gerekliliğine dikkat çekmiştir.³⁸⁸ Pañçedoref Efendi de bu konunun mecliste böyle müzakere edilmesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş ve “bu fasıl hakkında uzun uzadıya müzakere etmek şan-ı Osmanîye layık değildir zannederim. Komisyon müsaadekârane davranmış, aynen kabulünü talep ederim. Ayıp olur yar u ağyare karşı.” sözüyle saltanat makamının şerefine ve ihtiram gösterilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.³⁸⁹ Ayanı kimin seçeceği mevzusunda da padişahın halife olmağı sebebiyle belirli oranda bir seçim

³⁸⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 252.*

³⁸⁶ Arı, “...Ve Meclis-i Umûmîyi Küşad Eylerim”.

³⁸⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 423.*

³⁸⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 426.*

³⁸⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 426.*

hakkında sahip olması “adalete, maslahata her cihetle muvafık” gösterilmiştir.³⁹⁰ Saltanat makamı siyasal alanda kısıtlanmaya çalışılan bir mevki olsa da devlet ve milletle ilişkisi ve devletin kurumsal yapısını kapsayan bir şemsiye olarak varlığı korunmak istenen bir konumdadır. Sadece siyasal failliği belirli oranda kısıtlanmak istenmektedir.

Pavli Karolidi Efendi’nin tabiri ile “hükümdar yalnız kuvve-i icraiyenin reisi değildir, kuvve-i kanuniyenin de kuvve-i adliyenin de reisidir. Hükümdar milletin azameti şevketi kendisinde temessül etmiş bir şahıstır.”³⁹¹ Bu ifadeler padişaha yönelik tazim ifadeleri gibi gözükse de bu kadar tazim edilen bir makamın siyasetin dışına da itilmiş olacağına dikkat çekmek gerekmektedir. Yasama, yürütme ve yargı organlarının reisi olan bir kişi eğer mutlakiyetçi bir rejimdeki hükümdar değilse bu reislik konumundan dolayı kendisine bir eylem alanı tanınan değil ancak onay ve temsil fonksiyonu atfedilen bir aktör olabilir.

Saltanat makamının bu hususiyeti aynı zamanda padişahın tarafsız olmasını da gerektirir ve bu durum mebuslar tarafından da vurgulanmıştır. Zohrab Efendi meclisi fesih hakkına dair tartışmada esasen bu hakkın hükümdarda olduğunu ve meşrutiyetle yönetilen ülkelerde hükümdarın icra veya teşri kuvvetinin “murahtası” gibi görülmediğini zikreder.

“Hükümdar büsbütün bitaraf, kendi vazifesini bilir ve kendisi büsbütün her türlü efkâr-ı hususiyeden ârî, milletin en büyük hâkimi addolunur. Bu itibarla hükümdarın, böyle bitarafâne hareket edeceği zannolunan ve olması da lazım gelen bir zatın, efkâr-ı âmmeye tefrika hasıl olduğu zaman ekseriyetin efkârını tayin etmek için intihabata müracaat etmesini büsbütün ıskat edecek şekle vardırmaq doğru değildir.”³⁹²

Pavli Karolidi Efendi de meclisi fesih hakkı ile padişahın “ne milletin ne mebusan-ı milletin hukukunu tahdit” etmeyeceğini düşünmektedir.³⁹³ Zira sadece Kanun-ı Esasî’deki bir hakkı kullanmış olacaktır. Hükümdar toplumsal yapının üstünde konumlandırılırken altında eylem kapasitesi olan yeni siyasal aktörler (bu durumda meclis) var oldukça temsili bir pozisyondan daha kuvvetli bir makam işgal etmeyecektir.

Padişahın eylem alanını kısıtlamaya dair mebus söylemlerinde kullanılan bir diğer teknik de hükümdarı görevli olarak gösterme tekniğidir. Siyasal düzenin kuruluşu ile alakalı mazbatanın baş taraflarında kurgulanan söylem içinde hükümdara yönetim gücünün

³⁹⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 359.*

³⁹¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 241.*

³⁹² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 239.*

³⁹³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 236.*

verilmesi bir tevfiz (bir işi birisinin üstüne bırakma, ihale) ve tevdi (emanet etme) olarak tasvir edilmiştir. Yönetim erkinin de insanlardan biat aracılığı ile alınması yöneticiye bir görevlendirme yapıldığına işaret etmektedir.³⁹⁴ Abdülhamid’e hitaben yazılan metinde de “Zât-ı Şâhâneleri alem-i meşrutiyetin daima bir alemdâr-ı sâdıkı” olarak tasvir edilerek kendisine meşrutiyetin temsili görevi tevdi edilmiştir.³⁹⁵ Böylelikle sultan başına buyruk hareket eden bir aktör olarak değil kendisine verilen görevle sorumlu bir kimse olarak tasvir edilmektedir. Sultanın kanunlarla ve meşrutiyetin gereği olarak tanımlanacak görevleri haricinde bir eyleme geçmesi ihtimali azaltılmaya çalışılmıştır.

Hükümdarın eylem alanını kısıtlamanın dolaylı bir yöntemi de icranın eylemlerini hükümetin failliğine atıfla zikretmektir. Hükümdarın siyasi mesuliyet yüklenememesi ve sadece bir onay makamı olması argümanları ile kullanılan bu teknik ile icraya düşen görevleri sadrazam ve nazırlardan müteşekkil icra heyetinin yürüttüğü, dolayısı ile sultanın icranın pratik tarafı ile eylemleri onaylayan makam olma dışında bir ilgisi olmadığı vurgulanmaktadır. Bunun bir örneğini yukarıda zikrettiğimiz kumandanlık meselesinde tespit etmiştik. Temsili bir vazife olduğu zikredilen kara ve deniz kuvvetlerine kumandanlığın aslında ilgili nazırlar tarafından deruhte edilerek kararların onlar tarafından imzalanması suretiyle uygulanacağı özellikle vurgulanmıştı. Mazbatada da akitlerde doğan hakların akitlerin taraflarına rücu ettirilmesi bir kaide olarak zikredilip “icraat-ı hükümetin bilfiil ‘akd ü mübaşeretı ise hükümdar tarafından vükelaya tefviz olun’duğu için mesuliyetin hükümdar yerine vükelaya atfedilmesi lüzumu özellikle belirtilmiştir.³⁹⁶ Yani biat akdiyle hükümdar ile millet arasında ortaya çıkan bağlayıcı ilişkide hükümdara düşen görevler ve bunlara taalluk eden sorumluluk bakanlara yüklenmiştir. Bu durumda hükümdar failliğini hükümete aktarmış sorumsuz ve fiili iktidarı olmayan biri gibi konumlandırılmaktadır.

Hükümdarın sadrazam ve nazırları seçmesi meselesinde sadece sadrazamı atayabileceği, nazırları ise sadrazamın seçimi üzerine onaylayabileceği yaklaşımı meclisin tercihi olmuştur. Meşrutiyetin yeniden ilanının hemen ardından padişahın özellikle Harbiye ve Bahriye nazırlarının atamasına karışması bir problem olmuştu. Padişahın nazırları atama hakkı hususunda ısrarı sonucu istifa etmek durumunda kalan Said Paşa’nın yerine hükümeti

³⁹⁴ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 91.

³⁹⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 5*, 489.

³⁹⁶ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 101.

kuran Kamil Paşa da ilerleyen süreçte bu bakanlıklardaki görevlileri azlederek değiştirmek isteyince kamuoyunda büyük bir tepki ile karşılaştı.³⁹⁷ Mebusların da hususiyetle üzerinde durdukları bu konuya mazbata metninde de temas edilmiş ve bu uygulamanın “rûh-ı meşrutiyete” de uygun olmadığı zikredilerek ilgili nazırların sadrazam tarafından seçilmesi ve padişaha arz edilmesini sağlayacak şekilde kanun maddesi tadil edilmiştir.³⁹⁸ Böylece padişahın sadece sadrazam ve şeyhülislamı atama hakkı baki kalarak bakanların belirlenmesi icra heyetinin reisi olarak sadrazama tevdi edilmiştir. Hükümetin başındaki sadrazam bu konuda sorumlu fail olmuş, padişah ise sadece onay makamı olarak görülmüştür. 7. madde kapsamında padişahın vükelayı azil meselesi meclis gündeminde tartışılırken de Emrullah Efendi arkadaşlarını “hükümdara böyle bir hak verilmiş fakat bu hakkın da icrasına gelince onun icrası birtakım kuyuda tabidir. Bunun için mutlaka hükümdar istediğini azledemez. ... Suistimal edilmez, bu hakk-ı surîdir, kimse isti’mal etmez.” diyerek rahatlatmıştır.³⁹⁹

Hükümet ile padişah arasındaki ilişkide alınacak kararların nasıl bir süreçten geçeceği noktasında hükümdarın konumu bakan seçiminde olduğu gibi pasifleştirilmek istenmiştir. 29. maddede düzenlenen bu hususta maddenin eski versiyonunda bazı konularda sadrazamın padişahın izin isteyeceği, müzakere gerektiren konularda da sadır olacak irade-i seniye uyarınca hareket edileceği vurgulanmıştır. Encümenin teklifi sonrası maddede izin isteme ifadesi ortadan kalkmış, alınan kararlar eğer “muhtaç-ı tasdik” ise sadrazamın padişaha arz etmesi tasdike ihtiyacı olmayanları da tebliğ etmesi gereği gelmiştir. Bunun gerekçesi olarak mazbatada “irâde-i seniyyesi istihsal olunmak icâb eden mukarrerât, taraf-ı hazret-i pâdişâhîden tasdiki muktezi bulunanlardan ibaret olması” gösterilmiştir.⁴⁰⁰ Bu şekilde padişahın icra organının eylemlerinde ancak bir onay makamı olarak dahil olabileceği vurgulanmaktadır. Bunun dışında fiili bir yürütme, karar verme veya bir konuda izin verme yetkisi öngörülmemektedir. Böylece onay makamı olma hususiyeti kuvvetli bir şekilde ön plana çıkarılmıştır. Bu husus meclis tartışmalarına da yansımıştır. İrade-i seniye ifadesinin artık kullanılmaması gerektiğini düşünen Tokat mebusu İsmail Paşa bunu şu gerekçe ile açıklamıştır. “Nezaretin umuruna taalluk eden maruzatın zirini imza eder, gönderir mabeyne, ‘falan adamın filan yere kaymakamlığı

³⁹⁷ Kansu, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, 42-44.

³⁹⁸ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 109.

³⁹⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 4*, 175.

⁴⁰⁰ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 110.

münasip görüldüğünden arz olunur’ der. Buna ‘maruzat’ derler. Buna ‘irade-i seniye’ demezler.”⁴⁰¹

Nutk-ı hümayunların kime ait olarak kabul edileceği tartışmasını da dikkate alırsak meclisin icraya karşı hitap ettiği zaman padişahı mı yoksa hükümeti mi muhatap alması gerektiği hususunda da mebusların ayrı düştüğünü hatırlayabiliriz. Yorgi Boşo Efendi’nin ifadesi ile bu nutuklar “her ne kadar hükümdarın ağzından çıkıyorsa da bunu pekala bilirsiniz ki tanzim eden yine kabinemizdir.”⁴⁰² Bir cevap metni müzakeresinde de hükümet-i şahaneleri ifadesinin kullanılması Gani Bey tarafından eleştirilmiş ve saltanat-ı şahaneleri ifadesinin daha yerinde olacağı ifade edilmiştir. Zira “meşrutiyet-i idarede padişahlar icra-yı hükümet etmez, icra-yı saltanat eder.”⁴⁰³ Bu ifadeler mebusların icra tarafında muhatap olarak hükümeti dikkate aldıklarını göstermektedir. Bunun açık bir ifadesini padişahın af yetkisini hükümetin takdirine bağlamak isteyen Artas Efendi’nin “hiçbir meselede bilâ tecviz bilâ takdir irade-i seniyye” sadır olmaması fikrinde görmekteyiz.⁴⁰⁴

Padişahın mesul tutulmaması yahut tutulamaması onun eylem alanı ile doğrudan alakalıdır. Padişahın makamı eylemlerinden dolayı sorumlu tutulmasına engel olmaktadır. Bu durumu vurgulayan Bağdat mebusu İsmail Hakkı Bey “hükümdarı mesul tutmak iktiza ederse o vakit ona her türlü salahiyeti” verebileceklerini ifade etmiştir. Mesuliyetlerin türlerine dair ayrıntıya giren Hakkı Bey’e göre siyasi mesuliyetin gereği “bir mesulün icabında işten çekilmesi daha doğrusu azl olunmasıdır. Bir hükümdar kabil-i azl midir, sorarım? Hangi hükümdarı azletmişler şimdiye kadar?”⁴⁰⁵ Bu akıl yürütmeden de anlayacağımız üzere meclis kendisinden hesap sorabileceği bir yürütme mercii ile muhatap olmak arzusundadır. Gerektiği zaman padişaha da hesap sorulabileceği Abdülhamid’in hal vakasında ortadadır. Ancak hükümetlerin hem meşrutiyet dönemindeki hem de öncesindeki değişme hızı dikkate alınırsa bu hızda hesap sorulup değiştirilebilecek padişah veya veliaht bulmalarının zorluğu ve mantıksızlığının da farkındadırlar. Ayrıca padişahı tam olarak sorumlu tutabilecekleri Kanun-ı Esasî’nin askıya alınması meselesinde bile dönemin devlet adamlarını da suçlayarak hükümdara yalnız “itimad-ı hümayun erbab-ı ağrazın iğfâlâtına

⁴⁰¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 224.*

⁴⁰² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:5, 149.*

⁴⁰³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:5, 489.*

⁴⁰⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 180.*

⁴⁰⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:4, 197.*

galebe çalmış olsa idi” şeklinde üstü kapalı bir sitem de bulunmayı tercih etmişlerdir.⁴⁰⁶ Dolayısı ile padişahın sahip olduğu saltanat ve hilafet makamları nedeniyle meclis tarafından denetlenebilirliği pek mümkün değildir. Bununla beraber meclis hükümdarın karşısında kendi konumunu güçlendirmek için elinden gelen çabayı da göstermiştir. Bir sonraki strateji bu çabayı ele alacaktır.

Meclisin hükümdar karşısındaki konumunu tahkim etme stratejisi eylem alanı kısıtlanmış bir padişah karşısında kendisinden boşalan otorite alanın bir kısmını doldurmak üzere meclisin öne çıkarılmasına işaret etmektedir. Bu strateji ile hem meclisi siyasal düzlemde daha üst bir konuma çıkarma hem de varlığını muhafaza edebilmesi için gerekçeler hazırlanmaktadır. Abdülhamid’in 1878’te meclisi tatil etmesi ile hükümdarın meclisin faaliyetlerini durdurabilme gücü büyük bir tehdit olarak gündeme gelmiştir. II. Meşrutiyet mebusları da bu tehdidi hissettiklerini belli eder bir tavır geliştirmişlerdir. Dolayısıyla bu strateji tarihsel tecrübeye dayanan bu tehdit algısına karşı geliştirilmiş bir söylem stratejisi olarak ele alınabilir.

Strateji bünyesinde inceleyeceğimiz ilk teknik meclis ve milleti sultana muhatap kılma tekniğidir. Bu teknik ile meclis ve millet, sultanın tepeden baktığı tebaanın bir parçası olarak değil sultanla denk bir pozisyonda olan ve bu nedenle doğrudan denk bir muhatap olarak dikkate alınması gereken aktörler olarak kurgulanmaktadır. Bu şekilde kurulabilecek denklik sultanın özellikle meclis üzerinde tahakküm kurmasına karşı geliştirilmiş bir teknik olma özelliği taşımaktadır. Mazbatada sultanın anlaşma imzalama yetkisi bahsinde sultanın yetkilerini kısıtlama arzusunun sebebi olarak atıf yapılan “hukûk-ı mukaddese-i saltana ile hukûk-ı meşruâ-i milleti telif etmek” ihtiyacı hakları bakımından sultan ve milleti aynı şekilde dikkate alınması gereken iki aktör olarak tasvir eder.⁴⁰⁷ Sultanın korunan bir “mukaddes” hakkı olduğu kabul edilmiştir. Mukaddeslik atfı ile sultanın ihtiram gerektiren temsili pozisyonuna da atıf yapılmıştır. Ancak milletin hakkı da meşru olarak nitelendirilerek şer’i bir gerekçeye dayandırılmıştır. Milletin hakkının kaynağına yapılan bu atıf onu sultanın karşısına yükseltme görevi görmektedir.

Bir kabinenin güvenoyu yoklaması sonucu adem-i itimat kararı çıkarsa ne yolla istifa edeceği ve yeni kabinenin nasıl belirleneceğine dair anayasada açık bir ifade yoktur. Mazbatada bu duruma dikkat çekilerek bir kanun maddesi ihdas edilmese de teamül

⁴⁰⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 1*, 65.

⁴⁰⁷ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 105.

oluşması açısından nasıl bir yol izleneceğine dair bazı prensiplerin zikredilmesi uygun görülmüştür. Bu prensiplere göre bir heyet-i vükela hakkında adem-i itimat kararı çıktıktan sonra bu heyet istifasını padişaha sunar. Bu noktada padişahın yeni bir sadrazam tayin ederek ona hükümeti kurma görevi vermesi gerekmektedir. Encümenin bu konudaki önerisi padişahın sadrazamı tayin konusundaki tek karar verici konumunu sarsmayı amaçlamaktadır. Zira “zât-ı şâhâne, hey’et-i a’yân ve meb’ûsân reisleriyle ba’de’l-müzakere bir zatı hey’et-i cedide-i vükelâyı teşkile memur“ kılar.⁴⁰⁸ Padişahın kimi sadrazam tayin edeceği konusunda meclis başkanlarına danışmasının bir usul olarak belirlenmek istenmesi icra kuvvetini yürütecek kişiyi ve ona bağlı çalışacak heyeti etkilemeye yönelik bir hamledir. Böylece icranın reisi olarak görülen hükümdar kendisinin vekili olarak addedilen heyeti tek başına seçmeyecek, teşri heyetinin yorumları doğrultusunda bir seçim yapacaktır. Bu durum doğrudan padişahın alanına giren bir hususta bile meclisi padişahın karşısında neredeyse denk bir seviyede konumlandırma arzusunu gösterir.

Padişah ile meclisin ilişkisinde bir muhataplık ilişkisi kurulduğuna dair bir diğer örnek de hükümdarın cülus zamanında mecliste yemin etmesine dair düzenlemedir. Sultan Reşad’a tahta geçirilme kararı ileildikten sonra Harbiye Nezareti’nde meclis reisleri ve Mahmut Şevket Paşa gibi isimlerin huzurunda bir yemin etmiştir. Ancak mebuslar bu yemini padişahın talep ettikleri yemin yerine saymak istememiştir. Buna binaen Meclis-i Umumî toplantılarında padişahın meclis huzurunda yeminini tekrar etmesi gerektiği yönünde bir eğilim ortaya çıkmış, mebuslar bu yöndeki taleplerinde ısrarcı olmuşlardır. Mehmet Tevfik Efendi’nin

“padişahımız meşrutiyet padişahıdır. Şimdi Kanun-ı Esasî’miz de, tadil olunan Kanun-ı Esasî’miz de inşallah aynen kabul edilecektir. Halifenin, milletin vükelâsı huzurunda yemin etmesi şart kılınmıştır. Gerçi, milletin vükelâsının reisleri huzurunda yemin eylemiş ise de, biz arzu ederiz ki, padişahımız laubaliyane gelip, milletin vekilleri huzurunda yemin etsin.”

ifadesi ile bu talep açıkça ortaya konmuştur.⁴⁰⁹ Harbiye’deki yemine şahit olan bir ayan azası bu şahitliğini ifade etse de yeminin asıl muhatabının mebuslar olduğu ve bu meselenin kanuni bir husus olduğu vurgulanarak mebuslar taleplerinden geri dönmemiştir.

⁴⁰⁸ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 116.

⁴⁰⁹ *Meclis-i Umumî Zabıt Cerideleri* (t.y.), 39.

Bu talebin padişaha nasıl iletileceği hususunda Ayan Reisi Said Paşa'nın "arzunuzu Zat-ı Şâhâneye tebliğ edelim. İradı nutk edecekleri vakitte yeminlerini tekrar etsinler diye. Falan günü teşrif etsinler diyelim mi?" sorusu üzerine Gümülcine mebusu İsmail Hakkı Bey "'arzu' tabirinin verilecek karardan katiyyen tay ve ihracını talep eder ifade veçhile beyan edilen arzuya binaen değil, millet meclisinin kararına mebni olacaktır." diyerek karşı çıkmıştır.⁴¹⁰ Zira meseleyi mebusların arzusu olarak ifade etmenin karşı çıkılabilecek bir şey olarak anlaşılabileceği zannıyla 'meclisin kararı' olarak tebliğin hükümdarın uyması gereken bir talep olduğuna vurgu yapacağı düşünülmektedir. Bunun üzerine meclis reisi de kararın "Meclis-i Umumî-i Millî'de isbatı vücud ile huzur-ı mecliste yemin almaları, yemin buyurmalarını Meclis-i Umumî-i Millî Zat-ı Şâhânenen talep ediyor" şeklinde iletilmesini meclise arz etmiş ve kabul görmüştür.⁴¹¹ Mebusların yeminin kendi huzurlarında olmasına dair talepleri açıktır. Ankara mebusu Mehmet Talat Bey'in "Zat-ı Şâhâne içimizde bulunarak, huzurumuzda yemin edeceklerdi. Reisimize hürmetimiz olmakla beraber kendilerini yine bu meclis reis olarak tayin etti. Şu halde milletin bu hakkını hem de Daire-i Mebusan'da olarak istiyoruz" ifadesi bunun güzel bir örneğidir.⁴¹² Bu talebin karşısında Sultan Reşad da meclise geldiği zaman "Şer'i Şerîf ve Kanun-ı Esasî'ye tamamiyle riayetle muhafaza-i mülk ve millet için biat esnasında yemin etmiş idim. Şimdi sizin de temin etmenizi isterim" diyerek karşılık vermiştir.⁴¹³ Padişahın mecliste, hususen meclis-i mebusanda, mebusların karşısında yemin etmesi konusundaki bu ısrar yeni bir padişahın tahta geçeceği sırada kendisi ile kurulan ilişkinin meclis ile hükümdarın muhatap ve denk olarak algılandığı bir ortamda gerçekleşmesi hususundaki arzuya dayanmaktadır. Yeni hükümdar ile sonraki dönemde kurulacak ilişkinin ilk noktası olan bu an mebuslar için temsili bir öneme sahip olsa da padişaha karşı kendi otoritelerini hissettirebilecekleri biricik bir andır.

Meclisin hükümdarın karşısındaki konumunu tahkim etmeye yönelik söylem stratejisi kapsamında kullanılan bir diğer teknik de sultana karşı dengeleyici güç odağı arama tekniğidir. Hükümdarın eylemlerinde kendisini dengeleyecek bir unsur katma isteği, başına buyruk hareket edilmesini önleme gayesinden kaynaklanmaktadır. Meclis padişahı dengeleyebilecek tek güç odağı olarak kendisini, farklı vakalarda padişaha karşı eylem kabiliyetine vurgu yaparak konumlandırmaya çalışmıştır. Encümenin tadil önerisinde 7.

⁴¹⁰ *Meclis-i Umumî Zabıt Cerideleri*, 40.

⁴¹¹ *Meclis-i Umumî Zabıt Cerideleri*, 40.

⁴¹² *Meclis-i Umumî Zabıt Cerideleri*, 41.

⁴¹³ *Meclis-i Umumî Zabıt Cerideleri*, 47.

maddede hükümeti kurması için görev vereceği kişiyi seçerken padişahın meclisin de itimadını haiz olacak birisine görevi tevdi etmesine dair ifadenin 27. maddedeki padişahın emniyet duyduğu bir kişiye sadaret görevinin verilmesi ifadesi ile çeliştiği iddiasına bir mebus cevap vermiştir. Pavli Karolidi Efendi iki madde arasında bir çelişki bulunmadığını zira “asıl ve esas, bir meşrutiyette hükümdar ile bir vükelânın hükümdarın da millet meclisinin de itimadını haiz olmak, bu en elzem bir şey” olduğunu ifade etmiştir.⁴¹⁴ Maddelerin kanunlaşan halinde 7. maddedeki meclisin itimadını haiz olacak ifadesi kaldırılrsa da 27. maddedeki emniyet ifadesi kimseye atfedilmeden “emniyet buyurulan zevata” şeklinde muğlak bir ifadeye çevrilmiştir. Dolayısı ile sadrazamın atamasında meclisin itimadına yapılan vurgu eklenmese de emniyet buyuranın padişah olduğu vurgusu da kaldırılmıştır.

Padişahla meclisin hükümetin varlığı konusunda karşılıklı bir konumda olmaları azil meselesinde de gündeme gelmiştir. Padişaha vükelayı azil hakkı verilmesini tam kabul edemeyen Erzurum mebusu Vartkes Efendi “milletin itimadını kazanan vükelayı padişahın azletmesine hak veriyoruz, o vakit padişah mesul olmalı” diyerek padişahın azil hakkına karşı görüşünü bildirmiştir.⁴¹⁵ Bu fikri ancak padişahın itimat ettiklerine meclisin adem-i itimat verebilme hakkına binaen kabul edebileceğinin de altını çizmiştir. 7. ve 27. maddelerin tenakuz oluşturduğuna dair bir iddiaya İzmir mebusu Seyyid Bey, bu maddelerin anlamının “hem emniyet-i şâhâneyi hem de meclis-i mebusanın itimadını haiz olan zata” görev verileceğine işaret ettiğine dikkat çekerek cevap vermiştir.⁴¹⁶

Nutk-ı hümayunların ne anlama geldiği ve buna göre verilecek cevabın ne mahiyette olması gerektiğine dair meclisteki tartışmalar daha önce zikredilmişti. Bu tartışma da sultana karşı dengeleyici bir güç olarak meclisin öne sürülmesine dair örnekler içermektedir. Hallacyan Efendi’ye göre “nutk-ı iftitahîye cevaptan maksat iki kuvvetin yani hükümdarın ve kuvve-i milliyenin mesail-i ehemmiye-i milliye hakkında olan efkâr ve mütalâatını yekdiğerine bildirmektir.”⁴¹⁷ Lütü Fikri Bey de bu görüşe katılmaktadır çünkü “bu muhabere iki kuvve-i mühimme arasında icab-ı meşrutiyet olarak en ziyade göze çarpan iki büyük kuvvet arasında cereyan” etmektedir.⁴¹⁸ Ahmet Rıza Bey’in de yemin konusu konuşulurken padişaha yapılacak biatin şartının yemin etmesi olduğu ve ancak

⁴¹⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 197.*

⁴¹⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:4, 175.*

⁴¹⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:4, 215.*

⁴¹⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1, 64.*

⁴¹⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:1, 145.*

padişahın yemininden sonra biat edileceğini vurgulaması eylemleri açısından padişah ve meclisin dengeleyici unsurlar oldukları argümanına bir örnek teşkil eder. Mebuslar padişahın farklı alanlardaki eylemlerine karşılık kendi hareketlerini bu eylemlerin etkisini dengeleyecek bir şekilde tasavvur etmektedir.

Bu strateji kapsamında ele alacağımız son teknik meclisi sultanın üstünde konumlandırma tekniğidir. Önceki tekniklerde sultana karşı daha dengeli bir yaklaşım sergilediklerini tespit ettiğimiz mebuslar bu teknik ile meclisin hükümdara üstün olduğu fikrine işaret etmektedir. Padişahın meclisi fesih hakkı tartışmasında Hallacyan Efendi hükümdarın bu hakkını kullanmadan önce Ayan heyetinin de üçte ikisinin oyunu almasını bir tedbir olarak önermiştir. “Çünkü kuvve-i teşriyenin ehemmiyeti pek büyüktür ve kuvve-i teşriye ile hükümdar beyinde müsavaat yoktur. Bir hakkı istisnaidir.”⁴¹⁹ Hükümetin düşürülmesi meselesinde de Bağdat mebusu İsmail Hakkı Bey padişahın kendi kararı ile hükümeti azledemeyeceğini iddia etmiştir. “Şu halde şu adem-i emniyet ve itimat kararı üzerine o Heyet-i Vükelâ çekilmezse o vakit ne yapmak lazım gelir ise hükümdara, güzel, kuvveti ifa edecek bir tarik icra etmiş oluyoruz. Hükümdar azleder. Hükümdar hodbehod (kendi kendine, danışmadan) azledemez mi? Hodbehod azledemez, çünkü biz ne diyoruz? Millet meclisinin mazharı itimadı olacak bir Heyet-i Vükelâ.”⁴²⁰ Mustafa Asım Efendi de benzer bir yaklaşım sergilemektedir. “Zat-ı Hazret-i Padişahî millet vekilleriyle yekahenktir. Neden? Çünkü kabineyi millet vekilleri takdis ederse, padişah da takdis eder. Onlar adem-i itimat beyan ederse, padişah da o adem-i itimadın neticesini icra eder.”⁴²¹ Bu ifadeler padişahın meclis karşısında bazı konularda onun etkisi ve yönlendirmesi ile hareket edebilecek bir konumda olduğunu ima eder. Meclisin siyasal alandaki bazı yetki ve sorumlulukları onu padişahın önüne geçirmektedir.

Kabine ile meclisin ihtilafı vukuunda meclisin feshedilmesine, ilk ihtilafta kabinenin istifası sonrası ikinci kez ihtilaf gerçekleşirse ancak fesih yapılabileceği şeklindeki bir yaklaşıma da itiraz eden mebuslar hiçbir şekilde meclisin feshinin gündem olmamasını arzu etmiştir. Padişaha fesih hakkı verilmesini uygun bulmayan Vartkes Efendi meclisi kararının milletin kararı olduğunu vurgulayarak bu özelliğin meclise padişah karşısında kazandırdığı üstünlüğe işaret etmiştir. “Padişah da bilmeli ki, beş yüz kişi karar vermiş, o umum milletin kararıdır. Umum milletin kararına kendi de riayet etmelidir.”⁴²²

⁴¹⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 241.*

⁴²⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:4, 198.*

⁴²¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 261.*

⁴²² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:4, 237.*

Mazbatada meclisin eski dönemlerdeki hali olarak sunulan erbâb-ı hall ü ‘akdin yönetimi “murakabe ve lede’l-lüzum müdahale”ye tabi tutması vurgusu da bu çerçevede değerlendirilebilir.⁴²³ Meclisin yönetimi denetlemesi ve gerektiği zaman müdahale etmesine yapılan bu vurgu müdahalenin niteliği tavsif edilmediği için muğlak ama kuvvetli bir ifade olarak yer almıştır. Ayan heyetinin seçimini meclise bırakan düzenlemeye böyle bir seçimin Ayan heyetini mebusanın her yaptığını onaylayacak bir makama düşürerek önemsizleştireceği eleştirilerine cevap veren Hüseyin Cahit Bey bu değişikliğin ardında yatan sebebi şöyle açıklamıştır. “İntihab edecek adama emniyetimiz olmadığı için, biz Meclis-i Ayanı ehemmiyetten düşürmek istedik. Halbuki şimdi işler değişmiş olduğu için, bu maddelerin de hakikaten kavaid-i sâlime dairesinde tekrar değişmesi icab eder.”⁴²⁴ Bu ifadenin de aşıkâr ettiği üzere meclis anayasa değişikliğinde padişahın alanını kısıtlamaya ve meclisin elini kuvvetlendirmeye yönelik bir yaklaşım sergilemiştir. Ancak padişahın değişmesi ile hükümdarı sınırlama isteği böyle bir sınıra daha az ihtiyaç duyacakları zannıyla azalmıştır. Ama hem Sultan Abdülhamid’i sınırlama isteği hem de Sultan Reşad’ı kontrol edebilecekleri düşüncesi kendilerini hükümdarın üstünde konumlandıran bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

Hükümdarın siyasetteki eylem alanını kısıtlama ve meclisin hükümdar karşısındaki konumunu tahkim etme stratejileri milletin aktörlüğünden güç alan meclisin siyasal düzlemdeki en büyük güç odağı ile denk bir düzlemde muhatap olma çabasını yansıtmaktadır. Bu çabanın bir uzantısı da meclisin icra kuvvetinin fiili aktörü olan hükümet ile ilişkisine yansıyacaktır. Bir sonraki kısımda meclis ile hükümetin ilişkisine dair mebusların söylem stratejileri incelenecektir.

4.3. Meclisi Hükümete Hâkim Kılmak

Meşrutiyet rejiminde siyasal düzen için bir referans kaynağı haline gelen millet ile devletin klasik dönemden tevarüs ettiği referans kaynağı olan saltanat makamı arasındaki ilişkide birisini siyasal eylem alanına dahil etmek diğerini ise tamamen dışlamadan kısıtlamak adına ortaya konan söylem çerçevesi bir önceki kısımda ele alınmıştı. Bu kısımda ise milletin temsilcisi olarak meclisin icra kanadının fail unsuru olan hükümet ile ilişkisine dair mecliste ortaya çıkan söylem unsurları incelenecektir.

⁴²³ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 91.

⁴²⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 354.*

Meclisin hükümetle alakalı temel kaygısı eylemleri üzerinde denetimini sağlama ve kendisinin heyet olarak hükümetten üstün bir pozisyonda olduğunu ihsas ettirmedi. Hakimiyet-i milliye mefhumuna dayanarak siyasal alandaki en büyük meşruiyet kaynağına yaslanan aktör olmasına karşın hükümetin oluşması, işlemesi ve azledilmesi süreçlerinde hükümdarın dahlinin devam etmesi hasebiyle meclis, hükümete karşı sürekli bir gözetim halinde olduğunu göstermeye çalışmıştır. Bu kapsamda mebusların söylemlerinde dikkati çeken üç söylem stratejisi bulunmaktadır. Bunlar meclisi hükümete üstün kılma, hükümetin hesap sorulabilirliğini arttırma ve hükümetin yetkilerini sınırlama stratejileridir. Bu stratejilerin üçünde de farklı söylem teknikleri yeri geldikçe incelenecektir. İlk olarak ele alacağımız söylem stratejisi kapsamında meclisin siyasal denge açısından hükümete üstün bir pozisyonda olduğu meclisin denetleyici gücüne vurgu, meclisin eylem alanını genişletme ve meclisi meşrutiyetle özdeşleştirme teknikleri ile sunulmaktadır.

Meclisin hükümetin eylemlerini denetleyici unsur olduğuna dair vurgular ilk olarak mazbatada tespit edilebilmektedir. Mazbata metni icra ve teşri kuvvetlerinin ayrı görevleri deruhte ettiğini vurgulayarak “milletin icrâât-ı hükümeti daima nazar-ı teftiş ve tekayyüdde bulundurma hakkı”na dikkat çekmektedir.⁴²⁵ Bu bakış açısı Kanun-ı Esasî’de hükümetle ilgili yapılan değişikliklerin temel felsefesini oluşturmaktadır. Meclisin hükümeti denetlemesinin birkaç pratik yolu hem Kanun-ı Esasî düzenlemelerinde tartışılmış hem de meclis müzakerelerinde sıkça atıf yapılmıştır. Bunlardan bir tanesi önceki başlıklarda da sık sık karşılaştığımız itimat meselesidir. Meclisin hükümete güvenoyu vermesi üzerinden denetim vurgusu ön plana çıkmıştır. Bir diğer husus bir sonraki söylem stratejisinde ele alacağımız hükümetin hesap sorulabilirliği ve mesuliyeti meselesidir. Sonuncu yol ise mali denetime yapılan özel vurgudur.

İtimat konusu meclis ve hükümetin ihtilaf ettiği zaman uygulamaya konacak süreç içinde istifa eden kabine yerine gelecek kabinenin meclis karşısındaki durumu bahsinde gündeme gelmiştir. Meclis ve hükümetin ihtilafı sonrasında hükümetin istifası üzerine yeni gelen hükümetin öncekinin kararını devam ettireceği varsayımında bulunan Halil Bey, bu şekilde bir hükümet yenilemenin faydasız olduğunu iddia etmiştir. Böyle bir endişeye mahal olmadığını ifade eden Mustafa Asım Bey

“ikinci intihab olunan heyet şu mevzubahis olan meselede ihtilaf ortaya konulmadan evvel gelip itimat talep edecek. Biz kendisinden şüphe edeceğimiz

⁴²⁵ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 109.

bir heyet intihab olunursa, biz ona beyan-ı itimat edeceğiz. Mevzubahis olan ihtilaf ondan sonra hallolunacak. Geldi beyan-ı itimat etmedik. Ondan dolayı düşecek. ... Onun için hükümdarın meclise muayyen bir heyet-i vükela teşkiline hakkı yok değilse de gayet müsteb'addir.”

demıştır.⁴²⁶ Meclisin karşısına gelen her hükümeti tartarak itimat verip vermeme hakkına olduğuna dikkat çekerek, meclisin hükümetin izleyeceği yol hakkında şüphesi ortaya çıkarsa daha fazla icra makamında durmasına mahal vermeyeceğinin altını çizmiştir. Hükümdarın da meclise karşı belirli bir fikri savunacak bir hükümet heyeti seçmesinin imkânsız olmasa da uzak bir ihtimal olduğunu düşünmektedir. Bu durumu zayıf bir ihtimal olarak görmesi de gene meclisin itimat eylemi ile sahip olduğu otoriteden kaynaklanmaktadır. Birinci dönem meclisinin birlikte çalıştığı hükümetler hatıra getirildiğinde bu yorumun çok yersiz olmadığı görülmektedir. Hüseyin Hilmi Paşa ve İbrahim Hakkı Paşa kabineleri meclisin daha uyumlu çalıştığı kabineler olmuştur. Bu dönemin çoğunda da bu iki kabine görev yapmıştır. Ancak hem dönemin başındaki Kamil Paşa hem de bu meclisin birlikte çalıştığı son sadrazam Said Paşa kabineleri düşünüldüğünde meclisin çatışacağı bir hükümetin başa gelme ihtimalinin o kadar da zayıf olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla bu yorumun yapılmasında Sultan Reşad'ın uyumlu tavrına güvenen bir yaklaşım etkili olmuş olabilir.

Meclisin itimat bahsine verdiği önem başka örneklerde de gözlemlenebilir. Hallacyan Efendi yukarıdaki konu mevzubahis olduğunda bu meseleyi “kabinenin Meclis-i Umumî'nin itimadına şâyeste olmak ciheti, keyfiyeti sıfat-ı asliyedendir, teferruat değildir.” şeklinde vurgulamıştır.⁴²⁷ Padişahın sadrazamlık görevini tevdi etmesi ile ilgili maddede “Meclis-i Mebusan'ın itimadını haiz olabilecek bir Sadrazam” ifadesinin doğru olmadığını ifade eden bir mebus bu ifadenin sadrazama istediği gibi bir kabine yapması için ruhsat vermek olacağını iddia etmiştir. Bunun üzerine Hamdi Efendi böyle bir problemin ortaya çıkmaması için bu sınırlamanın getirildiğini vurgulamıştır.⁴²⁸ Burada Hamdi Efendi'nin vurgulamak istediği husus meclisin sadrazama ve hükümete vereceği güvenoyunun kimlerin bu makamlara geleceği hususundaki nihai kriter olması hasebiyle, meclisin onayını alabilecek isimler dışında bir ismin heyet-i vükelada olamayacağı fikridir. Sadrazam olarak görevlendirilen kişi meclisin onay vereceğini umduğu isimlerden müteşekkil bir kabine oluşturmaya gayret edecektir.

⁴²⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 238.*

⁴²⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 240.*

⁴²⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:4, 171-72.*

İtimat meselesi Kanun-ı Esasî çerçevesinde değerlendirilmeden önce meclisin erken dönem oturumlarından birinde zabıtlarda ismi belli olmayan bir mebusun talebi ile gündeme gelmiştir. Meclisin henüz altıncı oturumunda bir mebus “İdare-i meşrutaya ve vükela-yı milletimize karşı mesul bulunan heyet-i vükela ve hususiyle başvekalette bulunan sadrazam paşa buraya buyursunlar da hükümetin dahili ve harici politikasına dair bize mütalaat beyan buyursunlar” talebinde bulunmuştur.⁴²⁹ Meclis reisi “Kanun-ı Esasî’de buna dair bir şey yok efendim” diyerek bu talebi geri çevirse de ilerleyen günlerde Hüseyin Cahit Bey’in Kamil Paşa hükümetinin uyguladığı politikalar hakkında verdiği istizah takriri üzerine sadrazamın meclise gelmesi hükümet ve meclis arasında bir tartışma konusu haline gelmiştir. Kamil Paşa’nın istizaha cevap için meclise gelmeyi ertelemesi ancak mebusların ısrarcı olması üzerine sadrazam meclise gelerek güvenoyu aldı. Ancak ilerleyen günlerde daha önce zikredilen Bahriye ve Harbiye nazırlarının değiştirilmesi olayı üzerine bir istizah takriri daha verildi.⁴³⁰ Paşa bu istizaha cevap için meclise gelmedi ve nihayetinde karşılıklı restleşmeye dönüşen bu durum Kamil Paşa hükümeti hakkında gıyabında adem-i itimat oyu verilmesi ile sonuçlandı.⁴³¹ Daha sonra hükümeti kuran Hüseyin Hilmi Paşa ise hükümet programını mecliste okumak için kendiliğinden bir talepte bulundu.⁴³² Böylece hükümet programlarının mecliste okunarak güvenoyu yoklaması yapılması kanuni bir hüviyet kazanmadan teamül olarak uygulanır olmuştur.

Hükümet programlarını mecliste okuyan sadrazamların da, meclisin hükümete karşı üstün ve denetleyici konumuna dair söylemine katıldığı görülmektedir. Uygulamayı başlatan Hüseyin Hilmi Paşa “mesleğimizin katiyyen bîtarafane, tamamen vatanperverâne olduğu meclis-i âlinizce tasdik olunursa, vazifemizi ancak o vakit ifa edebiliriz. Kanun-ı Esasî’ye riayet ve sadakat etmediğimiz hakkında bir zehab hasıl olursa Meclis-i Mebusanın adem-i emniyetine delalet edecek ufak bir işareti üzerine çekilmeye müsaraat edeceğiz.” diyerek meclisin denetleyicilik vazifesini tanıdığını göstermektedir.⁴³³ 31 Mart Vakası’nın akabinde hükümeti yeniden kurduktan sonraki konuşmasında da benzer bir tavır takınarak “heyet-i celîlenizin müzaheret ve itimadına mazhar olduğumuz halde elbirliğiyle ifa-yı vazifeye devam edeceğiz.” demiştir.⁴³⁴ İbrahim Hakkı Paşa ikinci yılın sonunda meclisin

⁴²⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 1, 76.*

⁴³⁰ *Güneş, Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Hükümetler: Programları ve Meclisteki Yankıları, (1908-1923), 30-34.*

⁴³¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 1, 590-614.*

⁴³² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 1, 650.*

⁴³³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 1, 677.*

⁴³⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 3, 98.*

toplantı yılının kapanışı vesilesi ile yaptığı konuşmada “bizi itimadınızla kuvvetlendirdiğiniz ve devamlı bir hükümet tekarrürüyle Devlet-i Aliyye’nin düvel-i ecnebiyye nezdinde mevkiini tahkim ettiğinizden dolayı Heyet-i Aliyye’nize beyan-ı teşekkür eylerim” sözleriyle hükümete güveninden dolayı meclise teşekkür etmiştir.⁴³⁵ İbrahim Hakkı Paşa’nın meşrutiyetin olumlu sonuçlarına dair sözlerini bir mebusun “kabinemizin hüsn-ü siyaseti” olarak olumlamasına Paşa “estağfurullah efendim, biz, sizin verdiğiniz kuvvet ile hareket ediyoruz” şeklinde mukabelede bulunmuştur.⁴³⁶ Meclisin hükümete karşı denetleyici ve hareketini belirleyici söyleminin bu dönemde sadrazam olarak görev yapan ve meclisle uyumlu çalıştığı düşünülen kişiler tarafından kabul edilerek kendi söylemlerine dahil edildiği bu örneklerden anlaşılmaktadır.

Hükümetin programının mecliste okunması ve bunun üzerine bir itimat oyu kullanılmasını bazı mebuslar kanuni olmadığı gerekçesi ile yanlış olarak nitelendirmişlerdir. Ancak bu yaklaşım farklı mebuslar tarafından bunun artık bir teamül olduğu gerekçesi ile eleştirilmiştir. Zohrab Efendi bu teamülün hükümetlerin talebi ile ortaya çıktığını ve meclisin sadece bir talebe cevap verdiğini vurguladıktan sonra, eğer bir hükümet programını okuduktan sonra itimat istemezse sonrasında eylemleri çerçevesinde meclisin istizah ve buna binaen itimat oyu uygulamasını kullanacağını vurgulamıştır.⁴³⁷ Mustafa Arif Bey de bu teamülü ilga etmenin “Kavanîn-i Esasiyenin icabatına muzır” olduğunu ifade ederek uygulamayı savunmuştur. Artas Efendi ise bu uygulamanın fonksiyonuna işaret etmiştir.

“Heyet-i Vükela denilen hükümet-i icraiye, idare-i memleket için icra eylediği tedabirin icrasından evvel tedabiri mezkûrenin ihtiyacat-ı mahalliyeye muvafık olup olmadığının tayini millet vekilleri olan Meclis-i Mebusana aittir.”⁴³⁸

Bu yorumlar mebusların hükümet programlarının mecliste görüşülüp bir onaya sunulmasını icranın yürüteceği siyasi program üzerinde etkide bulunabilecekleri bir fırsat sayarak bu uygulamanın kanuni bir zemini olmasa da kaldırılmasından yana olmadıklarını göstermektedir.

Hükümet programının okunması ve itimat oyu verilmesi uygulamasının hükümet için de olumlu sonuçları olacağına dikkat çeken Arif İsmet Bey “Meclis-i Mebusanın itimat reyini haiz olmayan bir kabinenin maneviyatı da kuvvetli olmaz. Yani icraatında daha

⁴³⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:6, 633.*

⁴³⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:6, 636.*

⁴³⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 628.*

⁴³⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 619.*

serbest, daha kuvvetli, daha basiretkâr hareket etmesi için Meclis-i Mebusanın itimadını haiz olması lazım gelir.” diyerek meclisin hükümete vereceği desteğin olumlu sonuçlarını vurgulamıştır.⁴³⁹ Temelde iddia ettiği şey hükümetin çalışabilmesinin meclisin onayına bağlı olduğudur. Meclisin onayı dolaylı olarak milletin de onayı anlamına geleceğinden hükümeti hakimiyet-i milliye ile ilişkilendirerek daha kuvvetli kılmaktadır. İtimat oyunun hükümet eylemleri ile bağını farklı bir perspektiften ele alan Hızır Lütfi Efendi itimat oyunun hükümet programı okunduğu zaman yerine sonraki bir tarihte gündeme gelmesini önermiştir. Bu şekilde “Sadrazam Paşa hazretlerinin va’d buyurdıkları icraatın temin-i husulü” sağlanmış olacaktır.⁴⁴⁰ Görüldüğü üzere mebuslar itimat oyunu meclisin hükümet üzerindeki denetiminin temel aracı olarak kullanmak istemiştir. Bu isteği de hükümet programı okunması teamül olarak kalsa da itimat meselesini mebusların istizah hakkı ile ilişkilendirerek Kanun-ı Esasî’nin 38. maddesine ekleyerek göstermişlerdir.

Meclisin hükümet üzerindeki denetleyici pozisyonu kapsamında mali konulardaki denetim gücüne özel bir vurgu yapıldığı görülmektedir. Bütçe hazırlığının hükümet tarafından geciktirilmesi sert bir şekilde eleştirilmekte ve bütçe görüşmeleri meclisin mesaisinde büyük bir yer kaplamaktadır. Meclisin bu konudaki görevi mebuslar tarafından öne çıkarılan bir hususiyettir. Meclisteki ilk konuşmasında Ahmed Rıza mali denetimin önemini vurgulayarak “uhdemize terettüp eden vezaifden biri en evvel devletin varidat ve masarifatını tetkik ederek, gelecek senenin bütçesini marttan evvel bitirmektir.” demiştir.⁴⁴¹ Meclisi Ayanın kanun yapım sürecini kendi bünyesinde başlatmaya hakkı olup olmadığının tartışıldığı bir müzakerede Ahmet Nesimi Efendi Ayan heyetinin hakimiyet-i milliye esasına uygun teşekkül etmesi halinde böyle bir haklarının olabileceğini kabul etmiş ancak bunun bir istisnası olarak “kavanin-i maliye layihası”nı göstermiştir. “Kavanin-i maliye layihaları daima, her yerde Meclis-i Mebusana daha evvel takdim edilir. Orada müzakere edildikten sonra Meclis-i Ayana gönderilir.”⁴⁴²

Nutk-ı hümayunlara verilen cevaplarda da mali denetimle ilgili meclisin talep ve beklentileri açık bir şekilde dile getirilmiştir. İlk cevapta ifade edildiğine göre meclis

“dahilen akdemi feraiz-i mühimmeden olan umur-ı maliye-i devletin tanzimine çalışacak ve muvazene-i maliye kanununun hilafına olarak ne efradı milletin cebinden bir para çıkmasına, ne Hazine-i Devlet’ten bir akçe sarfına kat’iyyen ve

⁴³⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 621.*

⁴⁴⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:1, 621.*

⁴⁴¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1, 52.*

⁴⁴² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 280.*

kâtibeten müsaade etmeyerek, varidat-ı umumiyenin bir nigâhbân-ı sadıkı ve masarîf-i devletin bir müfettişi gayyur ve bîdarı olacaktır.”⁴⁴³

Meclis milletin ve devletin maddi zenginliğinin sadık bir bekçisi ve kıskanç ve uyanık bir müfettişi olarak tasvir edilerek hükümetin bütçe konusunda sıkı bir denetime tabi tutulacağının işaretleri padişaha yöneltilen hitapta verilmektedir. Sonraki yıllardaki cevaplarda da mali konularda harcama ve gelir dengesini sağlaması konusunda hükümetten beklentiler açıkça dile getirilmiştir.⁴⁴⁴

Meclisin hükümete üstün gösterilmesine dair kullanılan bir diğer söylem tekniği meclisin eylem alanını genişletmektir. Bu teknik ile meclisin kendisine daha önceki kanuni düzenlemeler veya beklentiler ışığında çizilen görev sınırlarını aşan veya görev sınırlarını muğlaklaştırarak genişleten bir tavır yansıtılmıştır. Mazbatada değişikliği önerilen ama son tahlilde değişmeyen 31. madde mebusanın heyet-i vükeladan bir kişi hakkında şikayette bulunması halinde nasıl bir süreç işletileceğini tanzim etmektedir. Bu maddede önerilen değişikliğin gerekçesi meclisin eylem alanının mebuslar tarafından nasıl algılandığına güzel bir örnektir. Maddenin aslında mebusların ancak “dahil-i dâire-i vazifesi olan ahvalden dolayı” nazırlar hakkında şikayette bulunabileceğinin kayıtlı olduğunu söyleyen encümen böyle bir ifadeyle bir bakıma “Hey’et-i Meb’ûsânın vazifesi tahdit edilerek vazifesi dahilinde olmayan husûsât dahi bulunabileceğine” dair bir varsayım fark edildiğini belirtmiştir. Fakat

“Hey’et-i Meb’ûsânın vazifesi umum kuvve-i icraiye üzerinde tedkik ve teftiş cihetini de şâmil bulunmuş olduğundan, icrâât-ı vükelâdan hiçbirinin meb’ûsânın dahil-i daire-i vazifesinden hariç kalamayacağı tabîi görülmesi hasebiyle bu kayıt kaldırılmış”tır.⁴⁴⁵

Meclisin hükümeti denetleme alanını yetkili olduğu alanla sınırlandırmaya çalışan bir kayıt, meclisin icra kuvveti söz konusu olduğunda yetkisinin sınırı olmayacağı gibi bir anlayışla eleştirilmiştir. Mebusların şikayeti üzerine Divân-ı Âlî’de yargılanan hükümet mensuplarının mahkumiyet kararı çıkması halinde affedilme durumları da meclisin kararına bağlanmıştır. Bunun gerekçesi de meclisin kararı ile yargılanan kimselerin “afvedilmeleri keyfiyetinde Meclis-i Meb’ûsânın da alâkadar bulunacağı tabîi olması iddiası” ile açıklanmıştır.⁴⁴⁶ Benzer bir yaklaşım meclisin kanunları incelemesi ile ilgili

⁴⁴³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 1*, 66.

⁴⁴⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt: 1*, 303.

⁴⁴⁵ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 113.

⁴⁴⁶ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 113.

kendisine hükümet tarafından havale edilen layihaları gündeme alabileceği kaydının kaldırılmasında görülmektedir. “Halbuki meclisin kendiliğinden kanun lâyhaları tanzim edebilmesi hakkı kanuna vaz’ edildiği” için artık kendisine havale edilen layihalarla sınırlı kalmasına gerek kalmamıştır.⁴⁴⁷

Meclis mensuplarının bakanlıklara müsteşar olarak atanabilmesi ile ilgili maddenin tartışıldığı oturumda Mustafa Efendi mebuslar arasından “en muktedir, âkil, zeki, fikrinden istifade olunur zevat-ı kirâmin” meclisten ayrılmasını doğru bulmadığını belirtir. Çünkü

“kuvve-i kanuniye, kuvve-i icraiye-mizden ehemdir. Çünkü kuvve-i icraiye hata ederse onun hatası mahduttur. Lakin kuvve-i kanuniye hata edecek olursa kaffe-i mesail o kanunda münderiç olan mevadd-ı hukukiyenin hatasından dolayı öyle cari olmak lazım gelir.”⁴⁴⁸

Meclisin faaliyetlerinin doğurdukları sonuçlar itibariyle hükümetin icraatlarından daha önemli olduğu öne sürülerek meclisin hükümete üstün konumu vurgulanmıştır. Mebusların özel durumu uğrayacakları bir takibat durumunda meclisin izninin gerekmesi hususunda da zikredilmiştir. Mustafa Sabri Efendi “mebusanı sair memurine kıyas etmek caiz olmaz. Malumdur ki mebusanın müzakeratı aleni olur ve serbesttir. Hürriyet-i kelamını tamamıyla muhafaza eder. Onun için hariçten birçok adavetler celbedebilir.” diyerek mebusların görevleri icabı ortaya koyacakları ifadelerin getirdiği yük itibariyle memurlarla kıyaslanarak aynı şekilde takibata tabi olmalarını istemenin uygun olmadığını belirtmiştir.⁴⁴⁹

Meclise kanun layihası yapma hakkını veren maddenin tadil edilmiş halinde meclisten bahsederken heyet kelimesinin kullanılması bazı mebuslar tarafından eleştirilmiştir. Her mebusa kanun teklifi yapabilme hakkının verilmesinin zaman kaybına ve suistimale yol açabileceği ithamı bu mebuslar tarafından reddedilmiştir. Zohrab Efendi

“takrirler, devlete herhalde, meselâ devletin her türlü ihtiyacatı mutazammındır, onlardaki taaddüt anlaşılabilir. Kanun tadil etmek meselesinde mebusan-ı kirâm hazeratı elbette pek çok düşünerek, teemmülde bulunarak böyle bir teklifte bulunacaklar. Onlarda o noktada suistimal veyahut izâ-i vakit vârid-i hâtır değildir.”⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyhası”, 129.

⁴⁴⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:4, 359.*

⁴⁴⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 378.*

⁴⁵⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 266.*

diyerek mebusların bireysel olarak da kanun teklifinde bulunabilmelerini savunmuştur. Mebusların bireysel görev alanlarını genişleten bir kullanım da Canik mebusu Mehmet Ali Bey'in meclise devam hakkındaki konuşmasında tespit edilebilir.

“Benim vazifem yalnız buraya gelip müzakere etmek değildir. Devair-i resmîyeye giderim, daire-i intihabiyemin işlerin takip ederim. Ahali bizden mektep istiyor. Yollar için, bir sual için nazırlara müracaat etmemiz lazım gelir. Bunlar hususî müracaatlar değildir, umumî müracaatlardır... Bir mebus siyasî bir diplomat demektir.”⁴⁵¹

Bu alıntılardan mebusların bir heyet olarak meclisin görev alanını genişletmeye çalışmanın yanında bireysel olarak mebusların da hareket alanını genişletmek istedikleri anlaşılmaktadır.

Meclisin hükümetle ilişkisine dair konular mevzubahis olduğunda da meclisin alanını genişleten ve hükümetin alanını daraltan bir söylem mebusların konuşmalarında tespit edilebilmektedir. Nazırların meclis tarafından kendilerine yöneltilen istizah takrirlerine cevabı gerekli gördükleri halde bir müddet tehir edebilmelerine dair düzenlemeye karşı çıkan Hallacyan Efendi tehir etmenin mesuliyetini nazırın üstlenip üstlenmeyeceğini sorduktan sonra “Nazırın hakk-ı mesuliyeti olduğu halde bile, bu keyfiyette bir hakka mutasarrıf değildir. Herhalde bu tehir, Meclis-i Mebusanın takdirine tabidir.” diyerek eleştiride bulunmuştur.⁴⁵² Yusuf Kemal Bey de gerekli durumlarda kendilerinden bilgi almak için nazırların meclis toplantı halinde olduğu zamanlarda mecliste hazır bulunmalarını talep etmiştir. Bunu yaparlarsa nazırların kendi sorumluluklarını yerine getiremeyecekleri eleştirisine karşı Kemal Bey “tamamen bulunmazlarsa kısmen bulunurlar. Sonra, Meclis-i Mebusanda bulundukları zamanı telif ederler. Herhalde Meclis-i Mebusanın içtimasında vükelanın kâffesinin veyahut vükeladan bazılarının bulunması menafi-i azimeyi müstelzimdir.” sözleriyle görüşünü savunmuştur.⁴⁵³

Ariza-i cevabiyelerde hükümetin muhatap alınıp alınamayacağının bir mesele olarak tartışıldığı yukarıda zikredilmişti. Hükümeti muhatap almayı savunanların temel argümanı hükümete karşı meclisin taleplerini dile getirmek ve hükümete görev vermektir. Bu durumu Hallacyan Efendi şu sözleri ile ifade eder.

⁴⁵¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt:2, 24.*

⁴⁵² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 246.*

⁴⁵³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 249.*

“Hükümetten ihzar olunacak, memleketin ihtiyacına muvafık olarak ihzar olunacak, kanun layihalarını tetkik ve Meclis-i Mebusana teklif etmek üzere teşvikatta bulunmuş oluruz. Bir de bu suretle hudut haricindeki mesail-i ehemmiye-i milliye hakkında bir mütalâamızı bildirmekle millete karşı en mühim vazifemizi ifa etmiş oluruz.”⁴⁵⁴

Her ne kadar bu metinlerin hazırlığında padişahı muhatap almak kabul edilen uygulama olmuş olsa da hükümete karşı meclisin beklentilerini dile getirmekten de geri durulmamıştır. Örneğin ictimai ve idari eksiklikler “terakkiyat-ı asriye dairesinde ikmal eyledikçe devr- sâbıkın her bâr müracaat ettiği vesait-i şiddete lüzum kalmayacağı bedihî olarak Hükümetçe bu cihete sarf-ı mesai edileceğine meclisimiz şüphe etmez” ifadesiyle hükümetin hangi yolda icraatta bulunması gerektiği belirtilmiştir.⁴⁵⁵ Aynı konuşmada bütçenin vaktinde meclise takdim edilmesi “tarih-i mâlimizde pek mühim bir vaka ve o nispette Hükümet-i Seniyeleri için bir muvaffakiyet-i bergüzîde teşkil eyledi”ği ifade edilerek meclis hükümeti takdir ettiği üst bir pozisyonda konumlandırılmıştır.⁴⁵⁶ Meclisin hükümetin eylemlerini takip ettiği ve ondan belirli performanslar beklediği diğer arıza-i cevabiyelerde de açıkça dile getirilen bir olgu olmuştur.⁴⁵⁷ Meclisin hükümeti takdir edici bu tavrı kamuoyunda gazeteler vasıtasıyla normal müzakerelere göre daha çok dolaşıma girecek bir metinde kullanmasından da önemli bir söylem unsuru olduğu anlaşılabılır.

Meclisin eylem alanını genişletme konusunda mebuslar tarafından vurgulanan bir diğer husus hükümetin icraatlarının meclisin icraatları ile bağlantılı olduğudur. Sultan Reşad’a karşı yazılan metinde meclisin kendi sorumluluk alanına düşen işleri layıkıyla gerçekleştirdiği, aynı performansın hükümetten de beklendiği ifade edilirken bu bağa işaret edilmiştir.

“..muhtaç olduğumuz kavanîn tedvinine Meclis-i Umumî kemal-i ihtimam ile sarf-ı gayret ve mesai eylemekte ve aleddevam eylemek azmindedir. Bu kanunların hüsn-ü tatbiki de kuvve-i icraiyyemizin dirayet ve hâmiyyetinden muntazardır.”⁴⁵⁸

Meclisle hükümetin arasındaki bu bağ örneklik mefhumu üzerinden de dile getirilmiştir. Mebusların meclise devamda dikkat etmeleri kanaatinde olan Üsküp mebusu Said Efendi “kendisi muntazam olmayan bir meclis hükümete misal olamaz” diyerek meclisi hükümete örnek olacağı bir konuma yerleştirmiştir.⁴⁵⁹ Meclisle hükümetin farklı

⁴⁵⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 1, 64.*

⁴⁵⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt: 1, 72.*

⁴⁵⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt: 1, 72.*

⁴⁵⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt: 1, 257-58.*

⁴⁵⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 5, 489.*

⁴⁵⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt: 2, 27.*

seviyelerde iş gördüğü de mebuslar tarafından vurgulanarak arada hiyerarşik bir ilişki olduğu imasında bulunulmuştur. Yusuf Kemal Bey'in padişahın nizamnameleri tanzim etme hakkını meclisin onayına bağlamak isteyenlere cevabı bu hiyerarşik perspektifi göstermektedir. Nizamnamenin kanun demek olmadığına altını çizen Yusuf Kemal Bey görüşünü "Kanunu meclis yapar, nizamnameyi kuvve-i icraiye, hükümet-i icraiye yapar. Nizamname demek, kavaninin hüsn-ü tatbikini temin için talimat kabilinden kuvve-i icraiye reisinin kendi namına verdiği emirler demektir" şeklinde ifade eder.⁴⁶⁰ Bu ifadeler meclisi hükümetten daha yukarda konumlandırarak hükümetin eylemlerinde meclisi takip edeceğini vurgulamaktadır.

Meclis ile hükümet arasındaki bu hiyerarşik ilişki aralarında ihtilaf vuku bulduğunda kimin önce çekileceği hususundaki tartışmada da izlenebilmektedir. Mazbatada kanunun eski halinde ihtilaf halinde "Vükelânın tebdîli veyahut Hey'et-i Meb'ûsânın feshi" ifadesi ile "her iki şıkkı aynı ehemmiyette tutması bi't-tab' tecviz olunama"dığı için bu ifadenin değiştirildiği belirtilmiştir. Çünkü meşrutî sistemlerde böyle bir durumda hükümetin istifa etmesi "umûr-ı cariyeden" ve meclisin feshi ise "ancak mesâil-i mühimme-i müşkilede ihtiyar olunacak husûsât-ı nâdireden"dir.⁴⁶¹ Bu hiyerarşik ilişkinin temeli de "hakimiyet-i milliyeyi tahkim etmek esasına" dayanmaktadır.⁴⁶²

Meclisi hükümete üstün olarak konumlandırma stratejisinin son tekniği meclisi meşrutiyetle özdeşleştirmedir. Bu teknik ile meclisin halk ile kurduğu ilişkiye dayanarak edildiği ayrıcalıklı siyasal pozisyona işaret edilmektedir. İlyas Sami Efendi'nin ifadesi ile "meşrutiyetin esası Meclis-i Mebusan olduğu şüpheden varestedir."⁴⁶³ Bu nedenle meclisin istibdadı gibi bir ihtimal bile mebuslara kötü gözükmez. Meclisin feshedilmesi fikrine karşı çıkan Vartkes Efendi fesihinin tamamen kaldırılmasının meclis istibdadına yol açacağı ithamına karşı bu fikri şöyle savunmuştur. "Meclis-i Mebusanla Meclis-i Umumî milletin fikridir. Millet rızasıyla bunları oraya koymuş, istibdadı da kendi rızasıyla çekiyor. Bundan kim kaçacak?"⁴⁶⁴ Meclisin dayanağı olan milleti fırsat buldukça hatırlatması da bu ilişkinin gücüne yaslanması sebebiyledir. Ahmed Rıza'nın bir konuşmasındaki ifadeleri bu perspektifi yansıtır.

⁴⁶⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 183.*

⁴⁶¹ Yazır, "Kanun-ı Esasî'nin Ta'dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası", 114.

⁴⁶² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 236.*

⁴⁶³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:4, 172.*

⁴⁶⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:4, 237.*

“Bizim kuvvet ve kudretimiz milletin hakkımızda gösterdiği vifak ve itimat ile mütenasıptır. Millet hukuk ve menafiini müdafaa etmek için bize nasıl güveniyorsa, bizim de hem bu vazife-i mukaddeseyi bihakkın ifa ve hem bu mülkte hükümet-i meşrutanın usul ve esasını teyit ve tarsin ile bekasını temin edebilmek için bir şahsın veya efradı kalilenin değil, bütün milletin muavenetine istinad etmeliyiz.”⁴⁶⁵

Halkla kurduğu bu temsil ilişkisi nedeniyle mebuslara karşı bir hareket halka karşı yapılmış bir hareket gibi gösterilir. Mebusların takibatı meselesinde Hamdi Efendi alınan tedbirleri “imtiyaz değildir, hukuk-ı milleti müdafaadır. Zira, mebuslar daima kuvve-i icraiyenin, hükümetin pay-i mali olmak tehlikesinden vâreste bulunmalıdır.” diyerek savunmuştur.⁴⁶⁶

Meclisi hükümete hâkim kılmak başlığında inceleyeceğimiz bir sonraki söylem stratejisi hükümetin hesap sorulabilirliğini arttırma stratejisidir. Bu strateji ile hükümetin mesuliyeti vurgulanmış ve bu mesuliyetin meclise karşı olduğuna dikkat çekilmiştir. Devletle hükümeti ayırıştırma ve hükümeti mesul kılma teknikleri ile kullanılan bu strateji bu başlıkta ele aldığımız bir önceki strateji olan meclisi hükümete üstün olarak konumlandırma stratejisiyle birlikte düşünülmelidir.

Bu stratejinin ilk tekniği devletle hükümeti ayırıştırma değildir. Böyle bir perspektifle mebuslar hükümeti devletin kutsallığına dair kamusal alanda yaygın bir kabule sahip olan fikirden ayırıştırma imkânı bulmaktadır. Devlete karşı bir eleştiri yöneltmek yahut devletin karşısında bir aktör olarak konumlanmak toplumsal kabule şayan olabilecek bir tavır değildir. Ancak hükümet devletten ayrı bir olgu olarak sunulduğu zaman ona karşı yöneltilen tavır ve eleştiriler devletin şahs-ı manevisine değil ancak hükümeti oluşturan şahıslara ve onların bir grup olarak varlığına yönelmiş olmaktadır. Bu tekniğin güzel bir örneği Sultan Reşad’ın cülusu sonrasında yazılan ariza-i cevabiye tartışmasında tespit edilebilir. Bu cevap metninde Abdülhamid dönemi yönetimi eleştirilirken menhus (uğursuz, meşum) sıfatı kullanılmaktadır. Tam ifadesiyle “O menhus hükümeti i’dad ve idâme eden meşkûk ve mülevves eller re’sikâr-ı Devlette bulundukça, ednâ fırsat zuhurunda yine milletin mukadderatıyla oynamaktan fariğ olamazdı.”⁴⁶⁷ Bu cümlede mülevves (pis, kirli) eller ile kastedilen Abdülhamid dönemi yöneticileri gibi

⁴⁶⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:3* (TBMM Basımevi, t.y.), 51.

⁴⁶⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3*, 255.

⁴⁶⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:5*, 489.

gözükmektedir. Ama sâbık padişaha da bir gönderme olduğu düşünülebilir. “Menhus hükümet” ibaresine mebuslardan itiraz gelmiştir. Said Efendi

“o hükümet ne kadar menhus ise, biz mademki bir hükümet-i Osmaniye, bir hükümet-i İslamiye siyâkında addolunmuşuz, o, bize muzâf bir hükümet idi. O ellerin mülevvesiyeti, hükümetin mülevvesiyeti Osmanlı milletine muzâftır.”⁴⁶⁸

diyerek bu yakıştırmanın hükümetin millete taalluku nedeniyle millete denmiş addedileceğini iddia etmiştir. Ariza-i Cevabiye Encümeni adına cevap veren Mustafa Asım Efendi ise bu ifade ile amaçlanan şeyin hükümet-i İslamiye veya hükümet-i Osmaniye olmadığını ancak hükümet-i müsteb’ide olacağını söylerek metni savunmuştur. Onu destekleyen Kozmîdi Efendi’nin sözleri ise mebusların zihnindeki ayrıma işaret etmektedir. “Hükümet ile devlet arasında bir fark vardır. Hükümet başka, devlet başkadır. O, hükümetin işini idare eden ellere izafettir, yoksa devlete değil.”⁴⁶⁹ Hükümeti devletten ayrı bir olgu olarak sunma mebusların hükümete karşı tavırlarında daha rahat olmalarını ve kendilerini daha üstte konumlandırabilecekleri bir ilişkiye girmelerini mümkün kılmıştır. Meclisin bu bakış açısına göre devlet hükümet ve meclisi de kapsayan bir geniş şemsiye iken ikisi bu şemsiye altında birbiri ile mücadele içinde olan iki siyasal aktördür. Hükümet ile böyle bir düzeyde denk konuma gelen meclis için halkla ilişkisine dayanarak üstünlük iddiasında bulunmak daha kolay olacaktır.

Hesap sorulabilirlik hususunda mebusların söylemlerinde takip edebildiğimiz diğer bir teknik ise hükümeti mesul kılma tekniğidir. Bu teknik ile siyasi faaliyetlerin mesuliyet gerektiren bir iş olduğuna vurgu yapılmaktadır. Mesuliyet tesisi bir mesul tutan da gerektirmektedir. Meclisin kendi mesuliyetini halka isnat ettiği ve halk dışında ancak Allah ve vicdanına karşı hesap verdiğini bu bölümün ilk kısmında incelemiştik. Meclis kendi mesuliyetini böylece yüce ama pratikte hesap verme sürecinin net müşahade edilemediği bir sürece bağlarken hükümetin hesap vereceği merci olarak kendisini öne sürmüştür. Hükümetle meclis arasındaki bu hesap verme süreci ise kanuni düzenlemeler ve teamüllerle tanzim edilebilen ve pratikte uygulaması olan bir süreçtir.

Bu durum mazbata metninde “meşrutiyetin esası kuvve-i icrâiyenin kuvve-i kanuniye muvacehesinde mes’uliyetlerinden ibaret” olarak ifade edilmiştir.⁴⁷⁰ Bu

⁴⁶⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 5, 490.*

⁴⁶⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 5, 291.*

⁴⁷⁰ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 111.

perspektife yaslanarak 30. maddenin içeriğindeki vükelanın mesuliyeti ifadesi mesul olunan makamın boş bırakılan kısmı Meclis-i Mebusana karşı mesul olduğu ifadesi ile doldurulmuştur. Aynı maddede vükelanın “hükûmetin siyaset-i umûmiyesinden müştereken ve dâire-i nezaretlerine ait muamelattan dolayı münferiden” sorumlu oldukları da ifade edilerek heyet bünyesinde kademeli bir mesuliyet yapısı inşa edilmiştir.⁴⁷¹ Nazırların mesuliyetleri padişahın bütün irade-i seniyeleri altına atacakları imzaları ile kayıt altına alınmak istenmiştir. Hükümdarın azil hakkını tartışırken bu hususu hatırlatan Emrullah Efendi mebuslara azil hakkından ötürü endişe etmemeleri gerektiğini ifade etmiştir. “Her devletin Kanun-ı Esasî’ sini gördük. Hükümdara böyle bir hak verilmiş. Fakat bu hakkın icrasına gelince, onun icrası, birtakım kuyuda tâbidir. Bunun için mutlaka hükümdar istediğini azledemez. .. Hükümdarın her iradesi altında mes’ul bir nazırın imzası lazımdır. Bunun için bundan hiç telaş etmeyin.”⁴⁷²

Padişahın meclis tatilken hükümeti azletmesi durumunda da sorumluluğun havada kalmaması için bu kararın mesuliyeti yeni kurulan kabineye havale edilmiştir. Karolidi Efendi bu hususu bu mesuliyetin “o hükümete, sadarete tayin olunan adamın, o yeni vükelanın üzerinde” olması gerektiğini, bu nedenle kanunda “vükelanın azlolmasına verilen iradeyi bütün vükelanın imzalama”sı yönünde bir tasrihin yapılmasına lüzum olduğunu belirtir.⁴⁷³ Hükümetin mesul tutulması tamamen olumsuz bir şey olarak da görülmemelidir. Bazı durumlarda hükümetin mesul tutulabilmesi mebuslar tarafından hükümetin eylem kapasitesini arttıran bir gerekçe olarak sunulmuştur. Meclis tatil durumunda iken hükümetin yapacağı kanunların denetlenmesi için ayan ve mebusandan seçilecek nöbetçi bir encümen bırakılması teklifine Bağdat mebusu İsmail Hakkı Bey şu sözlerle karşı çıkmıştır. “Malumdur ki, aza-yı meclis gayri mesuldür, vaki olan reyleri, fikirleri sırf ictihadidir, bir mesuliyete mübteni değildir. Şimdi, mesuliyeti haiz bir heyet varken, mesuliyet gayri caiz bir heyeti ona takdim etmek ve ona güvenmek muvafık-ı maslahat, bittabi muvafık-ı mantık olamaz.”⁴⁷⁴ Meclisin müctehid mesabesinde olup fikirlerinden dolayı sorumlu tutulamayacakları bu nedenle de mesuliyetin “fâil-i mübaşir” olan icra heyetine düştüğü mazbatada da belirtilmiştir.⁴⁷⁵ İcra heyetinin mesuliyeti Sultan

⁴⁷¹ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mücibe Lâyihası”, 111.

⁴⁷² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 4*, 175.

⁴⁷³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 4*, 174.

⁴⁷⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 3*, 145.

⁴⁷⁵ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mücibe Lâyihası”, 101.

Abdülhamid’e karşı yazılan cevapta da gündeme “.. millet meclisine karşı mes’ul olmak lazım gelen heyet-i vükela” ifadesiyle gündeme gelmiştir.⁴⁷⁶ Hükümetin meclise karşı sorumluluğunda cezai sorumluluğa da işaret eden bir örnek dikkati çeker. Kabinenin yalnız meclisin adem-i itimadıyla düşebileceğini vurgulayan Ahmet Nesimi Bey bunu meclisin “kabinenin mesuliyet-i siyasiyesini veyahut cezaiyesini tayin” etmesi ile açıklar. Yani meclis “itham etmek hakkını muhafaza eder.”⁴⁷⁷

Hükümetin mesul tutulması ve meclise karşı hesap veren konuma yerleştirilmesi meclisin hükümete hâkim olduğu bir pozisyona gelmesi için zemin sağlayan bir söylem stratejisi olmuştur. Bu başlıkta ele alacağımız son strateji hükümetin yetkilerini sınırlama stratejisidir. Yukarıda ele aldığımız iki stratejiyle beraber meclisin siyasal alanda baskın bir güce kavuşmasını sağlamaya yönelik kullanılan bir söylem unsuru olan bu strateji hükümetin yetkilerini istisnaileştirme ve sadrazamın gücünü azaltma tekniklerini içermektedir.

İlk teknik için güzel bir örnek mali konularla alakalı meclisin karar verme sürecini düzenleyen 80. madde ile ilgili düzenlemedir. Bu madde metninde mali konularla alakalı mecliste gerekli tetkikler yapıldıktan sonra “miktarına vükelâ ile birlikte karar” verileceği yazmaktadır. Mazbata encümeni bu ifadeye karşı çıkarak bu ifadenin “vükelânın re’yi meclise iştirakini ifade eylediği ve halbuki mebus olmayan vükelânın bu iştirake salâhiyeti olamayacağı” için ancak ihtiyaç halinde izahat vermek üzere nazırların mecliste hazır bulunmasının kabul edilebileceğini ifade etmiştir.⁴⁷⁸ Buna uygun olarak da madde metni “vükelâ huzuru ile tayin edilir”e çevrilmiştir. Nazırların meclis tartışmalarına bilhassa bütçe tartışmalarına katılması ama ancak meclisin şartlarına riayet kaydıyla katılması böylece sağlanmıştır. Benzer bir örnek meclis tatilde iken hükümetin kanun yapma yetkisi hususunda incelenebilir. Heyet-i vükelânın muvakkat kanunlar yapabileceği encümence kabul edilmesine rağmen bir “sû’-i isti’mâl mahzurundan bi’l-küllîye sâlim olmak için” maddeye “bu kanunların ilk ictimâ’ da Hey’et-i Meb’ûsâna tevdi’ edilmeleri lâzım geleceği, bir tedbîr-i ihtiyatî olmak üzere ilave” edilmiştir.⁴⁷⁹ Encümen hükümetin bir hakkını tanıırken bu hakkın kullanımından doğabilecek sorunlara karşı tedbir alma ihtiyacını ve bu

⁴⁷⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 1, 65.*

⁴⁷⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 3, 224.*

⁴⁷⁸ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 129.

⁴⁷⁹ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, 115.

nedenle hükümetin yetkisine sınır çizme gereğini açık bir şekilde vurgulamıştır. Meclisteki tartışmalarda da bu husus Hallacyan Efendi tarafından “esasen meclis-i milliyenin gıyabında kanun yapmak, bir hakk-ı istisnaidir, bir hakk-ı meşru değildir.” ifadesi ile sınırlandırılmaya çalışılmıştır.⁴⁸⁰ Benzer bir yaklaşım harp ilanı konusunda icraya verilen yetki hakkında Hüseyin Cahit Bey tarafından sergilenmiştir. Harp ilanının ne şekilde olursa olsun “mutlaka meclisin tasdikinden geçmesi iktiza edeceği”nin açık olduğunu ifade eden Hüseyin Cahit Bey, “ahval-i fevkaladede de hükümeti, biz, devletin menfaati için lâzım gelen kararı hemen icraya salâhiyettar bırakmazsak” vatanın selametinin tehlikeye düşeceği fikrinden dolayı herhangi bir kayıt koymadan harp ilanı hakkını verdiklerini söylemiştir.⁴⁸¹ Bu örneklerin de gösterdiği üzere hükümetin yetkilerini sınırlamaya yönelik yaklaşım ancak istisnai durumlarda esneklik göstererek ve bu durumların istisnailik halini özellikle vurgulayarak serbest bıraktığı noktada bile hükümetin eylem alanını mümkün olduğunca kısıtlayıcı bir söylem geliştirilmiştir. Bu kısıtlayıcı söylem meclisin hükümet üzerinde kurmaya çalıştığı üstünlük pozisyonu ile uyumlu gözükmektedir.

Sadrazamın gücünü azaltma tekniği sadece bir bireyin üzerine odaklanmış gözükse de sadrazamın şahsında hükümetin gücünü azaltma hedefine işaret ettiği için önemlidir. Bu husus biraz da sadrazam kavramının mebusların zihninde nasıl bir tasavvura denk geldiği ile de alakalıdır. Meşrutiyet öncesi dönemde icranın başı olarak siyasi alanda padişahтан sonra en çok eleştirileri üzerine çeken makam olması ve aynı isimlerin tekrar tekrar bu makama gelmesi gibi hususlar, sadrazam kavramı ile ilgili mebuslarda bazı hassasiyetler oluşturmuş gibi gözükmektedir. Buna dair bir işaret sadrazam kelimesinin reis-i vükela ile değiştirilmesine yönelik verilen takrirdir. Bu teklif kabul olmamakla birlikte sadrazamın nasıl bir görev konumuna delalet ettiğine dair bir tartışma sadrazamlık görevi ile bir nazırlığı aynı kişi sürdürebilir mi sorusu çerçevesinde gelişmiştir. İcra heyetinin başı olarak nasıl bir konumda olduğuna dair hayli teorik bir noktaya da varan bir tartışma sonunda iki ayrı görüş tebellür etmiştir. Pavli Karolidi Efendi’nin ifadesi ile “sadrazam bütün Zat-ı Şahane’nin ve milletin içinde devleti kumanda eden bir hükümdar” gibiyken Arif Fazıl Efendi’nin perspektifinden ise daha basit bir görevi vardır.⁴⁸² Ona göre

“bugün usul-i meşrutiyet itibariyle devr-i istibdattaki gibi, sadaret makamı merci-i kül değildir. .. devair-i saireye ait hiçbir muamele makam-ı sadarete arz edilmez. Belki bugün, Kanun-ı Esasî’miz mucibince sadaretin mevkiî meclis-i vükelâda

⁴⁸⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 243.*

⁴⁸¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 181.*

⁴⁸² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 197.*

riyaset ederek, umûr-ı devletin hüsn-ü cereyanı için muhtaç-ı müzakere olan mevaddı müzakere etmek, hususatı sairede ancak nuzzar ile hükümdar arasında bir vasıta-i tebliğ ve tebellüğ olmaktan ibarettir. Binaenaleyh, mademki devr-i sabık gibi bir merci-i kül değildir, şu hale nazaran, ehemmiyeti ve meşgalesi de tasavvur edildiği gibi değildir.”⁴⁸³

Arif Fazıl Efendi’nin ifade ettiği bu yaklaşım mebusların genel tavrına da işaret etmektedir. Hem meclis tartışmalarında nazırların şahsen muhatap alınmaları hem anayasal düzenlemelerde nazırların ayrı ayrı mesuliyetlerine yapılan vurgu sadrazamın bütüncül bir makama hükmetmeyip sadece bir ‘tebliğ’ makamı olduğunu ihsas ettirme arzusunun yansımasıdır. Sadrazamın gücünde bir azalma hükümetin bir bütün olarak meclis karşısındaki kuvvetini de etkileyeceği için siyasette çok etkili sadrazam anlayışını değiştirmek meclisin siyasal düzlemde kendine alan açma çabasıyla uyumlu bir yaklaşımdır.

Bu kısımda ele aldığımız meclisi hükümete üstün kılma, hükümetin hesap sorulabilirliğini arttırma ve hükümetin yetkilerini sınırlama stratejileri meclisin hükümetle ilişkisinde hakim bir konum elde etmesine yönelik kullandığı söylem stratejileridir. Meclisin milletin temsilcisi olduğunu vurgulama ve sultanın karşısındaki konumunu tahkim etme söylemleriyle birlikte düşünüldüğünde meclisin meşrutiyet ortamında kendisine nasıl bir alan açmaya çalıştığına dair net bir resim ortaya çıkmaktadır. Bu resimde meclis siyasal alandaki muhataplarına galebe çalan, onların yetki alanlarını sınırlamaya çalışan ve onları denetleyen bir aktör olmaya çalışmaktadır. Meşrutiyetin yeniden ilanı sonrasında oluşan hava içinde siyasal alanda kendine bir yer açmaya çalışan ve bu yeri muhkem hale getirmeye çabalayan bir aktör için bu söylem işlevsel bir yöne sahiptir. Ancak meclisin siyasal denklemde fazla baskın olması tehlikesi de mebuslar tarafından fark edilmiştir. Dönemin şartları içerisinde böyle bir şeyin pratikte mümkün olup olmadığı bir yana bırakılırsa, söylem bazında kurulan yaklaşımın bazı dengeleyici unsurlara ihtiyaç duyduğu mebuslar tarafından tespit edilmiştir. Bir sonraki kısımda mebusların bu dengeleyici unsura dair söylem stratejileri ele alınacaktır.

4.4. Siyasal Düzeni Dengelemek

Mebusların meşrutiyet düzeni içerisinde meclisin gücünü arttırma çabaları 30 yıl önceki tecrübeyi de göz önünde bulundurarak meclisin icra kanadının karşısında zayıf kaldığı varsayımına dayanmaktaydı. Meşrutiyetin ilk meclisinin kolayca tatil edilip anayasal sürecin de askıya alınması tekrarlanmaması gereken acı bir tecrübe olarak hatırlanıyordu. Meclisin sultan ve hükümet karşısında konumunu tahkim etmek böyle bir

⁴⁸³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 197.*

amaca matuf olsa da teklif edilen düzenlemeler ile teşri kanadının icra kanadı aleyhine dengesiz bir güce kavuşma ihtimali de mebusların dillendirdiği bir husustu. Neticede elde edilmek istenen devamlılığı mümkün olan bir siyasi sistemdir. Her ne kadar hükümdarın ve ona bağlı olan hükümetin idare ile olan ilişkileri itibariyle pratik bir üstünlüğü olsa da bu pratik gücün makamları itibariyle var olan bir şey olduğu da teslim edilmektedir. Bu mülahazalar çerçevesinde mebusların söyleminde siyasi sistemde bir denge arayışı arzusunu tespit etmek mümkündür.

Mebusların denge arayışını yansıtan söylem unsurları bu kısımda analiz edeceğimiz iki söylem stratejisi çevresinde şekillenir. Bunlardan birisi doğrudan Ayan Heyeti'nin konumu ile ilgili bir strateji iken diğeri siyasi sistemin içindeki aktörler arası ilişkinin genel kurallarına işaret eder. İlk olarak ele alacağımız Ayan Meclisi'ni dengeleyici bir kuvvet olarak kurgulama stratejisi Ayan'ın meclis ve icra kanadının ilişkisi içerisinde nasıl konumlandırılacağı hususuna odaklanır. Ayan Heyeti'nin nasıl oluşacağı ve siyasi sistemde nasıl bir rol üstleneceğine dair teknikler bu heyetin dengeleyici bir unsur olarak belirlenmesine hizmet eder.

Ele alacağımız ilk teknik ayanı hakimiyet-i milliyeye tabi kılmak tekniğidir. Bu teknik mebusların ayanların seçim usulü ile ilgili söylemlerinde tespit edilebilir. Mebusan ve ayanın birlikte Meclis-i Umumîyi oluşturmaları ve ayana anayasa tadil sürecinde biçilen rol nedeniyle milletin tercihiye göre belirlenmeleri hususundaki argümanlar bu teknik çerçevesinde mebus söylemlerinde izlenebilir.

Kanun-ı Esasî tadilatının Heyet-i Ayanı ilgilendiren iki konuda değişim çabası olmuştur. Birincisi mebuslar ve hükümet arasındaki ihtilafta meclisin feshedilmesi noktasına gelirse bu konuda Ayan Meclisinin de onayının gerektirilmesi ve ayanın kanun teklif hakkı hususudur. Diğeri de Heyet-i Ayanın teşekkül prosedürü, özlük hakları ve kurumsal işleyişi ile ilgili meselelerdir. İlk konudaki başlıklarda anayasa tadil sürecinde değişiklikler gerçekleşmiş ancak ikinci konudaki başlıklar arasında sadece Ayan Heyetinin müzakerelerinin de aleni yapılması değişikliği yapılabilmektedir. Ayan Heyetinin seçim usulü ve tahsisatı gibi konular ise ayanın kabul etmemesi sonucu sürüncemede kalmış ve ilgili maddeler değiştirilememiştir.⁴⁸⁴

⁴⁸⁴ Cem Eroğul, “1908 Devrimi’ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri”, içinde *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, ed. Sina Akşin vd. (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 101-7.

Mazbata metninde ayanın üçte birini padişahın, üçte ikisini ise Meclis-i Mebusanın seçmesi teklifinin yanısıra “efkâr-ı umûmiyenin tercümân-ı hakîkîsi olmak üzere muvakkaten tayin ve intihabı”nın tercih edildiği belirtilmiştir.⁴⁸⁵ Ayan üyelerinin ömür boyu görevde kalacak şekilde seçilmeleri cari usul iken Meclis-i Mebusan seçtiği takdirde dahi belirli bir süre için seçilmelerinin milletin düşüncesini Ayan Meclisine daha iyi yansıtacağını mazbata encümeni bu şekilde vurgulamıştır. Ayanların mebuslar tarafından değil de doğrudan millet tarafından seçilmesini daha doğru bulan Vartkes Efendi, mebusların seçimi halinde ayanın kendisini seçen kişilerin kararlarını onay makamı olarak kalacağını ifade etmiştir. Bu yüzden “.. lazımdır ki, o efkâr-ı umum milletin fikrine iştirak etmiş olsun. O halde Heyet-i Ayandan, Meclis-i Mebusan gibi, mademki millete dair olan nizamnameleri ve kanunları tertib edecekler, aynı millettten intihab edilmiş” olmaları mantığa daha uygundur.⁴⁸⁶ Gümülcine mebusu İsmail Hakkı Bey seçimlerin halka taşınması noktasında farklı bir öneride bulunarak madem “Meclis-i Mebusan milletin âyine-i efkâr-ı siyasîsi” oluyorsa “Meclis-i Ayan da ayine-i menafi-i iktisadiyesi” olsun diyerek seçimin vilayet meclisleri, belediye meclisleri ile ticaret ve sanayi odaları gibi kurumların mensupları tarafından gerçekleştirilmesini önermiştir.⁴⁸⁷ Bu teklife destek veren Hallacyan Efendi İsmail Hakkı Bey’in saydığı kurumlara ek olarak esnaf, darülfünun ve ulema gibi toplumsal grupların da bu seçime katılması ile “büyük bir fayda hasıl” olacağını ve Ayan Meclisinin “milletin efrad itibariyle göstereceği ve ita edeceği mukarrerata kuvve-i ma’delet olarak en mükemmel” şekilde teşekkül edeceğini ifade etmiştir.⁴⁸⁸ Ayanın hakimiyet-i milliye kavramına dayanarak oluşturulması ve özellikle halk tarafından seçilmesi onun sistem içerisindeki dengeleyici gücünü destekleyecek bir olgu olarak mebuslar tarafından vurgulanmıştır. Bu konuda seçim hakkını meclisin kendi uhdesine almak yerine halka tevcih eden bir tavır sergilemesi de dikkat çekicidir. Mecliste oylandığı son halinde de seçim sürecinin özel bir kanunla düzenleneceği kaydı maddeye konarak padişahın seçeceği üçte birlik kısım dışındaki üyelerin nasıl seçileceği muğlak bırakılmıştır.⁴⁸⁹

Ayanın dengeleyici bir kuvvet olarak tespiti hususunda kullanılan bir diğer teknik ayanı bir güvence noktası olarak tespit etmektir. Kuvve-i muaddile (dengeleyici güç)

⁴⁸⁵ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mücibe Lâyihası”, 123.

⁴⁸⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 3*, 353.

⁴⁸⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 3*, 352.

⁴⁸⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 3*, 356.

⁴⁸⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 4*, 347-50.

kavramı ile ifade edilen bu güven sağlayıcılık icra ve teşri heyetinin yanında ayanı bir emniyet noktası olarak tasvir etmektedir. Kuvve-i muaddile olabilmeyi hakimiyet-i milliyeye yaslanmak ile bağdaştıran Hallacyan Efendi, Meclis-i Ayanın halka dayanarak teşekkül etmesinin bu meclisin manevi kuvvetini arttıracığına da dikkat çekmiştir.

“Mademki Heyet-i Ayanın teşkilinden maksat, bir kuvve-i muaddile yapmaktır ve mademki bu kuvve-i muaddilenin kuvve-i icraiye den müstakil olması lâbüddür, mademki bir kuvve-i muaddile-i hakikiye olması için o kuvvetin kuvve-i maneviyesi azîm olmak lazım gelir. Binaenaleyh, esasen Heyet-i Ayanın da Heyet-i Mebusandaki kuvve-i maneviyeden noksan kuvve-i maneviyeyi haiz olması kabul olunamaz. ... Menafi-i ictimaiyedendir ki, Heyet-i Ayanın da kuvve-i maneviyesi Heyet-i Mebusanın kuvve-i maneviyesine müsavi olsun.”⁴⁹⁰

Bu konuda farklı düşünen Ömer Fevzi Efendi “hakimiyet-i milliye esasını muhafaza edeceğimiz diye kuvve-i muaddile olmak üzere tayin edilen bir heyetin” sadece “âhâd-ı millet tarafından intihabı yahut mebusan tarafından intihabı”nı uygun bulmaz. Seçim sürecine “kuvve-i icraiye de karıştırılırsa o zaman bir kuvve-i muaddile olabilir.”⁴⁹¹ Burada dengeleyici güç olmanın hangi kaynaktan geleceğine dair iki farklı bakış açısı görülmektedir. Bir tarafta milletin sistemin kurucu unsuru olarak vereceği yetkinin dengeleyici bir güç olmayı yeterince sağlayacağı, diğer taraftan milletin yanında saltanatın da bir güç odağı olarak hesaba katılarak daha dengeli bir yapı kurulacağı fikri vardır. Bu noktada siyasal sistemde meşruiyet çerçevesinin hangi aktöre ya da odağa nispetle belirlendiği meselesi öne çıkmaktadır. Halkın tek ve asli kurucu unsur olduğu bir yaklaşımda bütün meşruiyetler kendisine rücu eder. Ancak asırlardır var olan bir saltanat makamı da meşruiyet çerçevesinde sınırlı da olsa belirleyici bir etkiye sahip olarak tasavvur edilirse halkın yanına saltanat makamını yerleştirmek meşruiyetin tam bir şekilde sağlanmasını mümkün kılar. Burada daha önceki başlıklarda gördüğümüz üzere bu konuda halkı çok öne çıkaran mebuslar olduğu gibi saltanatı çok geride bırakmak istemeyenler de vardır. Buna dair bazı örnekler bir sonraki stratejide de incelenecektir. Ama söylemlerin geneli dikkate alındığında halkın tamamen olmasa da resmin bir parçası olarak öne sürülmesi bütün mebuslara teşmil edebileceğimiz bir söylem biçimidir.

Yukarıdaki farklılaşmaya benzer bir örnek Şefik Bey ve Vartkes Efendi’nin yaklaşımlarında da görülmektedir. Şefik Bey Ayan Meclisinin teşkilindeki “maksat ve hikmet”in bir kuvve-i muaddile oluşturmak olduğu fikrine katılmakta ancak Meclis-i Mebusanda bir fırka hakim olur ve “muzır bir kanun layihası, o asrın ilcaatına ve menafi-i

⁴⁹⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 355.*

⁴⁹¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 354.*

hükümete mugayir bir kanun layihası kabul” ederse kuvve-i muaddilenin Mebusan Meclisi ile aynı kaynağa dayanması onu onaylaması anlamına geleceği için bir problem teşkil edebileceğini düşünmektedir. Bu durumda “maksad-ı hükümet bütün bütün fevt olur. Adeta nüfuz-u hükümet o fırkanın yed-i esaretinde bulunur.”⁴⁹² Buna binaen icranın da bir seçme hakkına sahip olmasını savunur. Vartkes Efendi ise Meclis-i Mebusanın ayan üyelerini seçmesi durumunda etki alanı oluşturabileceği tehlikesine işaret ederek ayanın da “Meclis-i Mebusan gibi .. aynı milletten intihab edil”mesini makul bulur.⁴⁹³ İki mebusun amacı da Ayan Meclisini anlamlı bir dengeleyici unsur haline getirmek iken birisinin bu yönde engel oluşturacağını düşündüğü seçim usulünü diğeri dengeleyiciliği sağlamak için gerekli bir husus olarak görmektedir.

Ayan Heyetinin dengeleyicilik özelliği meclisin feshi tartışmasında ön plana çıkarılmıştır. Halil Bey kuvve-i icraiye'nin reisinin feshi hakimiyet-i milliyeye karşı bir darbe olarak kullanabileceğine dikkat çekerek, “Meclis-i Mebusanın feshi hususunda istimal edeceği vesaiti mümkün olduğu kadar sâlim bir bağa rabt etmek lazım gel”diğini düşünmektedir.⁴⁹⁴ Meseleyi Heyet-i Ayanın reyine bağlamak “salim bir bağ”la hükümdarın eylem kapasitesini sınırlamak anlamına gelecektir. Zohrab Efendi de bu fikre katılarak fesih hakkını yalnız hükümdarın şahsına vermek yerine “milletin de emniyetleri olan diğeri bir meclis-i milli sıfatını haiz bulunan Meclis-i Ayanın da bu babda reyin istihsalı şart kılınması pek doğru, pek haklıdır.”⁴⁹⁵ Ayan üyelerinin kayd-ı hayat şartı ile üyeliklerinin ömür boyu olması kaidesinin encümente teklif edilen değişikliklerle belirli bir vakitle kısıtlanmak istendiği yukarıda zikredilmişti. Bu teklifin Ayan Heyetinin teşkil etmesinin mantığına ters düşeceğini iddia eden Abdulvahab Efendi hayat boyu üyeliğin ayan üyelerinin “hiçbir emel ve mesleğe tâbi olmamak, doğrudan doğruya istiklal-i fikri muhafaza etmek” gayesine hizmet ettiğini söyleyerek bu değişikliği eleştirmiştir. Ayanların azilden korkmaması ve hiçbir “arzuya temellük etmeme”leri ancak böyle mümkün olabilir.⁴⁹⁶ Ayanın Meclis-i Mebusan ve icra heyeti arasında üstlendiği hakem rolüne anayasa tadillerinin nasıl yapılacağı ile ilgili bir değişiklik teklifinde de değinilmiştir. Bu teklifte anayasa değişikliklerinin Ayan ve Mebusanın birlikte toplanacağı Meclis-i Umumîde tartışılması önerilmektedir. Madde mecliste görüşülürken encümen üyesi

⁴⁹² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 353.*

⁴⁹³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 353.*

⁴⁹⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 237.*

⁴⁹⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 239.*

⁴⁹⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 364.*

sıfatıyla Seyyid Bey bu teklifte hata edildiğini beyan etmiştir. Kanun-ı Esasî değişikliklerini daha muhkem hale getirmek için yapılan bu değişiklik teklifinin, encümenin ayanın sayısını 45’e düşürme teklifi ile birlikte düşünülmeyeceği için anlamsız bir hale geldiğini ifade ederek, iki meclisin birlikte toplanması halinde ayan üyelerinin sayısının meclis kararına etki edemeyecek kadar az kalacağı için bu değişikliğin geri alınmasını önermiştir.⁴⁹⁷ Böylece Ayanın kendi meclisinde yapacağı görüşmede sayısı dikkate alınmaksızın anlamlı bir kabul veya red süreci gerçekleşecek ve anayasa tadilinin zorlaştırılmasına yönelik maksat hasıl olacaktır.

Ayan Meclisini siyasal sistemin dengeleyici bir unsuru olarak kurgulama isteği siyasal düzende nizamın ve dengenin bozulmaması kaygısı ile ilintilidir. Bu kaygının mebus söylemlerine bir yansıması da şimdi ele alacağımız kuvvetler arası ilişkinin genel kurallarını belirleme stratejisidir. Bu strateji ile aktörler arası ilişkilerde dikkat edilmesi gereken bazı hususlar ön plana çıkarılarak bir nevi fren mekanizması işletilmeye çalışılmıştır. Meşrutiyetin ilanı sonrası yaşananları da zihinde tutarak mebusların içinde bulunduğu düzeni değiştirme ve hakimiyet-i milliyeyi tesis etme heyecanını bazı noktalarda dizginlemeye çalışan bu söylem stratejisi kuvvetler arası ilişkide ihtirami ve görev ayrımını vurgulayarak yetki genişliğinin yol açabileceği tehlikelere işaret etmekte ve norm hiyerarşisinin önemini vurgulamaktadır.

Bu stratejinin ilk tekniği olan kuvvetler arası ilişkide ihtirama yapılan vurgu genelde padişahın şahsına yönelik ifadelerde tespit edilmektedir. Pavli Karolidi Efendi bir müzakere esnasında padişahın kuvve-i icraiyesinin reisi olarak bahsedilmesine karşı çıkmış hükümdarın “yalnız kuvve-i icraiyesinin reisi” olmadığını “kuvve-i kanuniyesinin de kuvve-i adliyesinin de reisi” olduğunu vurgulamıştır. Zira “hükümdar milletin azamet-i şevketi kendisine temessül etmiş bir şahıstır. Hükümdar budur. Hükümdar milletin reisidir ve kanunu da o tasdik ediyor ve adalet de onun ismiyle icra olunuyor.”⁴⁹⁸ Karolidi Efendi’nin bu çıkışına rağmen müzakerelerin genelinde hükümdarın icranın reisi olduğu konusundaki ifadeler sıkça rastlandığını da belirtmek gerekir. Hükümdara karşı tedbirli bir duruşu mazbata metninde de tespit etmekteyiz. Hamdi Efendi mazbataya yazdığı zeylde meclis ve hükümet arasındaki ihtilafı düzenleyen madde tartışmalarında hükümet düştükten sonra ihtilafın devamı halinde meclisin feshi için hükümdarın “Hey’et-i A’yânın hakemiyetine müracaat etmek” zorunda bırakılmasının “zât-ı hazret-i pâdişâhiye karşı ifratperestlik

⁴⁹⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 386.*

⁴⁹⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 241.*

demek olacağından” ilgili maddede böyle bir ifadenin yer almadığını belirtmiştir.⁴⁹⁹ Ayanın hakemliği burada hükümdara karşı aşırı gitmek gibi gösterilse de padişahın haklarını düzenleyen 7. maddede fesih meselesi “Heyet-i Ayanın muvafakati ile lede’l-iktiza feshi” ifadesi ile ayanın hakemliğine bağlanmıştır. Ancak mazbatada geçen ifadeler padişaha karşı belirli bir hürmetin korunması gibi bir kaygının varlığına işaret eder.

Genel olarak bakıldığında padişaha ihtiram meselesinin nutk-ı hümayunlara cevapların (özellikle Sultan Reşad’a verilecek cevapların) tartışıldığı müzakerelerde gündeme geldiği görülmektedir. Zohrab Efendi üçüncü yılda yazılacak cevabın müzakeresinde “hükümetin icraatını ve hükümetin beyanatını yegân yegân tetkik etmeli ve o itibar ile meclis-i millînin, Meclis-i Mebusanın buna karşı olan tefekküratını teemmülatını” ifade etmek gerektiğini ancak bunun “gerek zât-ı şâhâne, gerek hükümete karşı istimal olunacak elfazı ihtiramkârîyi muhafaza etmek şartıyla” gerçekleştirmenin önemli olduğunu vurgulamıştır.⁵⁰⁰ Aynı toplantıda Amasya mebusu İsmail Hakkı Paşa’da metindeki “Şevketmeâb” tabirini “nezaket-i milliyemizle mütenasip” bulmadığını ifade ederek “Osmanlıların şîarından olarak daima hükümdarları” büyük görmek istediklerini belirtmiştir. Zaten hükümdar “yalnız padişah değildir, bir de Halifedir.” Bu nedenle ifadenin “Şevketmeâb Efendimiz” şeklinde yazılmasını teklif eder ve bu teklif meclisçe kabul edilir.⁵⁰¹ Mehmet Tevfik Efendi de hükümdarın padişahlığın yanında halifelik makamını da deruhte etmesi nedeniyle bu özelliğinin cevap metninde vurgulanması gerektiğini ileri sürmüştür. Padişaha karşı ifadelere dair üst üste gelen bu teklifler Arif İsmet Bey tarafından bir tepki ile karşılanmıştır. Gerekli ihtiram lafızlarının hepsini yazmanın mümkün olmadığını belirten İsmet Bey “Kanunu-ı Esasî mucibince Zât-ı Şâhâne, İslamların Halifesi olduğu malumdur. Yazsanız da Halife, yazmasanız da Halife. Şevketmeâb Efendimiz tabiriyle maksad-ı hürmet tamamıyla ifa edilmiş olur” diyerek ihtiram meselesine bir sınır çizmek istemiştir.⁵⁰² Ahmet Mahir Efendi de “atebe-i (eşik) Hümayûn-u mülûkâneye arz-ı ta’zimat gibi tabirlerin resmi bir millet meclisinin ağzından çıkmasını” kimsenin uygun görmeyeceğini ifade ederek padişaha nasıl ihtiram gösterileceği hususunda dengeli olmayı tavsiye etmiştir.⁵⁰³ Mebusların dini-toplumsal gerekçeler, sultanın kamuoyundaki yeri veya Sultan Reşad’ a karşı hususî muhabbetlerinin

⁴⁹⁹ Yazır, “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mücibe Lâyihası”, 138.

⁵⁰⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 3*, 263.

⁵⁰¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt: 1*, 365.

⁵⁰² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt: 1*, 266.

⁵⁰³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt: 1*, 267.

neticesi olarak padişaha ihtiramı vurguladıklarını ama bu konuda aşırıya gitmeme hususunda bir sınır çizdiklerini görmekteyiz.

Bu mevzuda ilginç bir vaka da aynı metinde meclisin “hakimiyet-i milliyeden iktibas ettiği kuvvetle heyet-i icraiyyeye rehber ve murakıb” olacağına dair ifadenin tartışılmasıdır. Bazı mebusların bu ifadenin padişaha karşı ihtiramsızlık göstereceği iddialarına Mustafa Asım Efendi cevabı hazırlayan encümen namına cevap vermiştir. “Kuvve-i icraiyyeye diyoruz ki, bizim arkamızda bu meclis-i mübeccelin arkasında bir kuvvet vardır. O kuvvetle, sizin ahval ve harekâtınızın kavanîn-i devlete tevaful edip etmediğini sormak istiyoruz. Bu maksada binaen hakimiyet-i milliyeden iktibas tabiri kullanılmıştır. Yoksa, hiçbir vakit meşrutiyetten dolayı Padişahımız hakkında tevehhüm bulunduğunu anlatmak değildir.”⁵⁰⁴ İhtiram hususunda hükümetin de meseleye dahil edildiği örnekler mevcuttur. Ahmed Rıza üçüncü yılın başında yaptığı konuşmada kanun layihalarının müzakerelerine başlamadan evvel “divân-ı riyasette fırka ve şube reisleriyle konuşmak ve kuvve-i icraiyyenin de mütalaasını almak” istediğini belirtmiştir. Hükümetin de vatanın terakki ve tealisi maksadını taşıdığını bu nedenle de “bu sene mühim işlerde ruzname-i müzakerâtı, fırka reisleriyle, Heyet-i Vükela ile, hatta Ayan ile müşavere ederek hazırlama” niyetinde olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰⁵ Hükümete karşı bu kapsayıcı yaklaşımın meclisin üçüncü yılında ve hükümetin Ahmed Rıza’nın da bünyesinde bulunduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yakın ilişkide olduğu bir dönemde yapılan bir konuşmada yer alması ile ilişkisi olabilir. Ama meclis ve hükümet ilişkileri açısından gelinen noktayı göstermesi açısından önemlidir.

Kuvvetler arası ilişkiler hususunda kullanılan bir diğer teknik de kuvvetler arası görev ayrımını vurgulamadır. Aktörlerin görevlerine dair tartışmalarda mevzubahis işlerin ilgili aktörün görev alanına girdiği ve müdahale edilmemesi gerektiği/edilemeyeceği vurgusu ile aktörlerin ayrı alanlarına dikkat çekilir. Bunun bir örneği ayanın dengeleyiciliği bahsinde Seyyid Bey’in Ayan ve Mebusanın birlikte anayasa tadili yapması hususundaki tehlikeye dikkat çekmesinde görülebilir. Seyyid Bey Ayanın görevini yerine getirmiş olmayacağına dikkat çekerek kanunları inceleme görevini hakkıyla yapamayacağını vurgulamıştır.

⁵⁰⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt:1, 269.*

⁵⁰⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt:1, 7.*

Padişahın sadrazam atama noktasında Ayan ve Mebusan reisleri ile istişaresini öngören encümen mütalaasını Said Efendi padişahın görev alanına dikkat çekerek eleştirmiştir. “Padişah muhtardır, kim ile müşavere ederse eder. Meşrutiyetle idare olunan hiçbir memlekette yoktur.”⁵⁰⁶ Meclis-i Mebusana kendiliğinden kanun layihası hazırlama yetkisinin verilmesini eleştiren İsmail Paşa böyle bir yetkinin meclisin görev alanının dışına çıkmasına neden olacağını savunmuştur. Kanunları icra heyetinin hazırlayıp kontrol ve tasdik için meclise göndermesini daha uygun bulan mebus, meclisin kanunları kendi hazırlaması durumunu “şeyhin kerametinin kendinden menkul olma”sına benzeterek meclisi görev alanının dışına taşmamak konusunda uyarmıştır.⁵⁰⁷ Kavaid-i kanuniyyeyi ve daire-i kanuniyyeyi muhafaza etmek “heyet-i icraiyye karşı mesul” olmamalarını sağlayacaktır. Halil Bey’in ayan heyetinin mebusan etkisinde kalmasına karşı uyarısı da bu çerçevede düşünülebilir. Ayan heyetinin yeni üye sayısının da heyetin görev alanının anayasa değişiklikleri ile verilen vazifelerle genişlediğine vurgu yaparak yeterli olmayacağına dikkat çeken Halil Bey, “tarik-i terakkide itidal ile hareket edebilmek için padişaha da millete de miktarında bir hak bırakılmasını” ayanların seçimi için dikkat edilmesi gereken bir husus olarak öne sürmektedir. Böylece Ayan heyetinin görev alanı seçilme usulü ve üye sayısının belirlenmesinde önemli bir kriter olmaktadır.

Meclisin feshedilmesini tamamen engellemeye yönelik yaklaşıma cevap veren Emrullah Efendi meclisin siyasal düzendeki tek aktör olmadığına dikkat çekerek “hükümet yalnız Meclis-i Mebusan değildir. Bugün hükümdarın, Meclis-i Mebusan ve Ayanın hepsinin kendisine ait hissesi vardır.” sözleriyle düzenlemelerde bütün aktörlerin görev ve yetki alanının dikkate alınmasını önermiştir.⁵⁰⁸ Mehmet Vehbi Efendi de vükelanın azledilmesi hususunda hükümdara belirli bir yetki vermenin gerekli olduğunu padişahın saltanat ve hilafet sıfatlarını hatırlatarak savunmuştur. “Cümlece malum olmak üzere ve Kanun-ı Esasî’mizin icabı, hükümdarımız iki sıfatı haizdir. Hilafet sıfatı, Saltanat sıfatı. Bu sıfatın her ikisine nazaran da hükümdar olan kimse azil ve nasba muktedir olmalı”dır.⁵⁰⁹ Bu fikri destekleyen bir söylemle Mustafa Asım Efendi de hükümdarın azil yetkisi olmadığı durumda hükümetin “ancak Meclis-i Mebusana müstenit” olacağının altını çizmiştir.⁵¹⁰ Ancak hükümetin meclise dayanmanın yanında diğer taraftan icra heyeti olması hasebiyle

⁵⁰⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 250.*

⁵⁰⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 267.*

⁵⁰⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:4, 176.*

⁵⁰⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:4, 194-95.*

⁵¹⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:4, 196.*

kuvve-i icraiye'nin reisi olan hükümdara da dayanması gerekmektedir. Bağdat mebusu İsmail Hakkı Bey ise teşri ve icra kuvvetlerinin birbirleri hakkındaki denetimlerinin karşılıklı olduğunu adem-i itimat ve fesh meseleleri ile ilişkilendirerek vurgulamıştır. Bu iki siyasi araç ile “Meclis-i Mebusanın ne kadar vazife-i teftişiyesi varsa kuvve-i icraiye'nin üzerinde, Heyet-i İcraiye'nin de Meclis-i Mebusan üzerinde o kadar hakkı teftişi vardır.”⁵¹¹ Görev alanlarının birbirinden ayrı tutulmasına yapılan vurgu siyasal sistemdeki dengeyi sağlamak adına önemli görünmektedir. Anayasa değişikliği sırasında aktörlerin görev alanlarında birçok değişiklik yapılması nedeniyle mebusların söylemine yansıyan bu tedbir durumu, gerçekleştirilen değişiklikler ile siyasal düzenin dengesi bozulur mu endişesini yansıtmaktadır.

Kuvvetler arası ilişkiye dair stratejinin bir diğer tekniği yetki genişliğinin tehlikesini vurgulamadır. Hükümdarın meclisi feshetme hakkı üzerine yapılan bir tartışmada Zohrab Efendi mebusların dikkatini hükümdarı kısıtlamaya yönelik tavrın oluşturabileceği tehlikeye dikkat çekmiştir.

“Bir darb-ı meseldir ki, çorbadan ağzı yanan yoğurdu üfleyerek içer. Biz istibdattan pek çok mutazarrır olduğumuz cihetle, bir de yeni teessüs ettiğimiz cihetle, hükümdarın salâhiyetini, kuvvetini tayin etmek lazım geldiği sırada, pek müteyakkızâne davranıyoruz. Ve bunda pek muhikkız. Fakat bu takyit, hükümetin ahengini ve meşrutiyetin levazımını dahi unutturacak kadar ileri gitmemeli. Biz daim hükümdar tarafından vaki olacak suistimalâtı nazar-ı dikkate alıyoruz. Fakat unutmayalım ki, Heyet dahi vazifesini suistimal edebilir. Çünkü o heyet de yine beşerden müteşekkildir. O heyetin de suret-i muhakemesi yanlış olabilir.”⁵¹²

Zohrab Efendi'nin ortaya koyduğu tasvir incelediğimiz dönemde mebusanın nasıl bir hal içinde müzakerelere katıldığını güzel bir şekilde yansıtmaktadır. Mebusların eski döneme ait kabul ve hatıralar üzerinden yeni düzeni kurgularken çok sıkı bir şekilde icra kanadının hareket alanını daraltmaya yönelik tavrı teşri kanadının hareket alanının fazla genişlemesi ile sonuçlanma riskini barındırmaktadır. Zohrab Efendi mebuslara böyle bir durumun da icranın istibdatı ile benzer bir kötü sonuca yol açabileceği konusunda uyarıda bulunmaktadır.

Benzer bir vurguyu hükümetin programını mecliste okuması ve itimat oyuna sunması hususunda yapan Lütfi Fikri de “kuvve-i icraiye'nin senelerden beri vâki olan sui istimalâtı ve milletin hukuku ayak altında kalması yüzünden bugün husûle gelen tebeddül”ün çok ileri gittiğini düşünmektedir. Bu değişiklikler ile “kuvve-i icraiye'de

⁵¹¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:4, 198.*

⁵¹² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 239.*

kat'iyen bir hak görmemek ve bütün hakkını kuvve-i kanuniyede görmek" temayülü ortaya çıkmıştır.⁵¹³ Bağdat mebusu İsmail Hakkı Bey de itimada sunulan programın daha tafsilatlı olmasını talep edenlere karşı programın çok ayrıntılı olmasının problem doğuracağına işaret ederek cevap vermiştir. Hükümet icraatında değişikliğe giderse meclisin itimad verdiği program değişmiş olacağı için ayrıntılı bir programa onay vermek "kuvve-i icraiyeyle ilelebet bağlamak ve her türlü harekattan gayr-i muhtar bırakmak" sonucunu doğuracaktır.⁵¹⁴ Mebusların dikkat çektiği husus meşrutiyet uygulamalarına karşı çıkmak değil biraz daha itidalli gitmektir. Meclisin yaptığı düzenlemeler ile haddinden fazla güçlü hale gelmesi meşrutiyetin geleceği için de bir tehlike olarak görülmektedir.

Bu strateji kapsamında incelenecek son teknik norm hiyerarşisini öne çıkarmadır. Genel olarak Kanun-ı Esasî'nin önemi ve meşrutiyetle eş anlamlı olarak görülmesi meclis müzakerelerinin geneline yayılmış bir söylem tarzı olarak tespit edilebilir. Kanuni düzenin gerekliliği ve insanların Yaraticı tarafından kendilerine bahşedilen doğuştan gelen haklarının varlığı ve siyasal düzenin bu haklara riayet ederek kurulması fikri de mebusların zihnindeki norm hiyerarşisinin bir göstergesidir. Bu teknik ile Kanun-ı Esasî'nin hususiyetinin vurgulandığı bazı örnekler ele alınacaktır. Normların özellikle de üst norm çerçevesi olarak Kanun-ı Esasî'nin bütün aktörlerin üzerinde konumlandırılması kuvvetler arası ilişki için dengeleyici bir unsur olmuştur.

Kanun-ı Esasî'nin matbuatla alakalı 12. maddesine baskıdan önce hiçbir şekilde teftiş ve muayene olamayacağına dair bir maddenin eklenmesi mecliste bir tartışmaya neden olmuştur. Bu hususun anayasada belirtilmesi gerektiğini savunanlar olduğu gibi bir kanunla da düzenlenebileceğini iddia edenler çıkmıştır. Dönemin örfi idare şartlarına da işaret eden bazıları anayasaya böyle bir madde koymanın örfi idare uygulaması ile çelişeceğini de iddia etmiştir. Tartışma içerisinde Kanun-ı Esasî'nin bağlayıcı üst norm olduğuna vurgu Artas Efendi'nin sözlerinde ortaya çıkmıştır. Artas Efendi böyle bir kaydın anayasada olmasını gerekli bulduğunu "hükümet-i icraiyenin ifa edemeyeceği matbuat kanununda gösterilmez. Hükümet-i icraiyenin ifa edemeyeceği ahval ancak Kanun-ı Esasî'de gösterilir" şeklinde savunmuştur.⁵¹⁵ Bu şekilde anayasa metni icra heyetini bağlayan esas hukuk metni olarak vurgulanmıştır. Böyle bir kaydı anayasaya koymanın çok mühim olmadığını, kanun değiştirenlerin anayasayı da değiştirebileceğini ifade eden bir

⁵¹³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 620.*

⁵¹⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:1, 632.*

⁵¹⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3, 189.*

mebusa karşı Bursa mebusu Sabri Efendi “Kanun-ı Esasî daha güç şeraitle tadil edilir. Kanun-ı Esasî’nin tadiline kıyam edildiği zaman daha büyücek mümânaatlar, mukavemetler görebilir.” diyerek anayasanın toplumsal ve siyasi düzlemdeki karşılığına dikkat çekmiştir.⁵¹⁶ Kanun-ı Esasî’nin tadili için verilen takririn nasıl işleme alınacağı ile ilgili tartışmayı bitirmek için Rıza Nur Bey’in söylediği şu ifade de Kanun-ı Esasî’ye atfedilen öneme işaret etmektedir. “Bizi her vakit zaptedecek intizama koyacak, saadetimizi, selametimizi temin eyleyecek, Kanun-ı Esasî’dir. Bunu öyle uzun uzun mütâlaata düşürmeyelim.”⁵¹⁷ Bu ifadeler değerlendirildiğinde siyasal düzenin genel kurallarını belirleyici üst çerçeve olarak Kanun-ı Esasî’ye meşrutiyet düzeninde çok önemli bir yer atfedildiği görülmektedir. Bu önem icra veya teşri makamındaki insanlar değişse bile siyasal düzendeki denklemin genel kaidelerinin bu yasa metninde belirlenecek olması ve bunun getirdiği bağlayıcılıkla ilişkilidir. Ayrıca mebusların söylemlerini takip ederken dikkat çektiği gibi demokratikleşme çerçevesinde ele alınan söylem unsurlarının genelde Kanun-ı Esasî maddelerine dair tartışmalar çevresinde cereyan ettiği de görülmektedir. Bu durum da anayasanın demokratikleşmenin çerçevesini çizecek bir metin olarak değerlendirildiğine dair bir göstergedir.

Bu bölümde incelenen söylem örnekleri çerçevesinde meclisin milleti özneleştirerek siyasal aktör olma özelliğini öne çıkardığı görülmüştür. Milletin siyasal aktör olarak tanımlanmasından ise kendisine bir güç kaynağı devşirdiği tespit edilmiştir. Bu güç kaynağı siyasal düzenin de asli unsuru olarak kurgulandığı için meclis, hükümdar ve hükümet karşısında sistemdeki dengenin bozulabileceği bir konuma yükselme emareleri göstermektedir. Bu durum karşısında mebusların meclisin güç istencini dengeleyecek bir söylem geliştirmeye çabaladıkları ve Ayan Meclisi ve genel kurallar ile sistemin dengesizleşmesine karşı bir tedbir alma gayretine girdikleri görülmüştür.

⁵¹⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3*, 191.

⁵¹⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1*, 120.

SONUÇ

Bu araştırmanın çıkış noktasını II. Meşrutiyet döneminde mebusların nasıl bir meşrutî düzen tasavvuruna sahip oldukları sorusu oluşturmuştur. Bu soru II. Meşrutiyet'te nasıl bir sistem kurulduğuna cevap aramak için sorulmuş bir soru değildi. Bu soruya cevap ararken, Osmanlı-Türk siyasal modernleşmesi içinde önemli bir eşik olan bu dönemde yeni bir siyasal rejim tesis etme çabasına eşlik eden bir siyasal tasavvurun anlaşılması amaçlanmıştır.

Bu siyasal tasavvuru incelemeye değer kılan şey Osmanlı-Türkiye ekseninde kritik bir noktada yer alan aktörlere ait olmasıdır. Bu aktörler, Osmanlı için yeni bir siyasal rejimin tesis edildiği bir anda tam da bu yeni rejimin merkezinde yer almaktadır. Meşrutiyetin ikinci kez (artık geri dönülmeyecek bir şekilde) ilanında faaliyete geçen meclis yeni bir siyasal iletişim alanı oluşturmuştur. Bu alan halkın/milletin içinden gelen mebusların siyasal olan her şeye dair müzakereler gerçekleştirdikleri meclis sahnesidir. Meclis bir siyasal eylem olarak müzakereye mekân olması ile Osmanlı Devleti için açık, kurallara bağlı bir şekilde yapılan, kaydedilen ve milletin (dolaylı da olsa) seçtiği isimlerin katıldığı bir tartışmaya ev sahipliği yapmıştır. Bu açıdan yeni bir siyasal aktörün, yeni bir mekânda ve yeni bir usulle ürettiği yeni tip bir siyasi söylem yekûnu barındırmaktadır.

Bu söylemi incelemeye değer kılan şey sadece yeniliği değildir. Dönemin şartları içerisinde dünyanın birçok yerinde görülmeye başlanan bir kurumsal yapı bünyesinde üretilmesi ve siyasal modernleşme açısından günümüzde hala neliği ve nasıllığı tartışma konusu olan bir olgu olarak demokratikleşme çerçevesinde değerlendirilebilecek bir malzeme sunması bu söylemi kıymetli kılmaktadır. Aynı zamanda incelenen dönemin modern Türkiye'ye zamansal olarak yakınlığı ve incelediğimiz isimlerin bir kısmının bu yeni devlet bünyesinde yaşadığı veya çeşitli görevler aldığı da dikkate alınırsa mebusların ortaya koyduğu söylemin incelemeye değer bir veri sunduğu anlaşılabilir.

Bu çalışmada mebusların siyasal düzene (meşrutî düzene) dair meclis bünyesinde kurdukları söylem aktör odaklı bir yaklaşımla eleştirel söylem analizi yöntemi ile incelenmiştir. Bu incelemenin temel sorusu mebusların nasıl bir siyasal düzen tahayyül ettikleri ve bu düzenin mahiyeti ve unsurlarının ne olduğudur. Mebuslarının söyleminin demokratikleşme kavramı çerçevesinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği incelenmiştir. Bulgular mebusların millet unsuruna dayalı bir siyasal sistem tasavvuru sunduğunu göstermiştir. Millet siyasal sistemin kuruluşundan itibaren aktör olarak vardır.

Esasında başlangıçta insan ferdleri ve insan topluluğu olarak varken meşrutî düzenin şekillendiği dönem için millet kavramı kullanılmıştır. Ancak bu kavramın siyasal topluluğun ortaya çıkışından itibaren var olan insan topluluklarını işaret etmek için kullanıldığı da söylenebilir.

Meşrutî sistemin yapısı millet kavramı ile ilişkili olarak tasvir edilmektedir. Millet kendisine Allah'ın bahşettiği özellikler ile siyasal olanın kurucu unsuru olmuştur. Kendisinde fitraten bulunan özellikler onu siyasal alanda hak sahibi kılmış ve bu hakka binaen siyasal toplumu kuran sözleşmede (biat) yer almıştır. Siyasal topluluk içinde idare işinin belirli sayıda insan tarafından yürütülmesi zorunluluğu yetki devrini gerektirmiş, bu durumda insanların/milletin hukukunu korumak için temsilcilere ihtiyacı olmuştur. Mebuslar bu yapıya meşrutiyet öncesi dönemden örnekler vererek yeni sistemin temel mantığının zaten sahip olunan birikim içerisinde var olduğu fikrini ortaya koymuştur. Ancak yeni usuller ve çağın bilgi birikiminin getirdiği imkanlar faydalanılması mümkün ve gerekli unsurlardır. Mebuslar intibak perspektifi ile hem klasik birikimi hem de çağdaş imkanları bir yapıda birleştirilebilecek olgular olarak ortaya koymaktadır. Benzeri bir yaklaşım meşrutiyet uygulamaları için örnek arayışında da görülür. Bu örnek hem Osmanlı'nın tevarüs ettiği mirasta bulunabilir hem de meşrutî rejimler hususunda öncü rolü oynayan devletlerin uygulamaları örneklik edebilir. Mesele meşrutiyetin gerekliliği ve faydasına ikna olarak onu yaşatmaya çabalamakta görülmektedir.

Meşrutî düzen içerisinde milletin varlığı siyasal alanda faal bir aktör olarak değil, insanların toplumu oluşturarak biat yoluyla yönetim erkini devretmelerinden beri olduğu gibi temsil yoluyla gerçekleşir. Millet sistemin üzerindeki şemsiye gibi her unsura meşruiyet kazandırabilir. Meclis, sultan ve hükümet millete nispetle görev ve sorumluluklarını tanıyabilir. Bunlar arasında meclis millete kurduğu temsil ilişkisinin hususiliği ile öne çıkar ancak diğer aktörler de milletle kurdukları temsil ilişkisinden güç devşirir. Meclis bu sistemde takip edilecek politikaları ve yapılacak işleri belirleme veya denetleme hususunda milletin kendisine tevdi ettiği göreve binaen büyük bir sorumluluk taşır. Karşısında yer alan sultan ve hükümetin idari yapıya hâkim olmaktan ve güçlü bir geçmişe yaslanmaktan kaynaklanan kuvvetleri karşısında meclis kendisini öne çıkaran, diğer aktörlerle ilişkisinde üstün olan bir portre çizmektedir. Bu üstünlük milletin üstünlüğünden kaynaklanmaktadır.

Milletin siyasal sistemdeki kurucu rolü, meclis ile kurduğu temsil ilişkisi, milletin çıkar ve arzularının siyasal sistemin odak noktasında olması, meclisin milletle olan ilişkisinden dolayı yürütme kanadına karşı daha üstün tutulması gibi hususlar mebusların zihnindeki meşrutiyet tasavvurunun dönemin şartları içerisinde demokratik olarak kabul edilebilecek nitelikler taşıdığını göstermektedir. Millet hakkında konuşurken Osmanlı'nın farklı etnik ve dini unsurlarının hiçbirini ayırmadan kapsayıcı ve eşit bir yaklaşımla ele alındığına da dikkat edilmelidir. Meclisin demografik yapısı farklı bir yaklaşıma elverişli değildir. Ülkenin farklı bölgelerinden gelen ve farklı etnik ve dini kökenlere sahip mebuslar benzer (neredeyse ortak) bir tahayyül ortaya koymaktadır. Mebusların aynı siyasi partiye mensup olmadıkları da dikkate alınırsa bir siyasal elit grubu olarak mebusların ortak bir kamusal tasavvurdan etkilendikleri yahut meclis tartışmaları bağlamında ortaklaştıkları söylenebilir.

Meşrutî sistem bünyesinde monarşiye dair ögeler de barındırmaktadır. Saltanat makamı ilga edilmemiştir. Dolayısı ile milletin siyasal alanda katılımı demokratik bir yönetimin tam zıddı olarak görülebilecek monarşinin en temel unsurunun dışlanmasını zorunlu kılmamıştır. Bu noktada milletin siyasal aktör olması ile sultanın da hala bir siyasal aktör olarak varlığını koruması birbirine zıt iki siyasal unsurun bir arada olduğu bir kurgu inşası gerektirmiştir. Hem bu durumla ilgili olarak hem de meclisin yürütme karşısında güçlü bir konuma getirilmesi çabasının sistemi bozacak bir dengesizliğe yol açması endişesinden dolayı mebuslar tamamen meclisin baskın olduğu bir siyasal düzen tasavvur etmemişlerdir. Meclisin öne çıktığı ama yürütme organları karşısında tahakküm kurmadığı bir denge arayışı mebusların söyleminde tespit edilebilmektedir.

Mebusların meşrutiyete dair söylemlerini incelediğimiz zaman kendi içinde hemen hemen tutarlı bir yaklaşım sergiledikleri görülmektedir. Kurguladıkları söylem mebusların zihninde yeni rejime dair temel soru işaretlerinin neler olduğuna işaret etmektedir. Meşrutiyetin ilanı ile ortaya çıkan en büyük soru devletin yönetiminde milletin seçtiği mebusların nasıl bir dahli olacağıdır. Ülkenin dört bir yanından gelen, çoğu birbiri ile bir tanışıklığı olmayan ve farklı etnik, dini köken ve sosyo-ekonomik grupların içinden gelen kişiler yeni kurulan rejimde birlikte bir yer aramak durumunda kalmıştır. Mebusların aidiyet hissettikleri fikri yapılar veya bir tarihten sonra adı konmaya başlanan ve daha mücessem hale bürünen siyasal gruplar bazı noktalarda birbirinden farklı hatta çatışan yaklaşımlara sahip olsalar da incelememizin de gösterdiği gibi meşrutiyeti kabul ettirmeye

çalışmada ve meclisin yeni sistemdeki yerini tahkim etme çabasında birbirine yakınsayan bir yaklaşım sergiledikleri söylenebilir.

Mebusların söyleminin en temel unsuru kendilerine sistemde bir yer bulmak olarak tespit edilebilirse de meşrutiyetin temel iddialarından olan hakimiyet-i milliye fikri icabı meclisin de kendisinden bağımsız düşünülemeyeceği halkın/milletin ne olacağı sorusunun öne çıktığı görülmektedir. Bu konuda hem siyasal düzendeki diğer aktörlere hem de halka karşı bir anlatı sunmak ihtiyacı hasıl olmuştur. Bu anlatı halkın nasıl bir siyasal sistemin temelini oluşturabileceği ve bu sistemin nasıl özellikler barındırdığına dair genel bir çerçeveye yaslanmaktadır. Bu çerçevenin içerisinde yeni siyasal düzenin aktörlerine biçilen görevler tatad edilecektir.

Siyasal düzenin yapısının nasıl olacağına dair temel kriter mebuslara göre halktır. Halkın siyasal alana bir fail olarak katılımı bu alanda var olan ve yeni katılan kurumsal yapıların varsa eskiden beri taşıdıkları fonksiyon ve sorumluluklarda önemli değişikliklere yol açmıştır. Eski düzenden tevarüs edilen padişah ve ona bağlı hükümetin etki alanları ve kapasitelerinde yeni kritere göre bazı değişiklikler öngörülmüştür. Tamamen yeni olmasa da pratikte var olmadığı için eski de sayılamayacak Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan için de meşrutiyetin ilk ilanında kendilerine atfedilen anlam ve sorumluluklarda milletin siyasal failliğini yansıtacak değişiklikler öngörülmüştür.

Mebusanın bu konularda yeknesak olmasa da aynı doğrultuda bir tavra sahip olduğu analiz kısmındaki incelemeden anlaşılmaktadır. Meclisin halkı siyasal alana çekme ve kendine bu aktör üzerinden güç devşirme çabasına dair bazı noktalarda zihinlerde uyanan soru işaretleri yeri geldikçe analiz kısmında gösterilmeye çalışılmıştır. Ancak bu soru işaretlerinin mebusların genel söyleminin doğrultusunu değiştirdiği düşünülmemektedir. Mevzubahis soru işaretlerinin de belirli bir grup mebusa hasredilmesi mümkün gözükmemektedir.

Mebusların meşrutiyet/demokratikleşme çerçevesinde ele aldığımız söylem örnekleri demokratikleşme kapsamında dönemin şartları da dikkate alınarak oluşturulacak bir çerçevede öne çıkan temel tartışma noktaları ile uyumlu gözükmemektedir. Yönetim gücünün kaynağı ve yönetimin amacı, yöneten ve yönetilenler arasındaki ilişki ve yönetilenlerin yönetenlere karşı hakları, yönetim organizasyonu içerisindeki güç odaklarının birbirine karşı konumu ve bunlardan yönetilenleri temsil eden odağın nispeten daha güçlü veya en azından güçsüz olmayan bir pozisyonda konumlanması gibi hususlar

mebusların söyleminde takip edebileceğimiz meselelerdir. Bundan çıkarılabilecek bir sonuç mebusların 1908-1912 arasında meclis sahnesinde ortaya koydukları müzakerede demokratikleşmenin bir türü sayılabilecek bir dönüşümün imkanlarını araştırdıklarıdır. Bu mebusların bir demokratikleşme gerçekleştirdikleri anlamına gelmemektedir. Zaten tek başlarına böyle bir şey yapmaları her ne kadar yasama organı olsalar da mümkün değildir. Yasama organı olarak ortaya koydukları performansın içinde bulundukları şartlar içerisinde kanunları daha demokratik bir düzeye getirme noktasında başarılı olduğu söylenebilir. Temel haklar konusunda anayasada yapılan değişiklikler ile matbuat, iletişim ve toplantı hakkı gibi konularda ortaya konan gelişmeler mebusların dönemin şartları içerisinde değerlendirildiğinde makul bir çaba ortaya koyduklarını göstermektedir. Bu yasama faaliyetinin yanındaki tek eylem alanlarının söylem üreterek kamusal alanda baskı yapmak ve kamuoyu oluşturmak olduğu dikkate alınırsa, ortaya koydukları söylemin unsurları itibariyle bu konuda da belirli bir performans gösterdikleri dikkati çekmektedir. Ancak sistemin demokratikleşmesinin sadece söylem üzerinden gerçekleşebilecek bir şey olmadığını da kabul etmek gerekir.

1908-1912 dönemin önemli bir özelliği siyasal açıdan öncesi ve sonrasındaki dönemlere nispeten demokratik bir ortam olması ise bir diğer özelliği de devletin maddi ve manevi şartlarını etkileyecek birçok büyük olaydan hemen önceki bir zaman dilimi olmasıdır. İtalya'nın Trablusgarb'ı işgali ile başlayan süreç, Balkan Savaşları ve Cihan Harbi ile sadece Osmanlı'nın değil çevresindeki dünyanın da değiştiği bir duruma dönüşmüştür. Devletin siyasi haritası bu dönemden kısa bir süre sonra hayli değişmiş haldedir. Öyle ki 1908-1912 arası mecliste bulunan bazı mebusların seçim bölgeleri artık devletin sınırları içerisinde değildir. Dışarıdaki bu büyük gelişmelere paralel olarak içteki aktörler arası mücadelede siyasal tartışma ortamını devam ettirebilecek bir şekilde sonuçlanmamıştır. Osmanlı Devleti'nin kalan ömründe 1908-1912 arası dönem kadar düzenli toplanan ve birçok konuyu tartışabilen bir meclis tecrübesi yaşanmamıştır. Bu durum da incelediğimiz dönemdeki meclis tartışmalarını daha kıymetli hale getirmektedir. Zira hem düzenli toplantı yapma imkânı hem çok farklı meselelerin tartışılması hem de devletin sonraki dönemler kadar büyük bir tehdit karşısında olmaması bu dönemde mebusların kendi gündemlerine odaklanmalarını mümkün kılmıştır. Dönemin Sultan II. Abdülhamid'in iktidarının hemen ardından gelmesi büyük bir sıkışma ortamından sonra geniş bir tartışma ortamını doğurmuş, sonraki dönemlerin acil problemleri ile yüzleşme zorunda kalınmaması da yeni rejimin meselelerinin ön planda olmasına sebep olmuştur. Bu

açılardan 1908-1912 dönemi Meclis-i Mebusan tartışmaları Osmanlı-Türk Siyasal modernleşmesine dair eşi olmayan bir veri sunmaktadır.

Bu araştırma demokratikleşme, anayasacılık ve Osmanlı-Türk siyasal modernleşmesi alanlarının kesişiminde yer alan bir çalışmadır. Çalışmadaki temel tespitimiz olan II. Meşrutiyet dönemindeki demokratikleşme çabası Osmanlı-Türk siyasal modernleşmesi bağlamındaki tartışmalara önemli bir katkı sağlamaktadır. Genel olarak Osmanlı'nın özelde ise II. Meşrutiyet'in demokratikleşme ile ilişkilendirilmesi literatürde zayıf kalan bir yaklaşımdır. Osmanlı'da ortaya konan siyasi düşüncelerin çok gelişmiş olmaması yahut parti siyasetinin II. Meşrutiyet dönemine damga vurduğu kabulü bu döneme dair detaylı çalışmalara engel olmaktadır. Son yıllarda Osmanlı'da siyasi düşünce ve kavram tarihine yönelik yapılan çalışmalar henüz literatürü etkileyecek düzeyde değildir. Bu çalışma da siyasal modernleşme bağlamında Osmanlı bünyesinde ortaya konan ve kendi içinde belirli bir sistematik çerçevesinde incelenebilecek bir fikri tasavvurun varlığını göstermesi açısından bu çabalara bir katkı sunabilir. Aynı şekilde II. Meşrutiyet döneminin mahiyeti, bir devrim olduğu yahut Osmanlı'nın önceki dönemlerinden çok da farklı olmayan bir yapı arz ettiği ikileminde değerlendirilmektedir. Bu çalışmada ortaya konan veriler önceki dönemler ile farklılığı ileriki çalışmalarla kanıtlanmaya muhtaç olsa da, demokratikleşme kavramı etrafında değerlendirilebilecek ve benzerini önceki dönemlerde çok görmediğimiz bir sistematik çerçevede bir çaba olduğunu göstermektedir. Ancak bu çabanın bir devrim olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceği öncesi ve sonrasıyla yapılacak karşılaştırmalı çalışmalarla belirlenebilir.

II. Meşrutiyet döneminde tespit edebildiğimiz demokratikleşme çabasının neden devam etmediği ve siyasal aktörlerin dikkatlerinden nasıl çıktığının cevabı kısmen daha önce bahsettiğimiz olağanüstü şartlarla ilgilidir. Bununla beraber böyle bir erken dönemde siyasal alanda demokratikleşmenin temel unsurlarına dair yapılan bu tartışmanın devamının veya bir izleğinin neden çok uzun bir süre ortada görünmediği ayrıca araştırılması gereken bir husustur. Halk hakimiyetinin arzulandığı bir ortamda yakın geçmişte yaşanan bu tecrübenin birçok aktörü de hayatta ve sonraki dönemde siyasal alana katılım sağlamış iken bu tecrübenin yeni döneme aktarılmaması dönemin şartları kadar öne çıkan siyasal aktörlerin tercihleri ile de ilişkilendirilebilir. Meclis tartışmalarının kapsamı TBMM zabıtlarını da içerecek şekilde genişletilerek yapılacak karşılaştırmalı analizler, söylem stratejileri ve teknikleri arasındaki farkları ve benzerlikleri ortaya çıkararak II.

Meşrutiyet'in bu erken dönemindeki tecrübenin sonraki dönemlere yansımaları takip etme imkânı sağlayabilir.

Bu çalışma demokratikleşme literatüründen farklı konularda yapılacak ileri çalışmalar için ipuçları barındırabilir. Temelde demokratikleşme sürecinin Avrupa dışı ülkelerdeki serencamına dair bir veri sunar. Geç 19. yüzyıl veya erken 20. yüzyılda demokratikleşmeye dönük farklı ülkelerdeki çabalarla birlikte değerlendirilerek dönemin şartları içerisinde karşılaştırmalı bir analize alt yapı sağlayabilir. Literatürde demokratikleşmeyi dalga kavramı üzerinden inceleyen literatür farklı sınıflandırmalar içermektedir. Osmanlı'nın II. Meşrutiyet tecrübesi hem bu dönemde çevre ülkelerde gerçekleşen girişimlerle birlikte değerlendirilebilir hem de hemen hemen aynı dönemde ortaya çıkan ama hiçbir devamlılık göstermeyen demokratikleşme çabaları ile karşılaştırmalı bir analiz yapılabilir. Bu çerçevede yapılan çevre ülkeler ve benzer demokratikleşme-sürecin tersine çevrimi tecrübesini yaşayan ülkeler karşılaştırmaları mevcuttur. Bu çalışmalarda Osmanlı ile diğer ülkeler arasında belirli irtibatlar ve benzerlikler de tespit edilmiştir. Örneğin siyasal elitlerin demokratikleşme sürecindeki aktif rolüne dair ikna edici veriler bulunmaktadır. Ancak bu çalışmalarda Meclis-i Mebusanın demokratikleşmeye dair söylemi benzer bir analitik çerçevede değerlendirilmemiştir. Meclis üyelerinin bu kurum içindeki faaliyetleri çerçevesinde yapılacak bir karşılaştırma bu ülkeler arası etkileşim ve benzeşimi daha iyi tespit etmeye imkân sağlayacaktır. Mebusların diğer ülkelerdeki siyasal ve idari tecrübeye dair farkındalıkları, bu tecrübeyi yerel birikim ile mezc ederek alımlamaları ve diğer ülkelerle meşrutiyet çerçevesinde kurulmaya çalışılan ilişkiler bu bağlamda araştırılabilecek konulardır.

İncelediğimiz malzemenin önemli bir kısmı anayasa değişikliği çerçevesinde ortaya konmuş söylemleri içermektedir. Bu bağlamda ortaya konan veri ve analiz hem anayasacılık hem de Türk anayasacılığı kapsamında yapılacak çalışmalar için ışık tutabilir. 1909 anayasa tadillerinin meclis müzakerelerine dair ortaya konan araştırma hem Osmanlı dönemindeki hem de Cumhuriyet dönemindeki anayasa metinlerinin oluşturulma süreçleri ile karşılaştırmalı olarak analiz edilebilir. Anayasa yapımında mebusların ne kadar etkili olduğu ve bu sürecin bağlamda gelişen olaylardan nasıl etkilendiğine dair veriler genel olarak anayasa yapım sürecini daha iyi anlamaya olanak sağlar. İncelediğimiz anayasa çalışmasının yapıldığı bağlamın farklı kökenlerden gelen unsurların oluşturduğu bir toplumsal yapının içinde gerçekleştirildiği dikkate alınarak, Cumhuriyet dönemindeki tecrübelerle ulus devlet bağlamı da dikkate alınarak karşılaştırmalı analizler yapılabilir.

Aynı şekilde anayasa yapım süreci geçiren farklı çok uluslu devletlerin tecrübeleri de bir karşılaştırma noktası olabilir. 1909 tadillerine dair yapılan araştırmalar değiştirilen maddelere odaklanarak meclis zabıtlarına bu değişiklikleri meşrulaştırdıkları ölçüde değinmektedir. Zabıtları odağa alarak yapılan bu çalışma tartışmaların kendisini öne çıkarma açısından önemlidir.

Çalışmanın bir diğer önemli katkısı da parlamento çalışmaları alanındadır. II. Meşrutiyet meclisine dair çok sayıda yüksek lisans ve doktora tezi düzeyinde çalışma mevcuttur. Bu çalışmaların çoğu belirli bölgelerin mebuslarının veya belirli bir mebusun meclis içi faaliyetlerini incelemeye hasredilmiştir. Meclis zabıtlarında ortaya konan söyleme odaklanan tematik çalışmalar hayli sınırlıdır. Bu çalışmanın mevzubahis alanlara ek olarak meclis müzakeresine bir siyasal eylem olarak odaklanan bir yaklaşımla meclis araştırmaları alanına katkı yapacağı umulmaktadır.

Çalışma bazı sınırlılıklarla da maluldür. Bu sınırlılıkları zaman, mekân ve tema odaklı olarak ele alabiliriz. Bu çalışmada 1908-1912 arasında Meclis-i Mebusanın demokratikleşme bağlamında ortaya koyduğu söyleme odaklanıldı. İncelediğimiz zaman dilimi Osmanlı'daki bütün meşrutiyet tecrübesini kapsamamaktadır. Hem 1876-1878 dönemi hem de II. Meşrutiyet'in 1912 sonrası dönemi ile yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar siyasi ve fikri dönüşümü anlamada faydalı olacaktır. Cumhuriyet dönemiyle, özellikle de II. Meşrutiyet'e yakın olan ilk yirmi yıla dair, yapılacak karşılaştırmalı analizler Osmanlı-Türk siyasal modernleşmesinin serencamına dair kıymetli veriler sunacaktır. Mekân bağlamında çevre ülkeler olan İran ve Rusya'dan başlamak üzere hemen hemen aynı dönemde meşrutî veya demokratik rejim tecrübesi yaşamış ülkelerin meclis tartışmaları ile yapılacak karşılaştırmalı analizler dönemin demokratikleşme tecrübesini daha iyi anlamaya yardımcı olacaktır. Son olarak tema odaklı farklı araştırmalarda hem farklı siyasi kurumların ürettiği söylem ile karşılaştırma hem de meclis tartışmalarındaki farklı meseleler ile (hilafet, merkezîyetçilik/ademi-merkezîyetçilik ve milliyetçilik gibi) yapılacak mukayeseler dönemin siyasi düşüncesine dair daha derin bir kavrayış imkânı sağlayacaktır.

EKLER

EK-1. II. Meşrutiyet Mebuslarının Meşrutiyete Dair Söylemleri

Ana Tema	Tema	Alt Tema	Strateji	Teknik	Argüman
Meşrutiyet	Meşruti Siyasal Düzenin Meşruiyeti	Siyasal Düzenin Kaynakları	Siyasal Düzeni Şeriata Dayandırma	Siyasal Düzenin Gerekliğini Şer'i Gerekçelerle Bağlantılandırma	Allah'ın Koyduğu Düzen/Sünnetullah
					Allah'ın İnsana Yüklediği Mükellefiyet
					Allah'ın Fıtraten İnsana Verdiği Özellikler
				Yönetime Dair Genel Kaideleri Şeriata Dayandırma	İlahi Kaynaktan Beslenmenin Sadece Müslümanlara Hasredilmemesi
					Yönetime Dair İlahi Kanunların İnsanların Bilgisi Sınırlarına Girmesi
					Yöneticinin Şari'in Halifesi Olması

					Meşrutiyeti Gerçek İslami Yönetim Biçimi Olarak Belirleme
				Meşrutiyetin Uygulanabilmesini Dini Perspektiften Açıklama	İlahi Yardım
					Peygamberin Yardımı
			İslami Kaynaklardan Meşruiyet Devşirme	Fıkhi Kavramları Yeniden Yorumlama	
				Hadis ve Ayetleri Yeniden Yorumlama	
			Siyasal Düzeni Toplumsal Kaynaklara Dayandırma	Zamanın Gereklerini Önceleme	
				Kanunları İnsanların İhtiyacıyla İlişkilendirme	
				Toplumsal Kaynakları Şeriatla İlişkilendirme	

				Siyasal Düzeni Kazanımlarıyla Meşrulaştırma	Beka
					Saadet
					Adalet
		Meşrutiyeti Olumlayarak Meşrulaştırmak	Meşrutiyeti Olumlama	Meşrutiyeti İstibdat ile Mukayese Etme	Kanuni Yönetimin Daha İyi bir Yönetim Tarzı Olması
					İnsanların Faydasına Olan Kanunların Gerekliliği
					Meşruti Yönetimin Asıl Olması
					Alternatif Yönetim Biçimlerini Olumsuzlama
				Meşrutiyetin Kazanımlarını Öne Çıkarma	Eşitlik

					İttihat
					Adalet
					Hürriyet
					Saadet
					Maddi İmkân ve Altyapıların Gelişmesi
				Milletin İstidadını Öne Çıkarma	
			İlerleme ile İlişkilendirme	Siyasi ve İdari Gelişmişliğin Gereği Olması	
				Meşrutiyeti Zorunluluk Olarak Gösterme	

			Varoluşsal Düzleme Aktarma	Toplumun Siyasal Varlığını Gerçekleştirmenin Yolu Olduğunu Vurgulama	
				Diğer Devletlerin Osmanlıyı Takibi	
			Mütemeddine (Avrupalı) Devletlerin Olumlu Bakışı ile Bağlantılandırma	Osmanlıya Medeni Dünyada Bir Yer Arama	Medeni Hükümetlere Benzeme
				Avrupalı Devletlerin Dostluğunu Celbetme	
		Meşrutiyeti Tarihselleştirmek		Osmanlının Önceki Dönemlerini Meşrutiyet İle İlişkilendirme	
			Tarihin Seçmeci Yorumu	Tarihsel Olaylarla Benzeşim Kurma	Önceki Hükümdarların Eylemleri
					Mevcut Hükümdarın Eylemleri
				Meşrutiyeti Tarihlendirmek	

			Meşrutiyet Uygulamalarını Tarihselleştirmek	Diğer Devletlerin Uygulamalarını Kaynak Olarak Gösterme	
				Osmanlı Devleti'nin Kendine Has Şartlarını Öne Çıkarma	
				İslami Kaynaklara Dayanma	
	Siyasal Aktörleri Meşrutî Düzendeki Konumlandırmak	Milletin Siyasal Denkleme Dahil Edilmesi	Milleti Özneleştirme	Milleti Siyasal Düzenin Kurucu Unsuru Kılma	Milletin Siyasal Aktörlüğünü Dini Perspektiften Açıklama
					Millet ve Sultan Arasındaki Biatte Milletın Asli Unsur Olması
					Yaratılıştan Gelen Haklar
					Ferd Olarak Siyasi Mükellefiyet Taşıma
					Milletin Siyasal Eylem Yetkinliğine Sahipliğini Vurgulama

					Milletin Hukukunu Bilmesi ve Koruması
				Milleti Hükümdara Muhatap Kılma	
					Millet Onayının Siyaset İçin Bir Kriter Olması
				Milletin Siyasi Kurumlardan Hesap Soruculuğu	Milletin Resmi Kurumların Eylemlerini Takdir Etmesi/Kabulü
					Milletin Arzusunu/Menfaatini Siyasi Eylemlerin Hedefi Olarak Tespit Etme
				Siyasal Kurumların Milleti Temsili	
			Meclisi Hakimiyet-i Milliye'yle Özdeşleştirme	Meclis-i Mebusanı Meclis-i Ayanla Mukayese	Meclisin Milletle Bağını Vurgulama
					Meclisin Halkın Görüşünü Temsil Eden Makam Olması

					Milletin Beklentilerini Karşılama Zorunluluğu Taşınması
				Meclisi Kamu Maslahatı ile İrtibatlandırma	
				Meclisin Millete Karşı Sorumluluğu	
				Allah'a ve Vicdana Karşı Sorumluluk	
				Meclisin Özerkliğini Öne Çıkarma	
		Meclisi Sultanın Karşısında Konumlandırmak	Hükümdarın Siyasetteki Eylem Alanını Kısıtlama	Hükümdarı Kanuna Tabi Kılma	
				Hükümdarın Temsili Pozisyonunu Öne Çıkarma	Sultanı Herkesin Reisi Olarak Sunma
					Saltanat ve Hilafet Makamının Önemini Vurgulama
					Sultanın Eylemlerini Merasim Olarak Niteleme
					Hükümdara İhtiramı Vurgulama
					Sultanı Siyaset Üstü Bir Noktada Konumlandırma

				Hükümdarı Görevli Olarak Gösterme	
				Hükümetin Failliğini Vurgulama	Hükümdarın Siyasi Mesuliyet Yüklenememesi
					Hükümdarın Onay Makamı Olması
			Meclisin Hükümdar Karşısındaki Konumunu Tahkim	Meclis ve Milleti Sultana Muhatap Kılma	Hükümdar İle Milleti Denk Muhataplar Olarak Gösterme
				Sultana Karşı Dengeleyici Güç Odağı Arama	Onayların Karşılıklı Olması
				Meclisi Sultanın Üstünde Konumlandırma	
		Meclisi Hükümete Hâkim Kılmak	Meclisi Hükümete Üstün Kılma	Meclisin Hükümeti Denetleyiciliği	Hükümetin Meclisin İtimadına İhtiyaç Duyması
					Meclisin Mali Konulardaki Denetim Gücü
				Meclisin Eylem Alanını Genişletmek	Meclisin Hükümetten Talepkâr Olması
					Hükümetin Meclisin Onayına İhtiyaç Duyması
					Hükümetin Meclis Kararlarını İcra Makamı Olduğunu Vurgulama
				Meclisi Meşrutiyetle Özdeşleştirme	Meclisin İcraya Karşı Korunması
					Kuvvetler Arası İlişkide Meclisin Şerefini Vurgulama
			Hükümetin Hesap Sorulabilirliğini Arttırma	Devletle Hükümeti Ayırıştırma	
				Hükümeti Mesul Kılma	Hükümet Mensuplarının Ayrı Ayrı Mesuliyetlerini Vurgulama

					Hükümetin Bir Bütün Olarak Mesuliyetini Vurgulama
			Hükümetin Yetkilerini Sınırlama	Hükümetin Yetkilerini İstisnaileştirme	
				Sadrazamın Gücünü Azaltma	
		Siyasal Düzeni Dengelemek	Ayan Meclisi'ni Dengeleyici Bir Kuvvet Olarak Kurgulama	Ayan'ı Hakimiyeti Milliyeye Tabi Kılmak	Milletin Reyine Bağlamak
				Ayan'ı Dengeleyici Güç Kılma	Kuvve-i Muaddile Olarak Tanımlama
			Kuvvetler Arası İlişkinin Genel Kurallarını Belirleme	Kuvvetler Arası İlişkide İhtiram	
				Kuvvetler Arası Görev Ayrımını Vurgulama	Kuvvetler Arası Görev Ayrımına Dikkat Etme
					Kuvvetlerin Görev Alanını Tayin Etme
				Yetki Genişliği Tehlikesine Dikkat Çekme	Aktörlerin Bazı Hususlardaki Muhtariyetini/Özerkliğini Vurgulama
				Norm Hiyerarşisini Öne Çıkarma	

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Şeref Efendi. *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, haz. Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal. Türk Tarih Kurumu, 1996.
- Ahmad, Feroz ve Rustow, Dunkwart A. “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918”. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. 4-5 (1976): 245-284.
- Akşin, Sina. *Şeriatçı Bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı*. İmge Kitabevi, 1994.
- Allan, James. “Thin Beats Fat Yet Again: Conceptions of Democracy”. *Law and Philosophy* 25, sy 5 (2006): 533-59.
- Ardıç, Nurullah. “Türk Sekülerleşmesi İncelemelerinde Paradigma Değişimine Doğru”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6, sy 11 (2008): 587-624.
- Ardıç, Nurullah. *Islam and the Politics of Secularism: The Caliphate and Middle Eastern Modernization in the Early 20th Century*. Routledge, 2012.
- Arı, Abdullah Said. “‘...Ve Meclis-i Umûmîyi Küşad Eylerim’: Nutk-ı Hümayunlar Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 30, sy 58 (2025): 58. <https://doi.org/10.20519/divan.1581906>.
- Aristotle. *The Politics of Aristotle*. Clarendon Press, 1885.
- Beetham, David. “Liberal Democracy and the Limits of Democratization”. *Political Studies* 40, sy 1_suppl (1992): 40-53. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.1992.tb01811.x>.
- Bell, James E., ve Lynn A. Staeheli. “Discourses of Diffusion and Democratization”. *Political Geography* 20, sy 2 (2001): 175-95. [https://doi.org/10.1016/S0962-6298\(00\)00055-X](https://doi.org/10.1016/S0962-6298(00)00055-X).
- Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. YKY, 2003.
- Bunce, Valerie. “Comparative Democratization: Big and Bounded Generalizations”. *Comparative Political Studies* 33, sy 6-7 (2000): 703-34. <https://doi.org/10.1177/001041400003300602>.
- Capoccia, Giovanni, ve Daniel Ziblatt. “The Historical Turn in Democratization Studies: A New Research Agenda for Europe and Beyond”. *Comparative Political Studies* 43, sy 8-9 (2010): 931-68. <https://doi.org/10.1177/0010414010370431>.
- Ceylan, Ayhan. “Osmanlı’da Meşrutiyet Öncesi Merkezi Meclisler Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3, sy 5 (2005): 623-646.
- Çakır, Sinan. *Osmanlı’nın İlk Mebusları: I. Meşrutiyet Dönemi Mebusları Üzerine Prosopografik Bir İnceleme*. Timaş, 2024.
- Dahl, Robert A. *Demokrasi Üzerine*. Çev. Betül Kadioğlu. Phoenix Yayınevi, 2021.
- Demir, Fevzi. *Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*. İmge Kitabevi, 2007.

- Demirci, H. Aliyar. *İkinci Meşrutiyette Âyan Meclisi 1908-1912*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Maslahat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28. TDV Yayınları, 2003: 79-94.
- el-Ensârî, Abdülhamîd İsmail. “Ehlü’l-Hal ve’l-Akd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 10. TDV Yayınları, 1994: 539-541.
- Eroğul, Cem. “1908 Devrimi’ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri”. *100. Yılında Jön Türk Devrimi* içinde, ed. Sina Akşin, Sarp Balcı, ve Barış Ünlü. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Fairclough, Norman. *Discourse and Social Change*. Polity Press, 1992.
- Fontana, Biancamaria. “Democracy and the French Revolution”. *Democracy The Unfinished Journey* içinde, ed. John Dunn. Oxford University Press, 1992.
- Foucault, Michel. “Truth and power”, içinde *Power/Knowledge: Selected Interviews and other Writings 1972–1977*, ed. C. Gordon. Harvester Press, 1980: 109-133.
- Gallie, W. B. “Essentially Contested Concepts”. *Proceedings of the Aristotelian Society* 56 (1955): 167-98.
- Gates, Scott, Håvard Hegre, Mark Jones, ve Håvard Strand. *Democratic Waves? Global Patterns of Democratization, 1800-2000*. 01 Ocak 2003.
- Goldman, Alvin I. “What Is Democracy (and What Is Its Raison D’Etre)?” *Journal of the American Philosophical Association* 1, sy 2 (2015): 233-56. <https://doi.org/10.1017/apa.2014.30>.
- Gray, John N. “On the Contestability of Social and Political Concepts”. *Political Theory* 5, sy 3 (1977): 331-48.
- Grugel, Jean, ve Matthew Louis Bishop. *Democratization: A Critical Introduction*. 2nd edition. Red Globe Press, 2013.
- Güneş, İhsan. *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Hükümetler: Programları ve Meclisteki Yankıları, (1908-1923)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Hanioğlu, M. Şükrü. “The Second Constitutional Period, 1908-1918”. *The Cambridge History of Turkey* v. 4 içinde, ed. Reşat Kasaba, 62-111. Cambridge University Press, 2008.
- Hocaoğlu, Baran. *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*. Kitap Yayınevi, 2010.
- Huntington, Samuel P. *Üçüncü Dalga*. Çeviren Ergun Özbudun. Kilit Yayınları, 2011.
- Ihalainen, Pasi, Ilie, Cornelia, ve Panonen, Kari, ed. *Parliament and Parliamentarism: A Comparative History of a European Concept*. Berghahn Books, 2016.

- İnce, Yunus. "II. Mahmud Devri Reformlarının Tebaa Tarafından Algılanışı". *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXII / 2 (2017): 427-457.
- Jorgensen, Marianne ve Phillips, Louise. *Discourse Analysis as Theory and Method*. Sage, 2002.
- Jr, Barrington Moore. *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*. Çeviren Adam (Alaeddin) Şenel ve Şirin Tekeli. İmge Kitabevi Yayınları, 2016.
- Kallek, Cengiz. "Biat". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 6. TDV Yayınları, 1992: 120-124.
- Kansu, Aykut. *1908 Devrimi*. İletişim, 1995.
- Kansu, Aykut. *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*. İletişim Yayınları, 2016.
- Kara, İsmail. *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*. Dergâh yayınları Çağdaş İslam düşüncesi. Dergâh Yayınları, 2001.
- Kara, İsmail. *İslamcılarının Siyasî Görüşleri 2 Hürriyet Müsavat Uhuvvet*. Dergah Yayınları, 2019.
- Kara, İsmail, ve Abdülkerim Asılsoy. *Din ve Milliyet & II. Meşrutiyet ve Milli Mücadele Dönemlerinde Milliyetçilik Tartışmaları*. Dergâh Yayınları, 2023.
- Kavak, Özgür. "Hal, İstifa Ve İhtilal: İslam Devletlerinde İktidarın El Değiştirmesi Üzerine Bazı Tespitler". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 24, sy 47 (2019): 141-96. <https://doi.org/10.20519/divan.670042>.
- Kaynar, Erdal. "Aydınlanma Mantığı ve Devrimin Gerçekleri: Jön Türk Devrimi'nden Sonra Jön Türkler". *Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türk Devrimi* içinde, ed. Noemi Levy-Aksu ve François Georgeon. Timaş Yayınları, 2022: 55-80.
- Kekes, John. "Essentially Contested Concepts: A Reconsideration". *Philosophy & Rhetoric* 10, sy 2 (1977): 71-89.
- Kendirici, Hasan. *Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Kopuş ve Süreklilikler*. Kitap Yayınevi, 2004.
- Kili, Suna, ve A. Şeref Gözübüyük. *Türk Anayasa Metinleri*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985.
- Koçunyan, Aylin. "1908 Devrimi'ni Tarihselleştirmek: Jamanak Örneği". *Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türk Devrimi* içinde, ed. Noemi Levy-Aksu ve François Georgeon. Timaş, 2022: 243-267.
- Korkmaz, Ender. *31 Mart Vakası Belgeler ve Tanıklıklarla*. Kronik Kitap, 2025.
- Kurğan, Erdal. "The Concept of 'Meşrutiyet' in the Context of the Secularization of Legal and Political Knowledge in the Ottoman Empire (1860-1911)". Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2022.

- Kurzman, Charles. *Democracy Denied, 1905-1915: Intellectuals and the Fate of Democracy*. Harvard University Press, 2008.
- Kurzman, Charles. "Waves of Democratization". *Studies in Comparative International Development* 33, sy 1 (1998): 42-64. <https://doi.org/10.1007/BF02788194>.
- Kuzucu, Kemalettin. *Kahramanı Yaratmak: İttihadcıların Alemdar Mustafa Paşa'yı Hatırlaması: İttihadcıların Alemdar Mustafa Paşa'yı Hatırlaması*. İstanbul, 2018.
- Külçe, Süleyman. *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*. Kitabevi, 2013.
- Locke, John. *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*. Çeviren Fahri Bakırcı. Serbest Kitaplar, 2019.
- Mann. Michael. *The Sources of Social Powers, V.1-4*. Cambridge University Press, 1986.
- Mardin, Serif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İletişim, 1996.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri: 1895 - 1908*. İletişim Yayınları, 1994.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:1*. TBMM Basımevi, 1982.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:2*. TBMM Basımevi, 1982.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:3*. TBMM Basımevi, 1982.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:4*. TBMM Basımevi, t.y.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt:5*. TBMM Basımevi, t.y.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:1*. TBMM Basımevi, 1985.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:3*. TBMM Basımevi, t.y.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 2, Cilt:6*. TBMM Basımevi, 1986.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt:1*. TBMM Basımevi, 1986.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt:2*. TBMM Basımevi, 1986.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt:7*. TBMM Basımevi, 1991.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 4, Cilt:1*. TBMM Basımevi, 1991.

- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 4, Cilt:2.* TBMM Basımevi, 1991.
- Meclis-i Umumî Zabıt Cerideleri.* t.y.
- Mill, John Stuart. *Temsili Yönetim Üzerine Düşünceler.* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2024.
- Montesquieu. *Kanunların Ruhu Üzerine.* Çeviren Berna Günen. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.
- Moroni, Ileana. “1909 Kanun-ı Esasi Tadilatında Devamlılık ve Değişim: Osmanlı Millet-i Hümayunu Egemenliğini İlan Ediyor”. *Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türk Devrimi* içinde, ed. Noemi Levy-Aksu ve François Georgeon. Timaş, 2022: 269-287.
- O'Donnell, Guillermo ve Schmitter, Philippe C. *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies.* The John Hopkins Press, 1986.
- Oktay, Cemil. “‘Hum’ Zamirinin Serencamı”. “*Hum*” *Zamirinin Serencamı* içinde. Bağlam Yayıncılık, 1991: 39-54.
- Oldfield, Adrian. “Liberal Democratic Theory: Some Reflections on Its History and Its Present”. İçinde *European Democratization since 1800*, editör John Garrard. Macmillan Press, 2000.
- Olgun, Kenan. *1908 - 1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri.* AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2008.
- Olgun, Kenan. “Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Ara Seçimler (1908-1912 Dönemi)”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 28, s. 82 (2012): 1-24.
- Palonen, Kari. *Parliamentary Thinking: Procedure, Rhetoric and Time.* Rethoric, Politics and Society. Palgrave Macmillan, 2019.
- Rousseau, Jean Jacques. *Toplum Sözleşmesi.* Çeviren Vedat Günyol. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Rustow, Dankwart A . “Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model”. *Comparative Politics* c. 2, s. 3 (1970): 337-363.
- Schmitter, Philippe C, ve Terry Lynn Karl. “What Democracy Is. . . and Is Not”. *Journal of Democracy* 2, sy 3 (1991): 75-88. <https://doi.org/10.1353/jod.1991.0033>.
- Skocpol, Theda. *States and Social Revolutions.* Cambridge University Press, 1979.
- Sohrabi, Nader. “Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew about Other Revolutions and Why It Mattered”. *Comparative Studies in Society and History* 44, sy 1 (2002): 45-79. <https://doi.org/10.1017/S0010417502000038>.

- Sohrabi, Nader. *Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Devrim ve Meşrutiyet*. Çeviren Ülke Evrim Uysal. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2025.
- Stradiotto, Gary A., ve Sujian Guo. "Transitional Modes of Democratization and Democratic Outcomes". *International Journal on World Peace* 27, sy 4 (2010): 5-40.
- Swanton, Christine. "On the 'Essential Contestedness' of Political Concepts". *Ethics* 95, sy 4 (1985): 811-27.
- Tanör, Bülent. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789 - 1980)*. Yapı Kredi, 2019.
- Tezcan, Baki. *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*. Cambridge University Press, 2010.
- Tilly, Charles. *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*. Blackwell, 1990.
- Tilly, Charles. "Democracy Is a Lake". İçinde *The Social Construction of Democracy, 1870-1990*, ed. George Reid Andrews ve Herrick Chapman. Palgrave Macmillan UK, 1995. https://doi.org/10.1007/978-1-349-13685-8_16.
- Tilly, Charles. *Demokrasi*. Çeviren Ebru Arıcan. Phoenix Yayınevi, 2011.
- Titscher, Stefan, Michael Meyer, Ruth Wodak, ve Eva Vetter. *Methods of Text and Discourse Analysis*. SAGE, 2000.
- Tocqueville, Alexis de, Eduardo Nolla, ve James T. Schleifer. *Democracy in America: Vol. 1*. English ed. Liberty Fund, 2012.
- Tocqueville, Alexis de, Eduardo Nolla, ve James T. Schleifer. *Democracy in America: Vol. 2*. English ed. Liberty Fund, 2012.
- Topal, Alp Eren. *Cumhurdan Cumhuriyete*. Telemak, 2023.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Hürriyet'in İlanı*. Kronik, 2023.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 1 & İkinci Meşrutiyet Dönemi*. Kronik Kitap, 2024.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 2 / Mütareke Dönemi*. Kronik Kitap, 2024.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 3 & İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*. Kronik Kitap, 2024.
- Tunçay, Mete, Raşit Çavaş, Nuri Akbayan, Bahattin Öztuncay, ve Yücel Demirel, ed. *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı 23 Temmuz 1908 - 23 Temmuz 1909*. Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Tural, Erkan. *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi*. İmge Kitabevi, 2016.

- Turnaoğlu, Banu. *The Formation of Turkish Republicanism*. Princeton University Press, 2017.
- Uzgalis, William. “John Locke”. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* içinde, Winter 2024, editör Edward N. Zalta ve Uri Nodelman. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2024.
<https://plato.stanford.edu/archives/win2024/entries/locke/>.
- Van Dijk, Teun A. “Principles of Critical Discourse Analysis”. *Discourse & Society* 4, sy 2 (1993): 249-83. <https://doi.org/10.1177/0957926593004002006>.
- Wodak, Ruth. “Aspects of Critical Discourse Analysis”. *Zeitschrift für Angewandte Linguistik (ZfAL)*, sy 36 (2002): 5-21.
- Wodak, Ruth. “Discourse-historical Approach”. *Methods of Critical Discourse Analysis* içinde, ed. Ruth Wodak ve Michael Meyer. SAGE Publications, 2001.
<https://doi.org/10.4135/9780857028020>.
- Wood, Gordon S. “Democracy and the American Revolution”. *Democracy The Unfinished Journey* içinde, ed. John Dunn. Oxford University Press, 1992.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. “Kanun-ı Esasî’nin Ta’dil Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”. *Osmanlı Anayasasına Dair* içinde, haz. Asım Cüneyd Köksal. Klasik Yayınları, 2018.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Osmanlı Anayasasına Dair*, haz. Asım Cüneyd Köksal. Klasik Yayınları, 2018.
- Yenilmez, Hasan. *Yıldız’dan Gülistan’a II. Meşrutiyet’e Giderken İran Meşrutiyeti’ni Takip Etmek (1905-1908)*. Dergah Yayınları, 2025.
- Yılmaz, Hüseyin. “Osmanlı Siyaset ve Hukuk Düşüncesi Geleneğinde Anayasacılık”. *Yüzüncü Yılında İkinci Meşrutiyet Milletlerarası Kongre Tebliğleri* içinde, ed. Halit Eren. IRCICA, 2012.
- Yörük, Ali Adem. “II. Meşrutiyet Döneminde Hukukçuların Meşrutiyet Algısı”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016.
- Ziblatt, Daniel. “How Did Europe Democratize?” *World Politics* 58, sy 2 (2006): 311-38.
<https://doi.org/10.1353/wp.2006.0028>.
- Zürcher, Eric Jan. “31 Mart: Nisan 1909’da İstanbul’da Köktenci Bir Ayaklanma mı?” *Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türk Devrimi* içinde, ed. Noemi Levy-Aksu ve François Geogron. Timaş Yayınları, 2022: 205-220.